

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 р.
КИЇВ

1 (51) • 2023

ЗМІСТ

Людський розвиток

- НОВІКОВ ВАЛЕРІЙ. Етичний принцип справедливості у просовуванні концепції людського розвитку 3
- LISOGOR LARYSA, RUDENKO NATALIYA, IVASHENKO SERHII. Educational and Occupational Potential of Ukraine: Main Challenges and Ways of Improvement Under Current Conditions 23
- КАЛАШНІКОВА ТЕТЯНА. Просторово детерміновані ризики соціального відторгнення: побудова дерева ризиків 40

Міграційні процеси

- МАЛИНОВСЬКА ОЛЕНА. Наскільки тимчасовим є тимчасовий захист: приклад вимушених мігрантів з колишньої Югославії 53

Соціальна політика

- ЧЕРЕНЬКО ЛЮДМИЛА. Націленість соціальних програм на вразливі групи населення: сталі тенденції та повоєнні перспективи 73
- ХМЕЛЕВСЬКА ОКСАНА. Гуманітарна діяльність в умовах війни в Україні 96

Книжковий огляд

- Огляд видань 118
- ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ 130
- GUIDELINES FOR AUTHORS 133

DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN NOVEMBER 2004
KYIV

1(51) ▶ 2023

CONTENTS

Human development

- NOVIKOV VALERII. The Ethical Principle of Justice in the Promotion of the Concept of Human Development. 3
- LISOGOR LARYSA, RUDENKO NATALIYA, IVASHENKO SERHII. Educational and Occupational Potential of Ukraine: Main Challenges and Ways of Improvement Under Current Conditions. 23
- KALAHNSNIKOVA TETIANA. Spatially Determined Risks of Social Exclusion: Risk Tree Building 40

Migration processes

- MALYNOVSKA OLENA. How Temporary is Temporary Protection: the Example of Forced Migrants From the Former Yugoslavia 53

Social policy

- CHERENKO LIUDMYLA. Targeting of Social Programs at Vulnerable Groups: Sustainable Trends and Post-War Prospects 73
- KHMELEVSKA OKSANA. Humanitarian Action in the Conditions of War in Ukraine 96

Book review

- Review of Publications 118
- GUIDELINES FOR AUTHORS (Ukr.) 130
- GUIDELINES FOR AUTHORS 133

Cite: Novikov, Valerii (2023). Etychnyi pryntsyyp spravedlyvosti u prosuvuvanni kontseptsii liudsko-ho rozvytku [The Ethical Principle of Justice in the Promotion of the Concept of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (51), 3-22. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.003>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.01.003>

УДК 316.344.519.872

JEL Classification: I 29, I 19B

ВАЛЕРІЙ НОВІКОВ, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5892-815X

Scopus ID: 57221437748

ЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ У ПРОСОВУВАННІ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ

Справедливість — одне з найчастіше використовуваних понять світового і сучасного українського політичного та наукового дискурсу. Феномен справедливості — складне і багатоаспектне явище, що характеризує всю систему суспільних відносин у всьому різноманітті її конкретних проявів у сфері просування концепції людського розвитку. Справедливість ще з часів античності є одним з основних предметів наукових досліджень соціологів, економістів, філософів країн Західної та Східної Європи. Існує декілька трактовок цієї дефініції. Однією з розповсюджених є визначення справедливості з теоретичних позицій т.зв. трансцендентального інституціоналізму, що лежить в основі робіт багатьох відомих теоретиків. Серед цього напряму спостерігаються конкуруючі точки зору відносно підходів до реалізації справедливості. Концепція утилітаризму, яка була розповсюджена у другій половині ХХ ст., має своїх прихильників відносно справедливого змісту людського розвитку й у наш час. У статті відстоюється логічна конструкція справедливості, яка знаходиться на перетині економічної теорії та моральної філософії. Спираючись на традицію, пов'язану з класиком політичної економії Адамом Смітом, вона базується на процедурі громадського вибору, співставленні та ранжуванні пріоритетів. Постійне вдосконалення та регулювання процесами людського розвитку протиставляються встановленому жорсткому інституційному під-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ходу, що лежить в основі договірної теорії. Метою дослідження є розкриття справедливості як поняття, що містить у собі вимоги щодо відповідності її теоретичної трактовки практичної ролі стосовно відстоювання індивідуумами своїх прав. Новизною є обґрунтування конструктивної значущості справедливості як етичної категорії і наближеності її демократичних процедур до реальних життєвих проблем людей, що надає їй пріоритет щодо інших аналогічних наукових течій та концепцій ліберально-демократичного спрямування. Застосовано метод порівняльного аналізу дефініцій соціальної справедливості у ході її еволюційного розвитку. Пропонується інструментарій м'якого моделювання соціально справедливого споживання матеріальних благ та послуг серед різних за доходами груп населення.

Ключові слова: справедливість, етична економіка, філософія права, суспільний вибір, трансцендентальний інституціоналізм.

Постановка проблеми та її актуальність. На сучасному етапі розвитку суспільства, коли гальмується соціальна динаміка, проблематику людського розвитку необхідно розглядати в тандемі таких понять, як сталість і рівність. Першими з дослідників, хто наполегливо рекомендував вивчати ці питання у поєднанні, були Судхір Ананд і Амартія Сен. Проте сьогодні багато суперечок про сталість обходять тему рівності, розглядаючи її як окрему і не у зв'язку із людським розвитком [1, с. 18; 2, с. 33]. Такий погляд видається неповним і контрпродуктивним. По-перше, тому що ігнорується етичний характер людського розвитку, по-друге — вносить протиріччя в інститути його реалізації.

Сучасне уявлення про рівність має сходити до проблеми справедливості. Актуальність вивчення і реалізації цієї концептуальної парадигми повною мірою була поставлена у «Доповіді про стан людського розвитку 2011. Стійкий розвиток і рівність можливостей: краще майбутнє для всіх»: «Наше визначення стійкого людського розвитку носить нормативний характер: ми прагнемо до стабільності не будь-якого стану, але лише такого, що розширює суттєві свободи. Тому несправедливий розвиток ніколи не може бути стійким» [1, с. 18]. Поєднання двох зазначених аспектів рівності та людського розвитку в єдиному концептуальному ключі викликає підвищений інтерес до теми справедливості.

Аналіз останніх досліджень. Першою в Україні фундаментальною роботою, присвяченою темі соціальної справедливості і людському розвитку, є колективна монографія «Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи», підготовлена під керівництвом академіка НАН України Е. М. Лібанової (E. M. Libanova), опублікована у 2019 р. Головна ідея наукової праці спрямована на визначення діалектичного протиріччя між ефективністю та справедливістю і використання його для забезпечення сталого людського розвитку. Використано нормативний підхід і механізм публічно-приватного партнерства для досягнення соціальної справедливості [3].

З точки зору адміністративного, фінансового та інформаційного права розглядає справедливість Н. В. Шелевер (N. V. Shelever) у рефераті «Принцип соціальної справедливості в конституційному праві» (2020 р.). У цій роботі наголошується, що на даний час з огляду на ситуацію, яка склалася в нашій державі, а саме: пандемія коронавірусу *Covid-19*, війна на Сході України, економічна криза, масова міграція, доцільним є дослідження питання реалізації принципу справедливості на практиці. Автор аналізує проблеми, які виникають, та вказує на шляхи їх вирішення. Акцентується увага, що у Конституції Японії та Іспанії закріплено не лише соціальні гарантії для громадян, але й обов'язок працювати. Відсутність справедливості, на думку автора, обмежує бажання іноземних інвесторів вкладати свої кошти в економіку України, бо вони не мають ніяких гарантій для успішного ведення бізнесу [4].

Історико-філософський аналіз справедливості здійснено В. В. Булгаковим (V. V. Bulgakov) та Д. В. Булгаковою (D. V. Bulgakova) у статті «Поняття "справедливості" на історичних етапах розвитку суспільства». Автори вважають, що поєднання ідей справедливості, законів, вимог громадськості і держави втілюється в невід'ємній атрибут суспільного життя різних держав лише в сучасний час, коли справедливість стала розглядатись як природний початок регулювання відносин у суспільстві [5; с. 328].

Соціально-філософський підхід до трактовки справедливості використано Л. Ю. Піонткевич (L. Y. Piontkевич) у статті «Проблема справедливості у соціальній філософії». Автор акцентує, що політичні теорії моралістів і релігійних ідеалістів, які намагаються обійти або ігнорувати економічні основи справедливості, неймовірно наївні порівняно з класичними політ-економічними концепціями [6, с. 109].

Ознайомлення з останніми дослідженнями з проблематики справедливості свідчить, що вивчення цього феномену не можна вважати остаточним. Дискусійним залишається розуміння соціоекономічних основ справедливості, здатних дати соціальний вектор і моральний (етичний) орієнтир людському розвитку. Весь історично довгий процес аналізу категорії справедливості був спрямований на формування цілісного уявлення про справедливий устрій суспільства. Відповідно до соціально-економічних течій виокремились різні концепції справедливості: від античної до ліберальної, де провідним принципом стала корисність. Сучасні уявлення про справедливість пов'язані переважно з прізвищами Дж. Ролза (Dzh. Rolz), Р. Нозіка (R. Nozik) та А. Сена (A. Sen). Теорія А. Сена за своїм характером є функціональною і враховує інтуїтивні уявлення людей про справедливе. Функціональний підхід — найбільш продуктивний. Проте модель Сена при всій її теоретичній оригінальності певною мірою не позбавлена утопізму і з емпіричної точки зору потребує подальшого дослідження. Але з приводу цього ще не склалась повноцінна дискусія — насамперед важливо співста-

вити дві моделі: кількісну, засновану переважно на нормативних методах, та якісну, де дефініція справедливості визначається в контексті соціогуманітарного значення.

Метою дослідження є розкриття справедливості як поняття, що містить у собі вимоги щодо відповідності її теоретичної трактовки практичної ролі стосовно відстоювання індивідуумами своїх прав.

Новизною є обґрунтування конструктивної значущості справедливості як етичної категорії і наближеності її демократичних процедур до реальних життєвих проблем людей, що надає їй пріоритет щодо інших аналогічних наукових течій та концепцій ліберально-демократичного спрямування.

Застосовано метод порівняльного аналізу дефініцій соціальної справедливості у ході її еволюційного розвитку.

Виклад основного матеріалу. У «Доповіді про людський розвиток. 2011: Сталий розвиток та рівність можливостей: найкраще майбутнє для всіх» відмічається, що в останні роки порівняно з попередніми поглядами «Поняття рівності можливостей, використовується взаємозамінно з поняттям справедливості, і стало вживатися, перш за все, стосовно справедливості розподілу — тобто невинуватого нерівності для людей» [1, с. 18]. Політекономічне поняття справедливості, якщо воно обговорюється в контексті теорії поняття рівності, яке використовується разом з поняттям справедливості, має вживатись, «перш за все, стосовно справедливості розподілу — тобто невинуватого нерівності для людей». Між рівністю та стійкістю справедливості формально не простежується позитивний емпіричний зв'язок. Цілком можливо, що такий зв'язок існує. Заставою цього є подібність понять в одному фундаментальному аспекті: обидва стосуються дистрибутивної рівноправності. Дистрибутивний підхід допомагає зрозуміти зв'язки між рівністю і справедливістю, — як вони посилюють одна одну в деяких випадках і які компроміси між ними можуть виникнути. У згаданому документі справедливість вживається як завдання, але не як інструмент досягнення людського розвитку. А втім, центральним моментом у взаємодії зазначених понять є справедливість. Навколо неї концентруються всі заходи державної соціальної політики, в т.ч. щодо соціальної рівності. Важлива роль справедливості у вирішенні проблем людського розвитку викликає підвищену зацікавленість у сучасному осмисленні її як наукової категорії. В науковій літературі соціальна справедливість, обумовлюючи міру рівності і нерівності, розглядається як етична дефініція і переважно досліджується у якості предмета теоретичної соціології. Гідність людини, її життєві цінності аналізуються через узагальнення морального, філософського, правового та інших підходів до питань соціальної ієрархії [7, с. 86—89]. Оскільки соціальна справедливість за змістом є ідеальною цінністю, вона не піддається точному виміру і може трактуватися з різних концептуальних позицій. Завдяки цьому значно різняться теоретичні по-

гляди дослідників на природу соціальної нерівності, чинники її підтримки, сутність соціальної диференціації тощо.

Першим економістом-класиком, котрий звернув увагу на природу та фундаментальне значення справедливості, був Адам Сміт. У 1759 р. він видав свою першу працю «Теорія моральних почуттів», яка за характером є філософсько-етичним твором. Ця книга розкриває найважливішу роль моральності у суспільстві та житті людства. Сміт переконаний, що «багатство народів» створюється саме тими людьми, які не лише стали економічно достатніми, але й наділені «високими чеснотами». Значне місце в його теоретичному вченні займають найважливіші етичні категорії, передусім справедливість. Оскільки з цією дефініцією пов'язані погляди багатьох економістів на соціальний устрій сучасного суспільства, важливо з'ясувати точку зору Сміта-філософа на справедливість, оскільки вона сформулювалась ним в епоху зародження та затвердження капіталістичного засобу виробництва. Помітна гуманітарна роль А. Сміта у розвитку теорії моральної проблематики мала неабияке значення для фундаментальної розробки політичної економії і спричиняє зараз великий вплив на основні напрями розвитку економічної науки. Свідченням тому є те, що «Теорія моральних почуттів», не випадково викликає зараз науковий інтерес. Триває пошук не тільки змісту соціальної справедливості на основі аналітичних філософських концепцій, але й вироблення практичної, тобто здійснення історично можливого сценарію справедливої організації суспільства.

Робота А. Сміта написана з позицій етичного сентименталізму¹. Безумовно, він дотримувався тих морально-філософських ідей, які відзначали цей напрямок, поділяв теорію морального почуття. Однак у філософії Сміта роль почуттів зазнає подальшого розвитку порівняно з авторами попередніх наукових теорій. Однією з відмінних рис сенсуалістичної етики Сміта був психологічний підхід до моралі. Це означає, що акцент ставився на чуттєво-емоційній основі моральності. Джерелом моральної поведінки за логікою Сміта, є такі риси, як співчуття або симпатія. Цим самим з'ясується громадський характер міжособистісних відносин та соціальної природи «моральних почуттів».

По-іншому, ніж його сучасники, трактує А. Сміт поняття чесноти. На відміну від звичайного життєвого «пристойного» вчинку чеснота вимагає від людини такого ступеня великодушності та благородства, на яку бувають здатні нечисельні, істинно добродішні люди [8, с. 46].

Поділяючи дефініцію справедливості на види, Сміт тим самим передбачає певною мірою кантівське розмежування моральних вчинків на ле-

¹ Етичний сентименталізм — традиція у новоевропейській етиці, представники якої повністю чи частково обґрунтовували мораль на моральному почутті (або почуттях, емоціях). Термін «моральне почуття» («*moral sense*») введено у філософсько-етичне мислення на початку XVIII ст.

гальні та моральні, але робить це, зрозуміло, в рамках своєї етичної концепції. «Пристойний» і справедливий добродесний вчинок відрізняється, за Смітом, лише ступенем морального змісту. Якщо Іммануїл Кант пов'язував різницю між легальними і моральними вчинками з апіорним моральним законом, почуттям обов'язку, то у Адама Сміта перевага віддається не «холодному почуттю обов'язку», а природним уподобанням, що схиляють людей до добра (8, с. 9—10).

У контексті пропонованої читачам статті недоцільно розглядати детально всі аспекти сенсуалістичної етики, оскільки це є предметом філософської науки. Важливо лише відмітити концептуальний характер позиції А. Сміта. В «Теорії моральних почуттів» лише намічено аналіз цієї сфери суспільного життя економічних відносин, яким було присвячено цілком його «Дослідження про природу та причини багатства народів». Свідомість людей, які мають економічні інтереси і спонукають їх до обміну товарами та послугами, не може нехтувати громадськими зв'язками, заснованими на моральних відносинах між людьми, на взаємній симпатії та прихильності. Таким чином, у роботі Сміта долаються елементи утилітаризму, які містилися в етичному вченні Д. Юма та розвинені згодом англійським теоретиком моралі та права І. Бенґамом, що проголосив принцип корисності головною метою моральної діяльності та основою людського щастя (8, с. 18—19).

У своєму дослідженні А. Сміт виходив за межі суто психологічного аналізу моральної свідомості та поведінки. Визнаючи, що моральні вчинки багато в чому зумовлені становими відмінностями та всім «порядком суспільства», Сміт між тим торкався питань управління людським розвитком. Він не доводив різницю між мораллю і правом. Утім, це робили й інші мислителі XVII—XVIII ст. Але на відміну, наприклад, від Т. Гоббса, який вважав, що людина за своєю природою нездатна до суспільного життя і долучається до неї лише за допомогою державної влади, Сміт стверджував: «Людина може існувати лише у суспільстві; природа, що призначила її до такого становища, обдарувала її всім необхідним для цього. Справедливість становить собою головну основу суспільного устрою. Якщо вона порушується, то величезна будівля, яка видається людським суспільством, що споруджується і скріплюється самою природою, негайно валиться і перетворюється на порох» [8, с. 14].

Під час діяльності А. Сміта проблема права та справедливості була дискусійною. У XVIII ст. англійський юрист У. Блекстоун дав таке визначення: «Закон є норма громадянської поведінки, запропонована верховною владою в державі, яка вказує на те, що вірно і справедливо, і забороняє те, що неправильно і несправедливо». Це формулювання неодноразово піддавалося критиці, в основу якої було покладено думку про несумісності права та справедливості. У разі заперечення правової природи справедливості

маємо справу з заміною правового (загального і рівного) значення справедливості певним окремим, приватним (навіть частковим) інтересом і довольним змістом» [9].

Коментуючи правовий підхід до справедливості у роботі А. Сміта, слід наголосити, що стверджуючи людину як активний суб'єкт суспільних відносин, автор передбачає механізм регулювання соціальним розвитком, заснованим на співставленні потреб та інтересів, що й було помічено, затребувано і розвинуто наступними дослідниками.

Проблема справедливості як соціально-економічного та морального явища і після XVIII ст. продовжувала залишатися відкритою для дискусій та соціальних проєктів. Зважаючи на всю різницю між філософськими основами авторських позицій, кінцеві цілі були однотайними. Юридичний зміст справедливості знайшов своє найбільш глибоке продовження у таких філософів європейського відродження, як Ж.-Ж. Руссо та І. Кант. У Ж.-Ж. Руссо моральність (справедливість) не передує політичному життю, а є результатом суспільного договору. Збереження індивідуальної свободи і справедливості в межах суспільного порядку можливе тільки при створенні такої організації відносин, коли підпорядкування всім означає одночасно непідпорядкування нікому, крім самого себе. Вирішення такого завдання Ж.-Ж. Руссо пропонує через створення особливої політичної субстанції, яка презентує собою єдине джерело законів — загальної волі. Ця структура спрямована не на забезпечення переваг для приватних осіб, а на досягнення загальних цілей. Найвагомим проявом справедливості загальної волі є встановлення нею загальної рівності прав.

Поєднати свободу і зберегти повагу до моральної гідності особи вирішував І. Кант, який розвинув вчення Ж.-Ж. Руссо. Кант змінив трактовку поняття загальної волі й суспільного договору. Його морально-політична концепція полягає в тому, що суспільний договір розглядається не як історичний факт, а як ідея розуму. Для І. Канта загальна воля і суспільний договір уже не політичний принцип, а трансцендентальний критерій, що дає змогу встановити моральну легітимність закону. У випадку Е. Канта його морально-правова доктрина заснована на принципах чистого розуму і тому не допускає компромісів із практикою, з реальністю. Сутність права у трактовці І. Канта полягає в тому, що не заперечуючи прояву людської свободи, він блокує можливість руйнівних тенденцій суб'єктивної волі, створює перешкоди для впливу на інших людей. Завдяки цьому теоретично встановлюється певний баланс інтересів, гармонійна рівновага в громадському управлінні суспільством, що забезпечує дотримання принципів справедливості. Точка зору І. Канта була сформульована в літературі як «категоричний імператив», названий його іменем, і активно використовується або пропонується сучасними дослідниками, коли вивчається питання людського розвитку.

Питання справедливості, нерівності та можливостей їх реалізації викликали інтерес на всіх етапах суспільного розвитку від античного і римського до сучасного глобального. Найбільш обґрунтовано довів свою думку Марк Туллій Цицерон, висловлення якого становлять собою унікальне за охопленням викладення проблеми справедливості, співзвучне з нашим часом. Проблема справедливості вирішується Цицероном, як і у греків, не з інтересів окремих верств, а виходячи з інтересів держави як єдиного цілого. Цицерон висловлюється за змішану форму управління, що складається з трьох елементів: монархії, аристократії й демократії. Модель змішаного державного устрою є, на думку Цицерона, бажаним рішенням політичної проблеми справедливості. Змішаний принцип — це кредо римського філософа, полягає у «згоді станів», практичний зміст якої полягає в досягненні суспільного примирення і згоди.

Політична згода (консенсус) станів, що спирається на загальні інтереси, не є єдиною основою зміцнення громадянського суспільства на основі політичної справедливості. Іншим фактором виступає, як і у греків, «природне право», де виокремлюються два види права: позитивне і природне. Перший вид — це сукупність законів, що регулюють поведінку громадян у суспільстві, другий — ототожнюється з людським розумом і має пріоритет над позитивним правом. Розмежування «природного права» призводить до усвідомлення фундаментальної етичної рівності людей і відповідної правової рівності.

Природно-правова концепція Цицерона становить собою класичний зразок концепції справедливості, що спирається на гуманістичні ідеали. У зв'язку з цим вчення Цицерона можна розглядати як логічну ланку переходу від філософського трактування справедливості, заснованого на принципах блага для всього громадянського співтовариства, до правової концепції, що базується на принципах гуманізму, універсалізму, егалітаризму. Проте застосування цих принципів у зв'язку із історичною зміною соціально-економічних укладів було ускладнено наявною господарчою практикою. Разом з цим бажання виявити детермінацію людського розвитку фактором справедливості мотивовано політично та економічно. Дослідження соціальної справедливості як чинника сталості людського розвитку залишається однією з фундаментальних і дискусійних проблем сучасної економічної теорії.

З точки зору, наприклад, неоліберальної теорії категоріальне визначення справедливості обмежується свободою індивідуума від держави. Вона поділяється ідеологами неолібералізму економістами Л. Мізесом, Ф. Хайеком, а також М. Фрідменом, які розглядали державне втручання в економіку як порушення природного економічного розвитку. Неолібералізм орієнтується на принципи рівності, де головним соціальним пріоритетом вважається індивідуальна свобода. З цієї точки зору свободу розглядають

як головну умову самореалізації індивідуума, що має свої власні цільові настанови.

Неоліберальне розуміння свободи — це можливість для кожного індивідуума забезпечити собі той рівень добробуту, який дозволяють йому власні зусилля. Неоліберальний підхід до свободи сформував у його представників і специфічне ставлення до рівності як соціальної цінності. З трьох видів рівності: особистої рівності, рівності можливостей та рівності результатів неолібералізм визнає два перші, які фактично ототожнюються. «Рівність можливостей, — за висловлюванням М. Фрідмена, — становить істотну складову частину свободи» [10, с. 16]. Негативно оцінюється в неоліберальній теорії такий новий вид рівності, як рівність результатів, що досягається під впливом розподільчих функцій державної політики. Представниками неоліберальної теоретичної течії не вважається економічно виправданим положення, коли свобода має бути забезпечена набором соціальних благ, необхідних для нормального розвитку особи, а отже, і для сталого людського розвитку. За словами Ф. Хайека, не може бути ніякої дистрибутивної справедливості. «Справедливість має сенс тільки як норма людської поведінки» [11, с. 92].

Із позицій неолібералів справедливим може бути такий розподіл, що є результатом дії неконтрольованих ринкових сил, а не цілеспрямованих дій держави. Фактично це означає, що неолібералізм дотримується тільки аристотелівського комунікативного змісту справедливості, тобто справедливості як чесності в стосунках вільного обміну товарами і послугами, і відкидає поняття дистрибутивної, розподільчої справедливості.

У сучасному суспільстві однією з розповсюджених теорій справедливості є лібералізм, який спирається на оновлену позицію «громадської угоди» І. Канта. В основу неокантіанського лібералізму покладена ідея обмінної справедливості на протигагу дистрибутивної справедливості. Це означає, що справедливе суспільство можливо лише за умови надання кожному індивідууму максимальних можливостей для реалізації його права на вільний вибір професії та працевлаштування, що дає громадам досягти певного рівня добробуту. З точки зору лібералізму держава та розподільча справедливість можливі лише у випадку соціального захисту людей. Відповідно, коли держава виходить за ці мінімальні функціональні межі, права громадян заземлюються [12]. Дотримання цих теоретичних поглядів в умовах трансформаційних економік не створило достатніх умов для людського розвитку.

Проблему соціально справедливого розподілу благ у суспільстві намагався розв'язати Джон Ролз. В його роботі «Теорія справедливості» (1971 р.), зміст якої перероблявся впродовж багатьох років, глибоко проаналізовано широке коло питань розподільчої справедливості, що відрізняє її від інших підходів до вивчення справедливості. Відстоюючи думку розподільчої

справедливості, автор використовує удосконалену форму теорії громадського договору І. Канта і пропонує моральний підхід, альтернативний утилітаризму. Опоненти Дж. Ролза вважали, що він надав найвпливовішу з усіх теорій справедливості ХХ ст. Дж. Ролз стверджує поняття справедливості як чесності і пропонує принципи справедливого вибору, в межах яких обираються варіанти справедливого розподілу. Він вважав, що при певних обмеженнях завдяки його теоретичній моделі сторони у ході громадського переговорного процесу одержать перемогу над різними альтернативними підходами, зокрема лібертаріанськими та утилітаристськими.

Класичним стало егалітарне формулювання Дж. Ролзом поняття справедливості, де автор акцентує на таких аспектах: чесність, об'єктивність, рівні можливостей, подолання бідності, та на гарантіях їх реалізації через практику функціонування інститутів. Фундаментальним для справедливості, пише Дж. Ролз, є поняття чесності, що стосується чесних ділових відносин між особами, які співпрацюють або конкурують один з одним, як, наприклад, це відбувається у разі, коли йдеться про чесну гру, чесні змагання, чесну угоду. Питання про чесність виникає, коли вільні люди, які не мають влади один над одним, організують спільну діяльність і встановлюють або визнають правила, що визначають цю діяльність, і зумовлюють розподіл вигод та тягарів, що отримуються від неї. Сторони вважатимуть практику чесною, якщо, беручи участь у цій практиці, ніхто з них не почуватиметься ошуканим чи вимушеним підкорятися вимогам, які вони не вважають законними. Це значить, що кожна зі сторін має поняття про законні вимоги, прийняття яких сторони вважають розумним як для себе, так і для інших. Якщо розглядати принципи справедливості за описаним алгоритмом, то ці принципи і визначають такого роду концепцію [13].

Дж. Ролз пропонує два різні принципи справедливості. Перший — потребує рівності щодо основних прав та обов'язків; другий — стверджує, що соціальна і економічна нерівність, наприклад, у добробуті або у владі справедлива, якщо призводить до компенсуючих переваг для кожної людини і, зокрема, для менш забезпечених членів суспільства. Інтуїтивна ідея тут полягає в тому, що розподіл переваг має викликати бажання до співробітництва, включаючи тих людей, добробут котрих є нижчим. Тим самим Дж. Ролз констатує, що «Справедливість як чесність є прикладом, що має назву договірної теорії» [14].

Позиція Дж. Ролза критикувалась перш за все прихильниками лібертаристських теорій за його точку зору щодо розподільчої справедливості. Гострому засудженню піддалась робота Джона Ролза з боку Роберта Нозіка. Він вважає, що розподільча справедливість неминуче призведе до нерівності і порушенню прав людини. Всі блага, що отримує людина, можуть бути лише в процесі обміну. В історичному плані ця точка зору в певному плані є суперечливою.

Найбільш послідовним і фундаментальним опонентом Дж. Ролза є Амартія Сен — політичний філософ, нобелівський лауреат і автор класичної роботи «Ідея справедливості» (2009 р.). Наукова оригінальність роботи А. Сена полягає в тому, що він присвятив її видатному теоретикові політичної філософії та етики Дж. Ролзу і полемізує з ним. У своїй праці «Теорія справедливості» Дж. Ролз, як підкреслено вище, намагався запропонувати моральну концепцію справедливості, альтернативну утилітаризму, і розглядав її крізь призму соціально-справедливого розподілу благ у суспільстві. Використовуючи кантівський підхід до теорії суспільного договору, Дж. Ролз формулює «справедливість як чесність» і дотримується трансцендентальної теорії справедливості, що почала розповсюджуватись в епоху Нового часу і має сьогодні чимало прихильників. Полемізуючи з Дж. Ролзом, А. Сен указує на очевидні відмінності власної точки зору від найбільш значимих у сучасній моральній та політичній філософії теорій справедливості. «Наприклад, відомий підхід Дж. Ролза до “справедливості як чесності” дає нам особливий набір “принципів справедливості”, які націлені виключно на встановлення “справедливих інститутів” (що дало можливість сформувати базову структуру суспільства), і при цьому підкреслюється, що поведінка людей повинна повністю відповідати вимогам коректної роботи цих інститутів. Відповідно до запропонованого у цій книзі підходу до справедливості доводиться, що надлишковою увагою до інститутів (з якими, як вважають, поведінка узгоджується певним чином), втрачається із виду саме життя, яким здатні жити люди, цим обумовлені деякі дуже важливі негаразди» [15, р. 75—86; 124]².

Інституціональна проблематика не випадково опинилась й у центрі уваги такого видатного економіста, як А. Сен. Усі концепції відомих дослідників проблем справедливості, в т.ч. й Дж. Ролза, виходили з трансцендентального підходу до аналізу цієї категорії, що ґрунтується на теорії суспільного договору. Трансцендентальна ідея, або трансцендентальний інституціоналізм, за термінологією А. Сена, виходить з робіт представників епохи Просвітництва: Гоббса, Локка, Руссо, Канта. Всі історичні концепції справедливості авторів Просвітництва були еволюційними за характером і націлені на пошук якогось абстрактного поняття справедливості та критерію досягнення свободи і розподілу благ (ресурсів). Цьому, безумовно, мали відповідати певні інститути. Предметом теорії трансцендентальної справедливості є ідеально справедливе соціальне побудоване суспільство. На протигагу А. Сен пропонує розглядати процес справедливості від «протилежаного», тобто через боротьбу з несправедливістю. «Виявлення відстороненої несправедливості не тільки спонукає нас замислитися про справедливість і несправедливість, але і є, як я доводитиму в цій книзі,

² Тут і далі переклад українською мовою В. Новікова.

центральним моментом теорії справедливості. У запропонованому тут дослідженні констатація несправедливості часто виступатиме як відправний пункт для критичного обговорення» [15, р. vii—viii].

Серед аргументів А. Сен використовує фактичне спостереження за поведінкою людини і доводить, що її вибір залежить від багатьох умов і тому не буває однозначним, а завжди є багатоваріантним. У зв'язку з цим автор заперечує можливість єдиної інтерпретації суспільного договору. Різні люди неоднаково розуміють його умови, що викликає й різні трактування поняття справедливості. У людей присутнє природне бажання усунути несправедливість, де дозволяє соціальна практика, то інститути при цьому не відіграють важливої ролі. Від них не вимагається виховувати почуття справедливої поведінки або дотримуватись етичних принципів. Тому природно побудовані інститути не є необхідним атрибутом досягнення справедливості. Подолати несправедливість можливо завдяки суспільному розумові, під яким розуміють суспільне обговорення між людьми з різною ідеологією і системою цінностей та із залученням раціональної аргументації, спрямованих на досягнення консенсусу відносно порівняльних оцінок [15, р. 75—86; 124].

Відмовляючись від застосування жорстких інституціональних рамок у розробці теорії справедливості, А. Сен виходить з ідеології суспільного договору, основи якої закладені ще в VIII ст. і розвинені у XX ст. зокрема, Кеннетом Джозефом Ерроу. Ідея його теореми, відома як Парадокс Ерроу, полягає в тому, що в рамках ординалістського підходу не існує методу об'єднання індивідуальних переваг для трьох і більше альтернатив, який задовольняв би деяким цілком справедливим умовам і завжди давав би логічно несуперечливий результат³.

Головним висновком цього твердження є заперечення інституціонального механізму, в рамках якого можливо сформулювати практичну теорію справедливості. Сутність підходів до справедливості в системі твердих координат, які не можуть задовольнити суспільні потреби, А. Сен ілюструє на прикладі ситуації з трьома підходами до поняття справедливості. Так, у роботі «Ідея справедливості» наводиться суперечка трьох підлітків (Ганни, Боба і Карли) про те, кому з них належить флейта:

«Ганна претендує на флейту, оскільки вона єдина з трьох дітей, хто вміє грати на ній (останні не заперечують цьому)... Якщо б не було всього, що ми знали, аргумент за те, щоб віддати флейту першій дитині, був би достатньо переконливим.

³ Ординалістська (порядкова) теорія корисності полягає в тому, що переваги індивідуума щодо запропонованих до вибору альтернатив, що неспроможні вимірюватися кількісно, а лише порівнюватися, тобто одна пропозиція гірше чи краще стосовно іншої. Протилежною цій теорії є кардиналістська (кількісна) теорія корисності.

...Боб... захищає своє право на флейту, вказуючи на те, що він єдиний із трьох дітей, хто настільки бідний, що у нього взагалі немає власних іграшок. Тому він міг би грати з флейтою (дві інші дитини погоджуються з тим, що вони заможніше, а тому добре забезпечені іграшками та розвагами). Якщо б ви вислухали тільки Боба і більше нікого, у вас був би обґрунтований аргумент за те, щоб віддати флейту йому.

...Карла... вказує на те, що вона багато місяців пильно працювала, щоб зробити флейту власними руками (інші підтвердять це), і як раз тоді, коли вона закінчила роботу, саме в цей момент, — скаржитися вона, — ці експропріатори прийшли, щоб спробувати відібрати у мене флейту.

Якщо б ви почули заяву лише однієї Карли, ви, ймовірно, були б схильні віддати флейту їй, визнаючи цілком зрозумілою претензію на володіння тим, що вона сама ж і зробила» [15, р. 13].

Коментуючи наведений текст, А. Сен говорить, що теоретики різних напрямів (наприклад, утилітарист, економічний егалітарист або лібертаріанець) можуть вибрати конкретний варіант, однак майже напевно кожен вважатиме правильним зовсім не те, що інший. Отже, на думку А. Сена, на основі трансцендентального методу не можна розділити позицію жодного з трьох претендентів на справедливість і сформулювати загальний її принцип. Цим самим А. Сен у белетристичній формі продемонстрував, що автори класичних теорій не дають практичних відповідей на проблему справедливості. У своїй праці він безкомпромісно констатує власну позицію: «...викладається теорія справедливості у широкому сенсі. Її мета — прояснити, як ми можемо підійти до питань зміцнення справедливості чи усунення несправедливості, а не пропонувати вирішення питань про природу досконалої справедливості. Це вказує на очевидні відмінності від найбільш значущих у сучасній моральній та політичній філософії теорій справедливості» [15, р. ix].

Полемізуючи з Дж. Ролзом, А. Сен указує на очевидні відмінності власної точки зору від найзначиміших у сучасній моральній та політичній філософії теорій справедливості. «Наприклад, відомий підхід Ролза до “справедливості як чесності” дає нам особливий набір “принципів справедливості”, націлених виключно на встановлення “справедливих інститутів” (що дало можливість сформувати базову структуру суспільства), і при цьому підкреслюється, що поведінка людей повинна повністю відповідати вимогам коректної роботи цих інститутів. Відповідно до запропонованого підходу до справедливості доводиться, що надлишковою увагою до інститутів (з якими, як вважають, поведінка узгоджується певним чином), втрачається із виду саме життя, яким здатні жити люди, цим обумовлені деякі дуже важливі негаразди» [15, р. xi]. Істотну користь у справі укріплення справедливості може принести застосування порівняльного методу, який значно ширше за теоретичний апарат суспільного договору, що накладає певні обмеження.

З концепції А. Сена можна зробити висновок, що демократична процедура грає першорядну роль у концепції справедливості. Проте це ставить його теорію у вразливе становище. Справа в тому, що публічне обговорення як спосіб подолання проблеми конкуруючих підстав справедливості передбачає певний порядок дійств, «гру за правилами», оскільки лише дотримання норм забезпечення дає легітимність прийнятим рішенням для всіх індивідів. Тому в тріаду публічного міркування, демократії та глобальної справедливості А. Сен включає в якості інструментів інституціональний фактор. Усупереч тому, що в запропонованому ним підході принципи справедливості визначаються не через інститути, а через життя і свободу людей, інститути все одно грають важливу інструментальну роль у встановленні справедливості. Разом із певними факторами індивідуальної та соціальної поведінки правильний вибір інститутів посідає критично важливе місце у зміцненні справедливості. Інститути роблять свій внесок у декількох випадках. Вони можуть безпосередньо впливати на життя людей, узгоджуючи їх життєдіяльність із розумно обґрунтованими цінностями. Інститути також важливі тому, що підтримують нашу здатність аналізувати запропоновані нами цінності та пріоритети, особливо коли є можливість публічного обговорення [15, р. xii—xiii]. Досконалої глобальної справедливості можна досягти завдяки справедливому комплексу інститутів (навіть якби щось подібне можна було визначити, як підкреслює А. Сен), що склало б підстави для наявності суверенної глобальної держави. Але за відсутності останньої питання глобальної справедливості трансценденталістам видаються нерозв'язуваними. «Теорія справедливості, як вона формується у панівному нині трансцендентальному інституціоналізмі, зводить багато найважливіших питань справедливості до порожньої риторики, навіть якщо вона визнається “благомірною”» [15, р. 26].

У справедливості трансцендентального інституціоналізму майже немає місця для реалізації загальних принципів гуманної поведінки. Це обмеження є ілюстрацією того, що багато в чому доводиться відхилитися від панівних теорій справедливості. Критичність А. Сена та намагання оживити теорію справедливості можна вважати більш практичною та наближеною до нагальних проблем, ніж концептуальні тези «справедливості як чесності».

Реальне життя передбачає постійні компроміси, справедливість у кожному випадку індивідуальна. Для досягнення цілей теорії на практиці жорстку інституційну конструкцію має замінити демократичний процес громадського обговорення.

На думку А. Сена, теорія справедливості, що може послужити основою для практичного міркування, повинна включати методи оцінки того, як зменшити несправедливість і зміцнити справедливість, а не тільки прагнути до опису цілковито справедливих суспільств, чим переважно і займа-

ються багато теорій справедливості в сучасній політичній філософії. «Два ці завдання — виявлення цілком справедливих типів пристрою та визначення того, чи зміцнить та чи інша соціальна зміна справедливість, пов'язані одна з одною певними мотивами, однак аналітично вони все одно залишаються різними» [15, р. ix].

Певне подолання неузгодження у такій складній соціосистемі, як справедливість, природа котрої пов'язана з людськими потребами і знаходиться у сфері почуттів, можливо через застосування методології м'якого моделювання [16, с. 7].

Теорія м'якого моделювання — це інструмент, що дає можливість робити висновки загального характеру без знання точного виду функцій. Його результати, хоч і мають обмежене значення, проте використовуються для визначення якісних ефектів, нових тенденцій та концептуальних положень. Цей підхід можна застосовувати для оцінки соціальної ситуації з точки зору критерію справедливості та визначення вектора її розвитку⁴. Для цього скористаємося моделлю, яка дає змогу визначити задоволеність потреб населення. При цьому слід вважати, що задоволеність (u) може бути виміряно експертним шляхом та виражено 10-бальною системою оцінок [17, с. 179]. Економічна поведінка людей ініціюється незадоволеністю, тобто почуттям, протилежним задоволеності, і може бути виражена такою формулою:

$$U = 1,585^{-u}, \quad (1)$$

де U — показник споживчої поведінки населення, що характеризує кількісну оцінку справедливості; $1,585^{-u}$ — основа ступеня оцінки задоволення (або незадоволення) потреб населення. Основу ступеня підібрано таким чином, щоб незадоволеність змінювалася від 1 до 0,01 при зміні задоволеності від 0 до 10 балів [17, с. 179]. Використовуючи зазначену формулу, на основі статистичних матеріалів розраховані фактичні та теоретичні тренди, що характеризують споживчу поведінку та економічну рівність населення (рис. 1).

⁴ «Значний інтерес становлять проблеми прогнозу систем», які «мають нелінійний характер... Для вирішення цих проблем ... розглядаються можливості, варіанти та деякі результати застосування "м'якого" моделювання. Головною особливістю "м'якого" моделювання є спрямованість на розробку понятійного апарату для недобре формалізованих областей знання з використанням щодо простих математичних моделей» (Фергюсон Н. Б., Канин А. Т. Применение «мягкого» моделирования для прогнозирования эволюции технических систем. URL: https://high-way.ucoz.ru/_ld/0/30_____pdf); «.. м'яке моделювання становить особливу цінність для вирішення змістовних текстових завдань, і тому його часто називають ще текстовим моделюванням, тому що відправною точкою роботи з моделювання стає текст, що описує явище, процес чи об'єкт» (Губенков А. Н., Федорова О. С. Мягкое математическое моделирование реальных объектов и процессов». Вестник СГТУ. 2012. №1 (69). Вып. 1. С. 7—14).

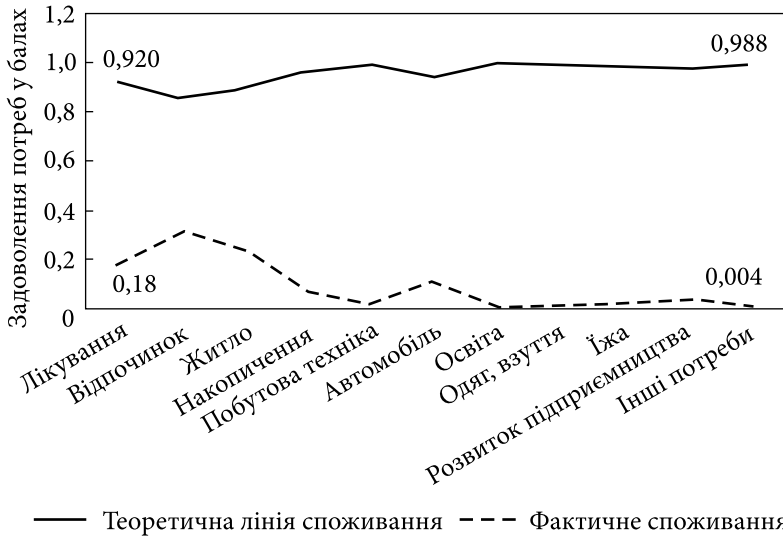

Рис. 1. Оцінка нерівності у сфері споживання населення за 2020 р.

Джерело: розраховано за матеріалами статистичного збірника «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2020 року)». Табл. № 16, с. 60. Київ, 2020.

На малюнку дана динаміка потреб низькодохідних верств населення за 2020 р. та динаміка максимізації задоволеності їх потреб з метою досягнення рівності та справедливості, яка представлена теоретичною лінією споживання. Співвідношення теоретичної та фактичних ліній показує глибину нерівності у забезпеченні основних потреб населення, що віддаляє можливість уникнути небажаних наслідків несправедливого розвитку соціально-економічних відносин.

Висновки. Рух у напрямку стійкого людського розвитку передбачає прагнення до стабільності не будь-якого стану суспільства, а лише такого, що розширює і забезпечує рівність можливості — важливого імперативу концепції справедливості. Отже, несправедливий розвиток, за логікою, не може бути стійким. Поєднання понять стійкості і рівності можливостей змушує аналізувати їх крізь призму дотримання соціальної справедливості. Ідея справедливості відіграє важливу роль у взаємозв'язку між стійким людським розвитком і рівністю можливостей, пошуку позитивної синергії між цими поняттями.

Зараз питання справедливості знаходяться у центрі академічної уваги. До останнього часу при оцінці справедливості домінувала концепція утилітаризму — напрям, що ставить в основу людського розвитку максимізацію корисності. Ця методологія була піддана обґрунтованій критиці провідними світовими вченими. Складні соціально-економічні процеси, що обертаються сьогодні, швидше за все, свідчать про необхідність перена-

лаштування теорії справедливості з метою наближення її до реальності. У колі новацій слід згадати оцінку впливу людської поведінки на здатність інститутів підтримувати справедливий підхід до людського розвитку. Така позиція видається продуктивною. На практиці жорстку інституційну конструкцію досягнення справедливості, за поглядом А. Сена, повинен замінити демократичний процес публічного обговорення, заснований на порівнянні. Спираючись на традицію, пов'язану з іменем А. Сміта, ключ до вирішення проблеми справедливості, відповідно до концепції А. Сена, вбачається у громадських порядках, що базуються на процедурі соціального вибору. Йдеться про необхідність постійного обговорення, зіставлення та ранжування пріоритетів на противагу орієнтації на одноразово створений інституційний устрій. Питання оцінки соціальної справедливості — одні з найменш визначених. Справедливість отримує позитивний прояв завдяки системі цінностей, природа яких пов'язана з людськими потребами і які знаходяться у сфері почуттів, свідомості та підсвідомості. З тенденцією до ескалації соціальної нестійкості порівняння різних шляхів заради досягнення справедливого розвитку стає все більш затребуваним. Проте існує розбіжність між запропонованим підходом до розуміння стратегії реалізації справедливості та вибором методів, що забезпечує пов'язаність показників соціального вибору. Цьому деякою мірою може сприяти застосування методології м'якого моделювання. У статті використано фрагмент такого підходу для оцінки розриву у рівні споживання між фактичним і потенційно справедливим споживанням. Діапазон точок зору, які можливо використати для аналізу, ранжування та впорядкування справедливості може виявитися дещо ширшим, що робить доступнішим застосування етичної моделі справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доклад о человеческом развитии 2011. Устойчивое развитие и равенство возможностей: Лучшее будущее для всех. ПРООН. 26 с. URL: human-development-report-2011-russian-summary.human-development-report-2011-russian-summary (дата звернення: 05.07.2022).
2. Мамонов І. Поняття «сталий людський розвиток»: управлінський аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 3. С. 28—35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2013_3_6 (дата звернення: 12.07.2022).
3. Економічна ефективність vs соціальна справедливість: пріоритети розвитку України на етапі подолання кризи. НАН України, Секція суспільних і гуманітарних наук. Київ, 2019. 350 с.
4. Шелевер Н. В. Принцип соціальної справедливості в конституційному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. Одеса: Одеський держ. ун-т внутрішніх справ. 2020. № 3. С. 33—38. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34266> (дата звернення: 25.12.2022).
5. Булгаков В. В., Булгакова Д. В. Понятие «справедливости» на исторических этапах развития общества. *Вестник ТГУ*. 2012. Вып. 5 (109). С. 325—328.

6. Пионткевич Л. Ю. Проблема справедливости в социальной философии. *Философия и общество*. 2009. Вып. 2 (54). С. 100—109.
7. Петренко М. О. Гідність людини в контексті справедливості. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2013. Вип. 3 (18). URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2013/2013_03\(18\)/index.html](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2013/2013_03(18)/index.html) (дата звернення: 02.08.2022).
8. Смит А. Теория нравственных чувств. Москва: Республика. 1997. 351 с. URL: https://platon.net/load/knigi_po_filosofii/ehatika_i_ehstetika/smit-teoriya-nravstvennykh-chuvstv (дата звернення: 17.08.2022).
9. Зайцев С. А. К вопросу о понятии справедливости. *Вестник ОмГУ*. 1999. Вып. 4. URL: <https://omsu.ru:8443/vestnik/articles/y1999-i4/a148/article.html> (дата звернення: 14.06.2022).
10. Фридмен М., Хайек Ф. О свободе. М., 2003. 41 с. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=113301&page=16> (дата звернення: 06.04.2022).
11. Хайек Ф.А. фон. Познание, конкуренция и свобода. Антология сочинений. М., 1999. URL: https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_bibl_68912/ (дата звернення: 28.04.2022).
12. Нозик Р. Анархия, государство и утопия [Аннотация]. ИРИСЭН, 2019. 424 с. URL: <https://www.sotsium.ru/politologiya/anarhiya-gosudarstvo-i-utopiya.html> (дата звернення: 21.04.2022).
13. Ролз Дж. Справедливость как честность (гл. V). URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/2663> (дата звернення: 09.03.2022).
14. Ролз Дж. Теория справедливости. Ч. 1. Теория. Гл. 1. Справедливость как честность. §3. Основная идея теории справедливости. URL: <https://gtmarket.ru/library/basis/6642/6643> (дата звернення: 18.03.2022).
15. Sen A. *The Idea of Justice*. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009. 497 p.
16. Вайдлих В. Социодинамика. Системный подход к математическому моделированию в социальных науках. Москва: Либроком, 2009. 478 с.
17. Вугальтер А. Л. Фундаментальная экономика. Динамика. Москва: Экономика, 2007. 371 с.

REFERENCES

1. Human development report 2011. Sustainable development and equal opportunities: A better future for everyone (2011). United Nations Development Programme. <http://human-development-report-2011-russian-summary> [in Russian].
2. Mamonov, I. (2013). The concept of «sustainable human development»: the managerial aspect. *State administration and local self-government*, 3. http://nbuv.gov.ua/UJRN/dums_2013_3_6 [in Ukrainian].
3. Economic efficiency vs social justice: Ukraine's development priorities at the stage of overcoming the crisis (2019). NAS of Ukraine. Section of Social Sciences and Humanities. Kyiv [in Ukrainian].
4. Shelever, N. V. (2020). The principle of social justice in constitutional law. *South Ukrainian legal journal*, 3. Odesa State University of Internal Affairs. Odesa. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/34266> [in Ukrainian].
5. Bulgakov, V. V., & Bulgakova, D. V. (2012). The concept of «justice» at the historical stages of the development of society. *Herald of TGU*. 5(109) [in Russian].
6. Piontkевич, L. Y. (2009). The problem of justice in social philosophy. *Philosophy and society*, 2 (54) [in Russian].

7. Petrenko, M. O. (2013). Human dignity in the context of justice. *State administration and local self-government*, 3(18). [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2013/2013_03\(18\)/index.html](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2013/2013_03(18)/index.html) [in Ukrainian].
8. Smit, A. (1997). Theory of Moral Sentiments. https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/ehatika_i_ehstetika/smit-teoriya-nravstvennykh-chuvstv [in Russian].
9. Zayitsev, S. A. (1999). On the question of the concept of justice. *Herald OMSU*, 4. <https://omsu.ru:8443/vestnik/articles/y1999-i4/a148/article.html> [in Russian].
10. Friedman, M., & Hayek, F. (2003). About freedom. <https://booksonline.com.ua/view.php?book=113301&page=16> [in Russian].
11. Hayek, F. A. von. (1999). Cognition, competition and freedom. Anthology of essays. https://rusneb.ru/catalog/000200_000018_RU_NLR_bibl_68912/ [in Russian].
12. Nozick, R. (2019). Anarchy, State and Utopia (Abstract). IRISEN. <https://www.sotsium.ru/politologiya/anarhiya-gosudarstvo-i-utopiya.html> [in Russian].
13. Rolz, Dz. (1971). Justice as Honesty. <https://gtmarket.ru/library/articles/2663> [in Russian].
14. Rolz, Dz. (1999). Theory of justice. Part 1. Theory. Ch. 1. Justice as honesty. § 3. The main idea of the theory of justice. <https://gtmarket.ru/library/basis/6642/6643> [in Russian].
15. Sen, A. (2009). The Idea of Justice. The Belknap Press of Harvard University Press, 497 p.
16. Weidlich, W. (2009). A systematic approach to mathematical modeling in the social sciences. Moscow: Librocom [in Russian].
17. Vugal'ter, A. L. (2007). Fundamental economics. Dynamics. Moscow: Economy [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.08.2022

Valerii Novikov, Dr. Sc. (Economics), Prof.

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5892-815X

Scopus ID: 57221437748

THE ETHICAL PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE PROMOTION OF THE CONCEPT OF HUMAN DEVELOPMENT

Justice is one of the concepts that are most often used in modern Ukrainian political and scientific discourse. The phenomenon of justice is complex and multifaceted and characterizes the entire system of social relations in all the diversity of its specific manifestations in the field of promoting the concept of human development. Since ancient times, justice has been one of the main subjects of scientific research by sociologists, economists, and philosophers of Western and Eastern European countries. Now, there are several interpretations of this notion. One of the most widespread is the definition of justice from the theoretical standpoint of the so-called “transcendental institutionalism”, which is the basis of the works of many famous theoreticians. Within this trend, there are competing points of view regarding approaches to the realization of justice. The concept of utilitarianism, which was widespread in the second half of the 20th century, has its adherents, in respect of the fair content of human development, even in our time.

The article defends the logical construction of justice, which is at the intersection of economic theory and moral philosophy. Based on the tradition associated with Adam Smith's classic political economy, it is grounded on the procedure of public choice, comparison and

ranking of priorities. Continuous improvement and regulation of human development processes are opposed to the established rigid institutional approach that underlies the contract theory. The aim of the study is to reveal justice as a concept that contains requirements for adequacy of its theoretical interpretation to the practical role regarding individuals upholding their rights. The novelty is substantiating of the constructive significance of justice as an ethical category and the proximity of its democratic procedures to the real-life problems of people, which gives it priority over other similar scientific currents and concepts of liberal democratic orientation. The method of comparative analysis of definitions of social justice in the course of its evolutionary development is applied.

Tools for soft modeling of socially fair consumption of goods and services by different income groups of the population are proposed.

Keywords: justice, ethical economy, philosophy of law, social choice, transcendental institutionalism.

Cite: Lisogor, Larysa, Rudenko, Nataliia, & Ivashenko, Serhii (2023). Educational and Occupational Potential of Ukraine: Main Challenges and Ways of Improvement Under Current Conditions. *Demografiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 23-39. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.023>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.01.023>

УДК 331.54

JEL Classification: J24

LARYSA LISOGOR, Dr. Sc. (Economics),

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60

E-mail: lalalisogor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5624-597X>

NATALIIA RUDENKO, Ph.D (Economics),

Taras Shevchenko National University of Kyiv

01033, Ukraine, Kyiv, Volodymyrska Street, 60

E-mail: natalia.rudenko@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0939-8206>

SERHII IVASHENKO, Chief Economist

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60

E-mail: seryy@i.ua

EDUCATIONAL AND OCCUPATIONAL POTENTIAL OF UKRAINE: MAIN CHALLENGES AND WAYS OF IMPROVEMENT UNDER CURRENT CONDITIONS

Problems of the skills development and the quality of human capital became the priorities of the current socio-economic development. That's why the relevance of the investigation of the main trends in the formation and development of the human potential of country (especially, educational and qualification component) significantly increased. However, the possibilities for the stable and effective development of the labour market and vocational education system in Ukraine are limited because of the influence of war. Therefore, it is extremely important to study the specific features of the development of educational and occupational potential of count-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ry under the influence of war, to define the main challenges of its development connected with constraints and limitations of effective realization during this period of time.

The aim of the paper is to identify the challenges and threats to the realization of the educational and occupational potential of Ukraine under current conditions, to determine the ways of the development of employees' individual skills and competencies needed under conditions of post-war recovery period. In order to achieve the defined aim, the authors have used data of sociological surveys, as well as all available sources of information (especially, data of State Employment Service, opendata). During research process, such research methods as analysis and synthesis, system analysis, scientific abstraction, comparison, generalization, logical approach were used. The results of the study made it possible to define that the quality of educational and occupational potential depends not only on the demographic basis of labour force reproduction, but also on the readiness of the employees to acquire new skills, to upgrade qualifications. It was also defined that the negative trends in the development of the vocational education and training (VET) system significantly increased under conditions of war due to: the damage to the network of vocational education schools in the regions affected by hostilities; the significant scale of external and internal migration; the disruption of established coordination relations between enterprises and vocational education schools; the aggravation of the problems of VET schools financing.

Calculations of the structural changes intensity coefficients (by 25 most popular occupations) indicates a higher probability of balancing the list of occupations for which vocational education schools provide training with the dynamics of changes and the occupational structure of vacancies (taking into account the degree of load on the part of unemployed). Results of calculations can be taken into account when determining the number of students and the structure of training organized by vocational education schools and employment centres.

During the investigation process, it was proved that the factors related to the employees' incentive for training, retraining, acquiring skills and competencies necessary for increasing competitiveness in the labour market, realizing their educational and occupational potential are also important. The aggravation of the problems of realization and development of the educational and occupational potential of internally displaced persons was defined as a serious challenge. Based on the results of surveys, it was outlined that internally displaced persons are interested in receiving professional assistance for career development and employment, but not able to formulate specific requests regarding areas of study and assistance.

In the paper the necessity of the widening of the 'work-based learning' practice (training organized at the workplace), which will contribute to the integration of training at the workplace and formal (academic) training for the acquisition of 'hard' and 'soft' skills, is suggested and proved. The main ways of the minimization of the risks and threats of ensuring the professional development of the labour force, the development of the educational and occupational potential of the labour force were proposed in paper. The conclusions of this article can be useful for elaboration of the measures of educational and employment policies aimed at the improvement of the quality of educational and occupational potential of the labour force in Ukraine during war and post-war recovery period.

Keywords: education, occupation, structural changes, work-based learning, challenges, influence of war.

Introduction. Under conditions of globalization of the world economy, increasing the competitiveness of national economies can be ensured based on the mobilization of the innovative factors of development, improving the quality of human potential. Firstly, it implies the need to create conditions for raising the educational and qualification level of the population, acquiring the necessary

skills and qualifications. Accordingly, it can contribute to improving the quality of the educational and occupational potential of the country by improving the quality characteristics of the workforce, ensuring the availability of education.

At the same time, the strengthening of crisis phenomena in the economy because of the war significantly limits the possibilities for improving the quality of educational and occupational potential. Generally, this concerns the strengthening of challenges and threats to the development of the educational and occupational potential of Ukraine, associated with the limitation of funding opportunities for the professional development of the labour force, the weakening of the motivation for qualification upgrading on the part of both employer and employee. That's why the priority is given to the study of the main problems and specifics of the development of educational and occupational potential under conditions of war, the determination of the directions for improving its implementation to ensure high-quality human development.

Statement of the problem and relevance. The most widespread approach to the study of the phenomenon of educational and occupational potential is the investigation from the perspective of skills development, the provision of professional development. Despite a significant number of publications devoted to the study of this topic, it remains extremely relevant under conditions of the development of long-life learning. Firstly, it could be a result of new challenges and risks caused by the aggravation of the crisis phenomena in the global and national labour market. Especially it concerns the worsening situation with the formation, realization, and development of the educational and occupational potential on the national and regional levels.

On the other hand, the lack of information about the development of Ukrainian labour market leads to the limitation of the possibilities for the definition of the prospects of human development, the determining of the ways for the improvement of the educational and occupational potential of Ukraine.

The relevance of the problems of the development of educational and occupational potential is determined by the fact that its quality depends not only on the demographic basis of the labour force reproduction, but also on the readiness of the employees to acquire new skills, to upgrade qualification. That's why the serious challenges are related to the threats and limitations for the improvement of the new educational practices, the implementation of the educational policy concerning vocational education system improvement. It is also connected with significant increase of the occupational and qualification mismatch between supply and demand of labour force as a result of shocks caused by the influence of war.

Recent research and publications. The significant number of scientific papers are devoted to the study of the problems of formation and development of educational and occupational potential. At the same time, many scientists investigate the educational and professional potential as a component of labour po-

tential, justifying the importance of this component to ensure innovative prospects of human development.

Analyzing the essence of educational and occupational potential, a significant number of scientists (in particular, A. Wilks, N. Mishchuk) note as a characteristic feature its ability to create the basis for the accumulation of knowledge and skills for ensuring the improvement of the educational and qualification level of the labour force [1, 2]. At the same time, another group of scientists characterizes 'professional potential' as a set of the quantitative and qualitative parameters of economically active population with a sufficiently high level of education, which determines the ability to generate and implement knowledge [3]. Mainly, Ukrainian scientists analyzing the essence of educational and occupational potential focused on the characteristics of this phenomena which are directly related to the possibilities of implementing the acquired knowledge, improving skills and competencies [4]. At the same time, the strengthening of crisis phenomena in Ukrainian labour market indicates the need to apply a comprehensive approach to the study of the specifics of the realization of educational and occupational potential under conditions of war and post-war recovery.

The novelty of the study is the determination of the specifics of the implementation and development of educational and occupational potential under current conditions; the identification of key skills and competencies necessary to improve the quality of the country's educational and qualification potential in the face of aggravating global challenges.

The purpose of the article is to identify the challenges and threats to the realization of the educational and occupational potential of Ukraine under current conditions, determine the ways of the development of employees' individual skills and competencies needed under conditions of post-war recovery period.

Research methods. The research was carried out using such methods as analysis and synthesis, system analysis, scientific abstraction, comparison, generalization; logical approach — for formulating conclusions; graphic approach — for data visualization. The results of sociological surveys, data from the Ministry of Education and Science of Ukraine and the State Employment Center of Ukraine were used in the study.

Main material. Under the conditions of globalization of the world economy, the development of the country's educational and occupational potential becomes one of the most important prerequisites for the formation and implementation of competitive advantages of the innovative type, necessary for increasing the level of labour force's competitiveness. Investigating the economic essence of the concept of 'occupational' potential, Alison Wicks defined it as a human capacity to engage in meaningful occupations [1]. At the same time, O. M. Levchenko, analyzing so called 'professional potential', interpreted it as an integrated set of the quantitative and qualitative characteristics of economically active population (on the level of enterprise, economic activity, region, country)

with education which determines the real and potential ability to create, accumulate, transfer and implement knowledge in material and spiritual values, under certain socio-economic conditions [3]. Thus, this group of scientists notes the priority role of the occupational component in ensuring human development.

Analyzing the educational potential (including youth potential), N. V. Mishchuk defines it as a set of accumulated theoretical knowledge and practical skills, as well as potential opportunities for further educational and qualification improvement to ensure competitiveness in the labor market [2]. At the same time, O. P. Melnychuk considers the educational component of the labour potential as an organic unity of educational and qualification characteristics and business qualities of the working age population, acquired in the process of education, which make it possible to realize one's own labour abilities and labour opportunities in order to reconcile public and individual interests on the basis of the introduction of innovative approaches and technologies [4].

Accordingly, the development of the educational and occupational potential depends not only on the possibilities of expanding the demographic base of the labour force reproduction, but also on the activation of innovative factors in the professional development (due to the increase in the educational level of the population, the acquisition of new skills and qualifications, and the strengthening of readiness for generation and acceptance of innovations). That's why the creation of conditions for balanced development of the vocational education and training system, professional development of the labour force is the priority for ensuring the sustainable development of the country.

The development of the vocational education and training system in Ukraine in the pre-war period was characterized by certain problems, which significantly complicated the activities of vocational education schools [5], in particular:

- gradual reduction of the vocational education schools' enrolment as a result of the decrease in the birth rate of the population;
- imbalances between the demand for labour (on the part of labour market) and its supply (on the part of education system) in terms of qualifications;
- lack of employers' incentive in establishing effective cooperation with educational institutions (in particular, in terms of developing the educational programs, organizing internships for pupils/students and teaching staff at workplace);
- preservation of the problems with financing of vocational education schools under conditions of decentralization (at the expense of local budgets);
- maintaining the low prestige of obtaining a vocational education, targeting young people to obtain higher education;
- imperfections of informational and statistical support for forecast of the development of the labour market.

At the same time, the negative trends in the development of the vocational education and training system significantly increased under conditions of war due to the influence of the following factors:

- destruction and damage to the network of vocational education schools in the regions affected by hostilities;
- increasing the volume of external and internal migration (students and teaching staff);
- disruption of established coordination relations between enterprises and vocational education schools as a result of the deterioration of financial results of their activity;
- growing disparities between the demand and supply of labour (by education and occupations) as a result of reduction in production volumes, a significant increase in the number of internally displaced persons;
- aggravation of financing problems of vocational education schools as a result of local budgets' limited opportunities.

Respectively, the development of the vocational education and training system in Ukraine is accompanied by increasing challenges and threats directly related to the impact of war. In particular, one of the most serious challenges facing the system of vocational education is the destruction of the educational infrastructure. As of August 1, 2022, 103 vocational education schools (according to the estimates of the Ministry of Education and Science of Ukraine) have varying degrees of damage, 10 are completely destroyed [6].

According to the statistical data, as of January 1, 2022, more than 243,8 thousand students studied in 694 vocational education schools. However, the situation changed after the start of the war, which led to the reduction in the number of students in the territory controlled by Ukraine to 194,700 (as of June 25, 2022). At the same time, according to the estimates of the Ministry of Education and Science of Ukraine, almost 18,500 students studied in vocational education schools remotely, being outside the territory of Ukraine [6]. This raised the need to change approaches to the organization of education and training under war conditions to improve the quality of educational and occupational potential, spread the practice of distance learning.

An equally serious challenge to the development of the vocational education system under conditions of war is the limitation of financing opportunities for these institutions. According to the existing legal framework, the financing of vocational education schools under conditions of decentralization is carried out at the expense of local budgets. However, the revenues of local budgets are not always sufficient to finance the needs of vocational education (especially in regions and communities that were occupied, were or are located in areas of hostilities). Respectively, the level of financing of vocational education in the regions remains insufficiently high.

According to the state web portal on the budget for citizens 'Open budget', the percentage of local budget expenditures for vocational education in the vast majority of regions (with the exception of Zhytomyr, Rivne, Cherkasy regions) in January—June 2022 decreased (compared to the same period of the previous

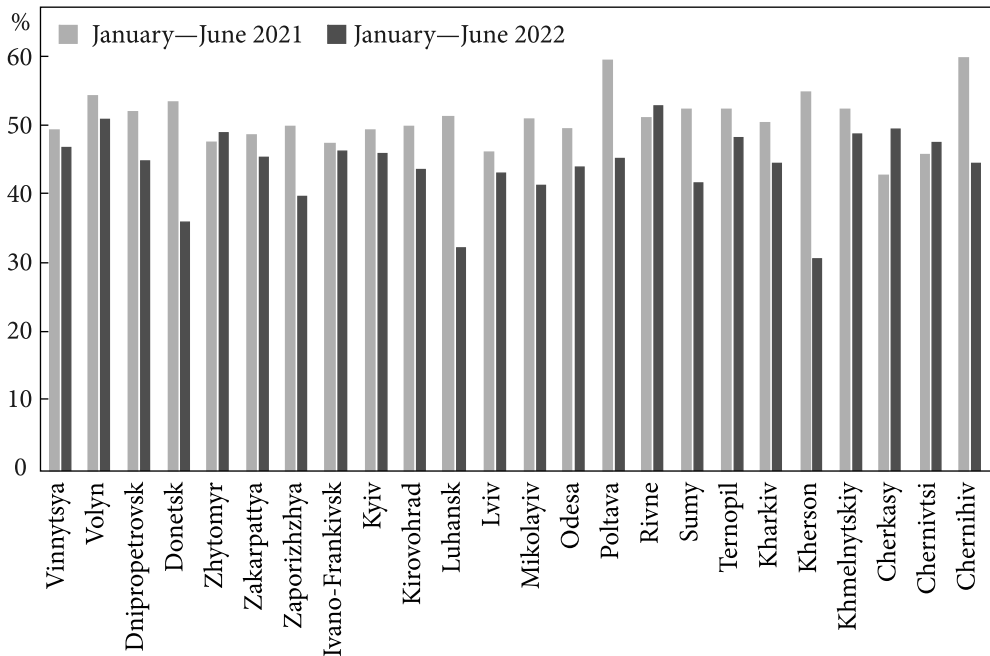

Fig. 1. Percentage of local budget expenditures for vocational education, by region
 Source: [7].

year) [7] (Fig. 1). This percentage decreased most significantly in the Donetsk, Luhansk and Kherson regions, which indicates the growth of negative trends associated with the impact of military operations on the economic situation of these regions. At the same time, the situation remained more favorable in regions that had the ability to finance other expenses. But even under the conditions of expanding the possibilities of financing expenses for vocational education, risks and threats associated with insufficient use of existing resources may arise. In particular, the lack of balance between the demand for labour (on the part of labour market) and its supply (on the part of education system) in terms of educational and qualification level makes it significantly more difficult to solve the task of increasing the effectiveness of education and training of competitive labour force.

To assess the level of balance between the structure of admission to vocational education schools (by occupations), the existing load on the job (on the part of unemployed population), and the offer of vacant jobs declared by employers, it is advisable to use the method of structural changes calculation (by separate occupations), proposed by K. Gatev. This indicator, as noted by T. Romanova, characterizes the importance of structural differences (in relative terms), based on taking into account the intensity of changes in individual groups of structural elements, as well as changes in their specific weight in the general population [8].

According to the approaches used by scientists in assessing structural changes [9], the coefficient of structural changes is calculated according to the following formula:

$$K_i = \frac{\sqrt{(D_1 - D_0)^2}}{\sqrt{D_0^2 + D_1^2}} \quad (1),$$

where D_1 — the share of the structural element in the total population (in the current period of time); D_0 — the share of the structural element in the total population (in the basis period of time). The obtained values characterize the dynamics of the deviation of the structural elements' specific weights from each other in a given population during a certain period. In case of significant structural changes, this index will approach 1, and in their absence, it will be equal to 0. The scale of measurement of structural changes according to this coefficient is distributed as follows: weak structural changes are less than 0.2 (↓), sufficient structural changes are from 0.2 to 0.3 (-), large structural changes – from 0.3 to 0.98 (↑). The joint direction of the structural changes intensity vector (according to individual indicators) indicates a higher probability of balancing the list of occupations for which vocational education schools provide training with the dynamics of changes and the occupational structure of vacancies (taking into account the degree of load on the part of unemployed).

Tables 1-3 provide a list of the 25 most popular occupations, for which acceptance to vocational education schools was most active during the last period. In particular, Table 1 presents the distribution of actually accepted to vocational education schools (by occupations), as a percentage to the total number; Table 2 — distribution of registered unemployed (by occupations); Table 3 — distribution of vacancies declared by employers to the employment centres (by occupation).

According to the results of the analysis, the vectors of changes (during the last pre-war year) coincided for almost all occupations, with the exception of such occupations as 'Tractor driver (agriculture)', 'Tailor' (by vacancies), 'Information processing and software operator' (by vacancies), 'Multiskilled machine operator' (by vacancies). Thus, the results of calculations (as a result of lengthening the dynamic series) can be taken into account when determining the scope and structure of training organized by vocational education schools and employment centers. This will ensure the matching of supply and demand (on the part of labour market and vocational education system). At the same time, it should be noted that no less important are the factors related to the employees' incentive for training, retraining, acquiring skills and competencies necessary for increasing competitiveness in the labour market, realizing their educational and occupational potential.

Results of the fifteenth nationwide survey 'Ukraine during the war. Employment and Income' conducted by the sociological group 'Rating' on July 23-24, 2022, testified that the incentive to change occupation and workplace among

Table 1. The distribution of actually accepted in vocational education schools (by occupations), %

Occupations	Distribution of actually accepted in VET schools (by occupations). In percentage to total number, as of:				K_{i1}	K_{i2}	K_{i3}	Intensity of the changes of the coefficients of structural changes ($\uparrow / - / \downarrow$)*		
	1.01.2016	1.01.2018	1.01.2020	1.01.2022				$I(K_{i1})$	$I(K_{i2})$	$I(K_{i3})$
	D_0	D_1	D_2	D_3						
Cook	17.52	10.10	18.78	18.41	0.367	0.407	0.014	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Locksmith repairing wheeled vehicles	8.28	4.94	9.15	9.72	0.346	0.405	0.042	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Tractor driver (agriculture)	6.36	4.05	0.72	7.51	0.306	0.811	0.900	\uparrow	\rightarrow	\rightarrow
Electric gas welder	5.70	3.59	6.29	6.78	0.313	0.373	0.053	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Hairdresser (hairdresser-fashion designer)	6.06	3.37	6.30	5.85	0.388	0.411	0.052	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Tailor	3.22	1.78	2.99	3.15	0.391	0.348	0.037	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Electrician repairing electrical equipment	2.72	1.61	2.98	3.30	0.353	0.405	0.073	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Plasterer	2.90	1.58	2.71	3.27	0.399	0.360	0.133	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Computer typing operator	3.44	1.36	1.51	0.99	0.562	0.074	0.291	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Bricklayer	2.30	1.26	2.05	2.37	0.397	0.328	0.103	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Information and software processing operator	1.17	1.12	2.03	2.62	0.031	0.394	0.176	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Locksmith repairing agricultural machines	1.57	0.92	1.67	1.79	0.357	0.393	0.049	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Electric welder of manual welding	1.21	0.77	1.48	1.59	0.302	0.425	0.050	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Seller of food products	1.36	0.56	1.13	0.80	0.541	0.447	0.233	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Locksmith repairing rolling stock	1.07	0.68	1.27	1.09	0.309	0.412	0.108	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Waiter	1.14	0.51	1.03	0.81	0.505	0.455	0.170	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Whitewasher	1.05	0.49	0.87	0.87	0.482	0.382	0.003	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Machine tooler of a wide profile	0.77	0.57	0.88	0.87	0.215	0.301	0.007	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Seamstress	0.91	0.54	0.73	0.78	0.352	0.214	0.043	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Locksmith-repairman	0.57	0.46	1.08	1.10	0.143	0.527	0.007	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Construction carpenter	0.86	0.42	0.75	0.93	0.466	0.385	0.155	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Accounting clerk for registration of accounting data	0.82	0.41	0.87	0.83	0.455	0.481	0.033	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Installer of plumbing systems	0.61	0.46	0.70	0.72	0.199	0.288	0.028	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Agent of tourism organization	0.63	0.31	0.57	0.64	0.457	0.404	0.085	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow
Administrator	0.59	0.36	0.59	0.69	0.339	0.342	0.103	\rightarrow	\rightarrow	\rightarrow

* \uparrow — large structural changes. — sufficient structural changes. \rightarrow — weak structural changes

Source: Calculated based on [10, 11]

Table 2. The distribution of registered unemployed (by occupations), %

Occupations	Distribution of registered unemployed (by occupations), in percentage to a total number, as of:				K_{11}	K_{12}	K_{13}	Intensity of the changes of the structural changes coefficients $(\uparrow / - / \downarrow)^*$		
	1.01.2016		1.01.2018					$I(K_{11})$	$I(K_{12})$	$I(K_{13})$
	D_0	D_1	D_2	D_3						
Cook	1.80	1.79	1.72	1.68	0.003	0.030	0.018	→	→	→
Locksmith repairing wheeled vehicles	0.24	0.18	0.18	0.16	0.186	0.020	0.090	→	→	→
Tractor driver (agriculture)	2.99	4.35	6.00	4.93	0.256	0.224	0.138	→	→	→
Electric and gas welder	0.51	0.47	0.47	0.36	0.055	0.001	0.189	→	→	→
Hairdresser (hairdresser-hair stylist)	0.42	0.31	0.21	0.23	0.204	0.267	0.054	→	→	→
Tailor	0.11	0.09	0.06	0.07	0.135	0.207	0.067	→	→	→
Electrician repairing electrical equipment	0.28	0.22	0.20	0.19	0.179	0.047	0.056	→	→	→
Plasterer	0.19	0.17	0.13	0.12	0.068	0.185	0.043	→	→	→
Computer typing operator	0.57	0.40	0.31	0.31	0.241	0.188	0.009	→	→	→
Bricklayer	0.21	0.18	0.16	0.11	0.097	0.084	0.227	→	→	→
Information processing and software operator	0.02	0.03	0.03	0.03	0.192	0.102	0.013	→	→	→
Locksmith repairing agricultural machines	0.17	0.21	0.23	0.16	0.155	0.078	0.249	→	→	→
Electric welder of manual welding	0.16	0.11	0.12	0.10	0.272	0.081	0.156	→	→	→
Seller of food products	3.47	3.36	2.75	3.23	0.023	0.142	0.115	→	→	→
Locksmith repairing rolling stock	0.05	0.04	0.05	0.05	0.143	0.061	0.001	→	→	→
Waiter	0.41	0.33	0.26	0.23	0.152	0.154	0.089	→	→	→
Whitewasher	0.29	0.22	0.22	0.18	0.176	0.010	0.121	→	→	→
Multiskilled machine operator	0.02	0.01	0.01	0.01	0.237	0.132	0.136	→	→	→
Seamstress	0.53	0.47	0.53	0.36	0.087	0.084	0.255	→	→	→
Locksmith-repairman	1.01	0.91	0.87	0.67	0.070	0.038	0.182	→	→	→
Construction carpenter	0.03	0.03	0.02	0.02	0.144	0.278	0.161	→	→	→
Accounting clerk for registration of accounting data	0.12	0.12	0.11	0.12	0.030	0.043	0.037	→	→	→
Installer of plumbing systems	0.03	0.02	0.02	0.01	0.185	0.267	0.068	→	→	→
Agent of tourism organization	0.01	0.01	0.01	0.01	0.127	0.068	0.148	→	→	→
Operations manager	0.47	0.50	0.53	0.62	0.042	0.051	0.107	→	→	→

Source: Calculated based on [10, 11].

Table 3. The distribution of vacancies declared by employers to the employment centres (by occupations), %

Occupations	Distribution of vacancies (by occupations) declared by employers to employment centres, in percentage to a total number, as of:				K_{11}	K_{12}	K_{13}	Intensity of the changes of the structural changes coefficients $(\uparrow / - / \downarrow)^*$		
	D_0	D_1	D_2	D_3				$I(K_{11})$	$I(K_{12})$	$I(K_{13})$
	1.01.2016	1.01.2018	1.01.2020	1.01.2022						
Cook	1.90	1.77	1.81	1.99	0.051	0.018	0.067	→	→	→
Locksmith repairing wheeled vehicles	0.67	0.72	0.81	0.82	0.051	0.089	0.007	→	→	→
Tractor driver (agriculture)	0.31	0.16	0.19	0.21	0.418	0.093	0.076	→	→	→
Electric and gas welder	1.01	1.29	1.08	1.13	0.172	0.127	0.033	→	→	→
Hairdresser (hairdresser-hair stylist)	0.62	0.31	0.32	0.30	0.448	0.023	0.045	→	→	→
Tailor	0.20	0.07	0.08	0.04	0.603	0.100	0.522	→	→	→
Electrician repairing electrical equipment	1.18	1.51	1.52	1.65	0.173	0.007	0.055	→	→	→
Plasterer	0.15	0.13	0.15	0.15	0.087	0.072	0.006	→	→	→
Computer typing operator	0.24	0.21	0.19	0.13	0.079	0.073	0.240	→	→	→
Bricklayer	0.29	0.42	0.33	0.27	0.249	0.166	0.156	→	→	→
Information processing and software operator	0.01	0.05	0.00	0.00	0.835	0.965	0.616	→	↑	→
Locksmith repairing agricultural machines	0.04	0.02	0.03	0.03	0.482	0.357	0.104	→	→	→
Electric welder of manual welding	0.41	0.37	0.34	0.36	0.071	0.061	0.032	→	→	→
Seller of food products	3.93	3.10	2.66	3.11	0.164	0.109	0.110	→	→	→
Locksmith repairing rolling stock	0.25	0.36	0.49	0.44	0.248	0.221	0.089	→	→	→
Waiter	0.65	0.84	0.75	0.55	0.179	0.084	0.209	→	→	→
Whitewasher	0.34	0.50	0.36	0.39	0.261	0.215	0.052	→	→	→
Multiskilled machine operator	0.02	0.06	0.05	0.03	0.539	0.018	0.359	→	→	→
Seamstress	2.86	2.84	2.49	1.92	0.005	0.092	0.183	→	→	→
Locksmith-repairman	1.13	1.47	1.22	1.25	0.183	0.129	0.012	→	→	→
Construction carpenter	0.02	0.02	0.03	0.03	0.104	0.284	0.109	→	→	→
Accounting clerk for registration of accounting data	0.02	0.05	0.04	0.03	0.672	0.167	0.285	→	→	→
Installer of plumbing systems	0.09	0.13	0.10	0.10	0.237	0.181	0.011	→	↑	→
Agent of tourism organization	0.00	0.00	0.00	0.01	0.987	0.357	0.616	→	→	→
Operations manager	0.44	0.42	0.39	0.34	0.040	0.045	0.110	→	→	→

Source: Calculated based on [10, 11].

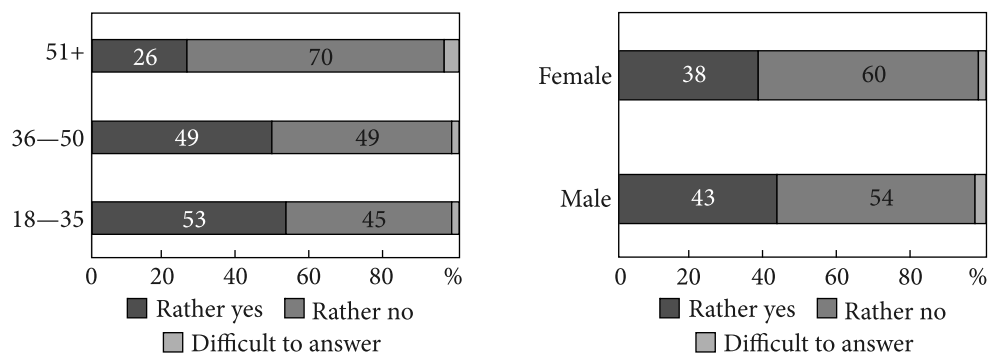

Fig. 2. Estimation by the respondents of the readiness to the change of occupation / workplace, by age group, % to a total number

Source: [12].

Fig. 3. Estimation by the respondents of the readiness to the change of occupation / workplace, by gender, % to a total number

Source: [12].

survey respondents (who lost their job during the war) remained insufficiently high [12]. The age structure of the respondents who demonstrated the readiness to change occupation and workplace was characterized by the following distribution (Fig. 2).

The above data show that respondents aged 18–35 (53 % of respondents) and 36–50 (49 % of respondents) are most motivated to change their occupation and workplace. At the same time, representatives of older age groups did not demonstrate readiness for this change (26 % of the total number of respondents). This reflects the peculiarities of the age distribution of the population (by the degree of incentive to change behavioural strategies in the labour market).

Moreover, the gender distribution of respondents shows that the majority of women are not ready to change their occupation and workplace (60 % of respondents), because they are trying to maintain their employment, social security and, accordingly, the ability to care for children (Fig. 3). At the same time, men have higher occupational mobility, as evidenced by the data: in particular, 54 % of men positively assessed these opportunities.

An equally serious challenge is the aggravation of the problems of realization and development of the educational and occupational potential of internally displaced persons. According to the results of the ‘Report on the study concerning job placement of internally displaced persons in Zakarpattia and Lviv regions’, conducted in July 2022, despite the fact that almost 71 % of internally displaced persons are interested in receiving professional assistance for career development and employment, only one in four was able to independently formulate specific requests regarding areas of study and assistance. This indicates the uncertainty of internally displaced persons regarding further professional prospects.

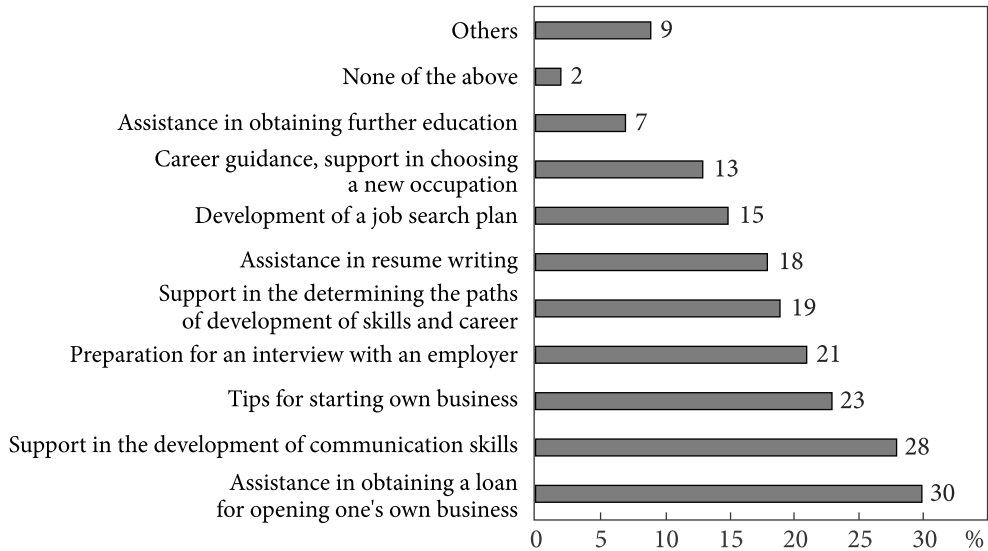

Fig. 4. List of services which are the most important for respondents (concerning career development and employment), % (* the total may exceed 100 % as multiple options are possible)
Source: [13].

At the same time, 66 % of respondents showed interest in learning new occupation, while 25 % were not interested, and 8 % were still undecided. However, the list of services that respondents identified as the most important for career development and employment indicates a focus on obtaining further education (30 % of respondents), career guidance services (28), development of a job search plan (23), assistance in preparing a resume (21 %) (Fig. 4) [13].

Thus, this indicates the need to take into account the requests of internally displaced persons when determining the most in-demand occupations and qualifications, developing directions for adapting the labour market and the education system to modern challenges.

According to the results of the eighteenth nationwide survey 'Psychological Markers of War', conducted by the sociological group 'Rating' on October 8-9, 2022, among the survey respondents who had a job before the war, 34 % lost their jobs (from 44 % in the eastern regions to 30% in the western regions) [5]. At the same time, statistical data of the State Employment Service indicate a decrease in the number of registered unemployed from 1,001,700 (during January—September 2021) to 784,400 (during January—September 2022) [6]. To some extent, this is the result of weak motivation and insufficiently high activity of registration of the unemployed population in employment centres. At the same time, the number of registered unemployed people who have received vocational training also decreased for the same period from 76.8 thousand to 40.6 thousand, that is almost twice. This indicates a reduction in the number of the unemployed people

who participated in vocational education and training (with the assistance of the employment service).

It is also necessary to improve the structure and content of educational programs, to strengthen their practical orientation due to the involvement of employers in their preparation. Insufficient attention to these issues significantly exacerbates the problems of ensuring the high effectiveness of vocational education and training, which is necessary for the realization of the educational and occupational potential of the country under conditions of post-war recovery.

Moreover, one of the most effective tools for ensuring the improvement of the quality of the educational and occupational potential of the labour force is to increase the efficiency of the functioning of the vocational education system. In particular, this concerns the development of a dual form of education, which is aimed at ensuring that the quality of vocational education meets the requirements of the labour market, taking into account the current and prospective needs of economic entities, as well as the development of public-private partnerships in the field of vocational education [14]. According to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine, the dual form of obtaining education is organized in accordance with educational programs/standards of vocational education (for specific occupations/qualifications) and curricula, which are developed together with the employers and approved in accordance with the procedure established by law. Students can receive wages during professional and practical training at the workplace, as well as directly acquire practical experience confirmed by the employer. The vocational school also issues a document on the obtained educational and / or professional qualifications to the person receiving the education based on the results of the qualification attestation.

Under crisis conditions, the need to strengthen the practice-oriented content of education becomes important. The spread of the 'work-based learning' practice (training organized at the workplace) will become a priority, which, according to scientists, will contribute to the strengthening of the integration of training at the workplace and formal (academic) training for the acquisition of 'hard' and 'soft' skills, obtaining modern knowledge necessary to increase one's competitiveness in the labour market. At the same time, the authors of the study 'Work-based Learning in Action' note that participation in 'work-based learning' not only allows the participants of this program to receive a college certificate as a result of completing the training courses [15]. Moreover, there is the possibility of receiving a salary or partial / full reimbursement of the education costs by the employer. It is possible to bring the content of education closer to the immediate needs of production (due to the flexibility of the programs, the acquisition of skills at the workplace).

In general, in order to minimize the risks and threats of ensuring the professional development of the labour force, the development of the educational and occupational potential of the labour force, it is advisable to implement the following measures concerning:

the development of the vocational education and training:

- to stimulate the strengthening of the practice-oriented content of vocational education and training, to stimulate employers to participate in the development of curricula, the organization of internships for students, teachers and industrial training instructors at workplace;
- to increase the effectiveness of career guidance toward increasing the prestige of obtaining vocational education (social advertising);
- to stimulate the development of ‘work-based learning’ (training that is organized at the workplace), with the aim of bringing the content of training closer to the immediate needs of production (due to the flexibility of programs, obtaining work skills at the workplace);
- to improve the functioning of the educational platform ‘Vocational Education Online’ to ensure distance learning in the field of vocational education;

the development of life-long learning:

- to develop short-term programs for training the adult population, including internally displaced persons;
- to increase the effectiveness of the verification of the results of informal education, obtaining professional qualifications;

the development of the meeting and anticipation of skilled labour needs:

- to create conditions for strengthening coordination and interaction between the main stakeholders (military-civilian administrations, local self-government bodies, employers, educational institutions, expert environment) regarding the determination of the volume and structure of the economy’s needs in qualified labour (at the national and regional levels);
- to improve the information provision of labour market analysis by organizing and conducting surveys of employers regarding labour demand (by occupations); tracer studies of vocational education schools graduates; informing employers about the benefits of participating in research.

REFERENCES

1. Wicks, A. (2011). Occupational Potential: A Topic Worthy of Exploration. *Journal of Occupational Science*, 26. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14427591.2001.9686487>
2. Mishchuk, N. (2019). Education as a factor of the competitiveness of youth at the labour market. *Innovative Economy*, 1-2, 80-86. <http://inneco.org/index.php/innecoua/article/view/12/13> [in Ukrainian].
3. Levchenko, O. (2009). Professional Potential: Regulatory Mechanisms of the Innovative Development. Kirovograd: KOD, 326 p. [in Ukrainian].
4. Melnychuk, O. (2015). Educational Component of the Development of Labour Potential (Candidate’s thesis). Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine. https://idss.org.ua/avtoref/2015_MelnichukOdis.pdf [in Ukrainian].
5. Impact of Migration on the Socio-Economic Situation in Ukraine (2022). Analytical Report of the National Institute for Strategic Studies. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad_mihratsia_gotove_03_01_2023.pdf [in Ukrainian].

6. Education in Ukraine under conditions of Martial Law (2022). Informational and Analytical Digest of the Ministry of Education and Science. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analytzc.zbirn> [in Ukrainian].
7. State Web-portal on the Budget for Citizens (2022). <https://openbudget.gov.ua/national-budget/expenses?class=functional&view=table> [in Ukrainian].
8. Romanova, T. (2016). Integral Indicators of the Estimation of the Structural Changes in Economy. *Economy and Region*, 6 (61), 20-27 [in Ukrainian].
9. Stoycheva, T. (2019). Structural Changes in Sectoral Employment. *Trakia Journal of Sciences*, 2, 180-186. <http://tru.uni-sz.bg/tsj/Vol.17,%20Suppl.2,%202019/12.pdf>
10. Open data portal (2022). Data about actually accepted into vocational education schools. <https://data.gov.ua/dataset/0a767426-ab24-4982-a37a-432992b9a287/resource/88f855ee-b825-4a15-b940-a9d440c4d202/download/dani-shchodo-faktichnogo-priiomu-za-profesiiami-u-zakladakh-profesiinoi-profesiino-tekhnichnoi.csv> [in Ukrainian].
11. Data of State Employment Service about the Number of Unemployed and Vacancies (by Occupations) (2022). <https://www.dcz.gov.ua/analitics/69#node-2200> [in Ukrainian].
12. Report about the Results of the Fifteenth nationwide survey 'Ukraine during the war. Employment and Income' conducted by the sociological group 'Rating' on July 23-24, 2022 (2022). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html [in Ukrainian].
13. Report on the study concerning job placement of internally displaced persons in Zakarpattia and Lviv regions (2022). <http://www.czvl.org.ua/blog/2022/09/09/1629/> [in Ukrainian].
14. Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine On Approval of the Regulation on the Dual Form of Vocational Education of December 12, 2019, No. 1551. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0193-20#Text> [in Ukrainian].
15. Kobes, D. (2016). Work-based Learning in Action. *Jobs to Manufacturing Careers: Work-Based Courses*. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED567853.pdf>

Article submitted on 09.01.2023

Лариса Лисогор, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: lalalisogor@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5624-597X>

Наталія Руденко, канд. екон. наук

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01033, Україна, м. Київ, вул. Володимирська, 60

E-mail: natalia.rudenko@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0939-8206>

Сергій Іващенко, голов. економіст

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: seryu@i.ua

ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ:

ОСНОВНІ ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ПОКРАЩЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Проблеми підвищення кваліфікації та якості людського капіталу стають пріоритетами сучасного соціально-економічного розвитку країн. Саме це актуалізувало дослідження основних тенденцій формування та розвитку людського потенціалу країни (зокре-

ма освітньо-кваліфікаційної складової). Разом з тим можливості для стабільного та ефективного розвитку ринку праці та системи професійно-технічної освіти в Україні значно обмежені через війну. Тому вкрай актуальним є дослідження особливостей розвитку освітньо-професійного потенціалу країни в сучасних умовах, визначення основних викликів його розвитку, пов'язаних з наявними обмеженнями, що ускладнюють можливості ефективної реалізації в сучасний період.

Метою статті є виявлення викликів і загроз реалізації освітньо-професійного потенціалу України в сучасних умовах, визначення шляхів розвитку індивідуальних навичок і компетенцій працівників, необхідних в умовах повоєнного відновлення. Для досягнення поставленої мети автори використали дані соціологічних опитувань, а також усі доступні джерела інформації (зокрема, дані Державної служби зайнятості, opendata). У ході дослідження використано такі методи: аналіз і синтез, системний аналіз, наукове абстрагування, порівняння, узагальнення, логічний підхід. Результати дослідження дали змогу визначити, що якість освітньо-професійного потенціалу залежить не лише від демографічної основи відтворення робочої сили, а й від готовності працівників отримувати нові навички, підвищувати кваліфікацію. Також у результаті дослідження визначено, що негативні тенденції у розвитку системи професійно-технічної освіти суттєво посилилися в умовах війни внаслідок: суттєвих пошкоджень мережі закладів професійної (професійно-технічної) освіти у регіонах, що постраждали від бойових дій; значних масштабів зовнішньої та внутрішньої міграції; порушення налагоджених координаційних зв'язків між підприємствами та закладами професійної (професійно-технічної) освіти; загострення проблем фінансування цих закладів. Розрахунки коефіцієнтів інтенсивності структурних змін (за 25 наймасовішими професіями) дають змогу досягти більш ефективного збалансування переліку професій, за якими здійснюється прийом до закладів професійної (професійно-технічної) освіти, з динамікою змін та професійною структурою вакансій (з урахуванням ступеня навантаження з боку безробітних). Отримані результати розрахунків можуть бути враховані під час визначення обсягу прийому учнів / студентів та структури навчальних програм, організованих закладами професійної (професійно-технічної) освіти та центрами зайнятості.

У процесі дослідження доведено, що важливими також є чинники, пов'язані зі стимулюванням працівників до навчання, перепідготовки, набуття навичок і компетенцій, необхідних для підвищення конкурентоспроможності на ринку праці, реалізації свого освітнього та професійного потенціалу. Як серйозний виклик було визначено загострення проблем реалізації, а також розвитку освітнього та професійного потенціалу внутрішньо переміщених осіб. За результатами опитувань виявлено, що ці особи зацікавлені в отриманні професійної допомоги для розвитку кар'єри та працевлаштування, але дотепер є проблеми з формулюванням конкретних запитів щодо напрямів навчання. У статті обґрунтовано необхідність розширення практики «навчання, організованого на робочому місці», що сприятиме інтеграції навчання на робочому місці та формального (академічного) навчання для здобуття «твердих» і «м'яких» навичок. Запропоновано основні шляхи мінімізації ризиків і загроз забезпечення професійного розвитку робочої сили, розвитку освітньо-професійного потенціалу робочої сили. Висновки статті можуть бути корисними для розроблення заходів освітньої політики та політики зайнятості, спрямованих на підвищення якості освітнього та професійного потенціалу робочої сили в Україні під час війни та в період повоєнного відновлення.

Ключові слова: освіта, професія, структурні зміни, навчання на робочому місці, виклики, вплив війни.

Cite: Kalahnsnikova, Tetiana (2023). Prostorovo determinovani ryzyky sotsialnoho vidtorhnennia: pobudova dereva ryzykiv [Spatially Determined Risks of Social Exclusion: Risk Tree Building]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (51), 40-52. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.040>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.01.040>

УДК 332.1-332.05

JEL Classification: O15

ТЕТЯНА КАЛАШНИКОВА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: tatank@meta.ua
ORCID: 0000-0002-7963-3155
Researcher ID: DYJ-0502-2022

ПРОСТОРОВО ДЕТЕРМІНОВАНІ РИЗИКИ СОЦІАЛЬНОГО ВІДТОРГНЕННЯ: ПОБУДОВА ДЕРЕВА РИЗИКІВ

Розвиток життєвого простору кожного українця є вкрай важливим аспектом соціальної політики, який має бути спрямований на покращення стану людського розвитку і постійне розширення можливостей розвитку, наявність прогресу у відповідних сферах соціального буття. Виявлення і певним чином упорядкування, класифікація ризиків людському розвитку, зокрема запобігання соціальному відторгненню, через просторово детерміновані фактори має стати первинним етапом формування політики розвитку громад. Розуміння недоліків і переваг, властивих географічному розташуванню територіальних утворень, рівня їх забезпеченості соціальними послугами та іншими соціальними благами дає змогу усвідомлено підійти до протекції загроз соціального відторгнення у громадах. Метою статті є дослідження просторово детермінованого ризику соціального відторгнення, визначення його ієрархічної структури з допомогою дерева ризиків. Ґрунтуючись на авторському концепті «простору людського розвитку» як його просторової моделі та змісту поняття просторово детермінованого ризику людському розвитку, у статті досліджено ієрархію загроз соціальному відторгненню через просторово детерміновані фактори. Наукова новизна дослідження полягає у тому, що автором визначено ієрархічну будову просторово детермінованих ризиків людському розвитку, що дасть змогу надати теоретико-методологічне підґрунтя оціню-

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ванню відповідних ризиків. У процесі структурування ризиків можна виокремити сім основних груп: ризики географічного середовища; ризики стану довкілля; ризики стану штучного середовища; ризики просторово-часової доступності; ризики через стан економічного середовища; ризики через стан соціального середовища; ризики умов повсякденного життя. Задля досягнення мети в дослідженні застосовано низку загальнонаукових методів: системного підходу (для визначення основних елементів дерева просторово детермінованого ризику людського розвитку як системи), методи аналізу, синтезу, узагальнення (при формуванні поелементного складу окремих гілок дерева ризиків просторово детермінованого ризику соціального відторгнення), логіко-графічний метод (під час побудови дерева ризиків просторово детермінованого ризику соціального відторгнення).

Ключові слова: людський розвиток, просторові детермінанти людського розвитку, ризик, просторово детермінований ризик людському розвитку, ієрархія ризиків, дерево ризиків.

Постановка проблеми. Людський розвиток як складне поєднання процесів соціального поступу в їх позитивному сенсі є досить вразливим з погляду дії різного роду шкідливих впливів і факторів. Науковою методологією, що покликана запобігати загрозам, є ризикологія. Вивчення ризикології дає підстави дійти висновку, що у переважній кількості випадків, незалежно від сфери прикладання методологічного апарату цієї науки, ризики утворюють певні ієрархічні структури. Ці ієрархії доволі зручно представляти у вигляді дерев. У нашому випадку — дерев ризиків, зокрема дерева ризиків просторового людського розвитку.

Актуальність дослідження. Наразі, коли Україна перебуває у стані війни, її економіка зазнає фізичного руйнування і є в глибокій кризі, вивчення соціальних ризиків лишається актуальним напрямком досліджень соціальної економіки, адже саме соціальні процеси виступають кінцевим реципієнтом кризи. Населення платить за всі війни, руйнування, негаразди в економіці, невдалі політичні рішення. В даній статті зосереджено увагу на дослідженні і структуруванні ризиків людського розвитку, зокрема просторово детермінованих. Оскільки відповідні наукові дослідження відбувалися до початку 2022 р., то ці ризики властиві для територій, які перебувають поза зоною бойових дій. Соціальні ризики і загрози на територіях, що зазнали окупації, бойових дій, будуть розглянуті автором в окремій публікації. З цього приводу можна зауважити, що просторові ризики, які до недавнього часу здавалися сталими, є доволі динамічною змінною. Соціальна реальність підтвердила думку автора, що просторово детерміновані ризики є базовими, фундаментальними, які не виявляють себе за сприятливого періоду і можуть стати критичними загрозами у кризовий період. Саме тому вони потребують постійної уваги науковців і влади.

Просторовий розвиток — це розвиток життєвого простору кожного українця, тому вкрай важливим об'єктом для дослідження має виступати стан його людського розвитку і постійне розширення можливостей роз-

витку, наявність прогресу у відповідних сферах соціального буття. Реформа децентралізації дещо змінила акценти у бік зростання важливості процесів на місцевому рівні, зокрема у територіальних громадах. На місцевий рівень передано більше відповідальності, але й надано більше прав і фінансових ресурсів. Проте тільки практика функціонування місцевого самоврядування у нових умовах здатна визначити оптимальне співвідношення прав і обов'язків, підкріплене відповідним фінансовим ресурсом громад.

Виявлення та впорядкування, класифікація ризиків людського розвитку із залученням просторово детермінованих факторів має стати первинним етапом дослідження недоліків і переваг, властивих певним територіальним утворенням. На роботу з ними повинні спрямовуватися зусилля влади заради забезпечення комфортного життя у громаді.

Метою статті є дослідження ієрархічної будови просторово детермінованих ризиків людському розвитку через їх упорядкування шляхом побудови дерева ризиків.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що автором визначено ієрархічну будову просторово детермінованих ризиків людського розвитку, що дасть змогу сформулювати теоретико-методологічне підґрунтя оцінюванню відповідних ризиків.

Методи дослідження. В статті застосовано низку загальнонаукових методів: системного підходу (для визначення основних елементів дерева просторово детермінованого ризику людському розвитку як системи), аналізу, синтезу, узагальнення (у формуванні поелементного складу окремих гілок дерева ризиків просторово детермінованого ризику соціального відторгнення), логіко-графічний метод (під час побудови дерева ризиків просторово детермінованого ризику соціального відторгнення).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження ризиків у різних сферах людського розвитку перебуває в фокусі постійної уваги дослідників Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Серед останніх робіт, де автори аналізують цю тематику, можна назвати [1], [2]. У роботі «Людський розвиток в Україні. Пріоритети національної політики мінімізації асиметрії українського ринку праці» [1] основна увага авторів (Е. Лібанової (E. Libanova), О. Цимбала (O. Tsybal), О. Макарової (O. Makarova), В. Саріогло (V. Sarioghlo), Я. Остафійчука (Ya. Ostafiihuk), Л. Ткаченко (L. Tkachenko), Л. Богуш (L. Bohush), П. Швеця (P. Shvets), О. Яроша (O. Yarosh), М. Кримової (M. Krymova) та ін.) зосереджена на обґрунтуванні пріоритетів національної політики з мінімізації асиметрії українського ринку праці, обумовленої глобальними ризиками. Увагу приділено специфічним формам асиметрії на ринку праці, її чинникам та джерелам. Розроблено типологію глобальних тенденцій, релевантних до розвитку національного ринку праці та рівня його асиметричності. Представлено концепцію асиметрії пропозиції робочих місць та робочої сили,

виявлено перспективи формування в Україні єдиної інтегрованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення політики на ринку праці. Автори зазначають: «Глобальні тренди формують перед Україною “нову реальність”, яка стає викликом традиційній системі регулювання трудових відносин. Трансформації піддаються система оплата праці, охорона праці, гарантії стабільної повної зайнятості, соціальний захист безробітних, оформлення трудових відносин, впливовість профспілок тощо. Це генерує широкий спектр ризиків, які за змістом можна систематизувати, виділивши основні “мегагрупи” ризиків. Означені “мегагрупи” ризиків взаємопов’язані між собою, утворюючи синергетичний ефект. Як результат — зростає соціальна нерівність зайнятого населення та загострюються ризики соціальної конфліктності й напруги» [1, с. 120]. Окрім того, формується ряд ризиків і загроз для суспільства та державних інституцій, які в умовах поширення незадекларованої праці мають обмежені можливості для отримання законодавчо встановлених соціальних виплат за зайнятих на незадекларованих робочих місцях. Солідарні системи недоотримують частину ресурсів, а тому не можуть сповна фінансувати відповідні соціальні витрати. У довгостроковій перспективі особи, котрі працювали в умовах незадекларованої праці, не матимуть права отримати соціальні гарантії, які б відповідали рівню їхніх попередніх доходів [1, с. 122].

У роботі «Соціальні моделі сталості інфраструктурних галузей в умовах сучасної кризової ситуації (на прикладі освіти та охорони здоров’я України після 2019 року)» [2] автори В. Новіков (V. Novikov), З. Сіройч (Z. Siroich), Ю. Карягін (Yu. Kariyahin), В. Черніченко (V. Chernichenko) досліджують актуальний стан справ у закладах шкільної і дошкільної освіти та закладах охорони здоров’я. Проаналізовано вплив пандемії як стресового фактора для всіх освітніх закладів в Україні стосовно їх адаптаційної здатності до ризиків сталості всіх структурних ланок освіти в контексті освітньої нерівності, можливості мережевої взаємодії навчальних закладів, форматів розвитку освітніх ланок, організаційно-економічних перетворень тощо.

До проблем функціонування ринку праці нас повертає дослідження М. Карп’як (M. Karpiak) «Соціальна ексклюзія в Україні та її вплив на розвиток людського потенціалу держави та її регіонів» [3], де автор, підводячи підсумки проведеного аналізу явища соціальної ексклюзії в Україні та її впливу на розвиток людського потенціалу держави, констатує: «Найбільше проблема соціальної ексклюзії в Україні пов’язана з економічними факторами, які переважно стосуються ринку праці, що є головним індикатором забезпечення матеріального добробуту працездатного населення держави. Невиважена політика в системі ціноутворення і заробітної плати, заниження вартості робочої сили, що спричинює нееквівалентне співвідношення вартості та оплати праці на ринку, призводять до подальшого зниження рівня і якості життя громадян, знецінення мотивації трудової діяльності,

підсилює соціальну напруженість і сприяє поширенню соціальної ексклюзії в суспільстві. Своєю чергою, це зумовлює високий рівень поляризації українського суспільства і водночас є суттєвою загрозою його стабільності. Крім цього, низький рівень доходів і залежність від державної допомоги докорінно змінює систему мотивації індивідів, у результаті чого вони змінюють моральні, етичні і ціннісні орієнтири, що призводить до маргіналізації та деградації особистості» [3, с. 116].

Доволі цікавий підхід до дослідження просторової організації економіки запропоновано в роботі [4], де автори І. Бистряков (I. Bystriakov), Ю. Манцевич (Yu. Mantsevych) розглядають проблеми просторового розвитку України у контексті сучасних соціально-економічних трансформацій, пов'язаних з процесами глобалізації світового господарства, появою нових технологічних ідей та інших передумов, які у комплексі впливають на визначення пріоритетів у самоорганізації середовища життєдіяльності країни на різних рівнях управління. Дослідники звертаються до наукового доробку англійського архітектора-планувальника П. Аберкромбі (P. Aberkrombi), якого вважають засновником регіонального планування, що застосував революційний на свій час підхід — зонування території, створив найбільші потенціальні можливості для комплексного вирішення економічних, інженерних і планувальних завдань. На думку авторів, головний напрям удосконалення проєктів регіонального планування визначається трьома основними методологічними позиціями. Перша з них пов'язана з урахуванням фактора входження України до Європейського економічного простору. Цей орієнтир потребує впорядкування просторового розвитку України за правилами, що визначаються принципами сталого розвитку європейського континенту. Друга позиція пов'язана з питаннями врахування традицій і поглядів, які склалися в Україні щодо напрямів забезпечення загального соціально-економічного розвитку. Третя позиція пов'язана з урахуванням загальних системних вимог глобалістики (зокрема, зумовлених розвитком мережевих форм управління).

Ю. Манцевич у роботі [5] «Просторове планування як інструмент футурології» розглядає проблему трансформації життєвого середовища з позицій просторового розвитку суспільства. На думку автора, часовий ресурс починає відігравати самостійну роль у моделюванні майбутнього стану економіки, території, суспільних відносин. Футуристична складова впливає на процес практичного проєктування систем розселення, виробничої бази, природно-екологічних комплексів та інших систем. «Невизначеність ключових показників розрахунку перспективної чисельності населення, професійної орієнтації та рівня доходів робить будь-який прогноз майбутнього стану населеного пункту чи регіону малопридатним для практичного застосування. Невідповідність задач і інструментарію полягає в тому, що від документації з просторового планування очікують прогноз

стану певної території (країни, регіону) або населеного пункту на віддалену перспективу (двадцять років), а галузеві програми більш-менш надійно дають прогноз розвитку на період один — три роки (у виключних випадках прогноз охоплює десятирічний період і тільки по розрізних показниках)» [5, с. 13].

Прямо дотичною до проблематики ризиків є тема безпеки. З цього погляду цікавою в контексті нашого дослідження є робота В. Гарькавої (V. Harkava) «Економічна безпека регіонів України» [6], яка розглядає сутність категорії економічної безпеки і робить висновок, що її основою є співвідношення між загрозами економічним інтересам та інструментами попередження або усунення таких загроз, що впливають на стійке функціонування, конкурентоспроможність і самодостатність території. В. Гарькава наводить власні розрахунки стосовно рівня економічної безпеки регіонів України (за даними 2019 р.), а також представляє бачення системи загроз та основних напрямів забезпечення соціально-економічної безпеки регіону.

Виклад основного матеріалу. Дослідження ґрунтується на концепті «простору людського розвитку» як його просторовій моделі і розглядається як простір, що забезпечує задоволення основних потреб і стимулює всебічний розвиток особистості. Він орієнтований на реалізацію цілей сталого людського розвитку і становить сукупність природного ландшафту і розміщених на території місць прикладання праці, інженерних мереж, об'єктів соціальної інфраструктури, які в процесі функціонування створюють певний простір можливостей, що дає змогу населенню, що проживає на даній території, задовольнити свої соціально-економічні та культурні потреби. Цією публікацією автор продовжує раніше розпочаті дослідження.

Також аналіз наявних математичних визначень ризику показав, що попри інтенсивний розвиток в останнє десятиліття методів аналізу й оцінювання ризику, в Україні ще й досі існує значна невизначеність щодо терміна «ризик». Відсутня загально визнана система термінів у сфері теорії ризику, що знайшло відображення у наукових працях і деяких нормативних актах. У різних джерелах ризик тлумачиться і як небезпека, і як ймовірність несприятливої події, і як очікуваний збиток від несприятливої події, і як векторна величина, складовими якої є ймовірність несприятливої події та очікуваний збиток від неї та ін. Головною проблемою наукового визначення поняття «ризик» є його комплексний характер, що потребує якнайповнішого врахування усіх чинників небезпеки, що призводять до виникнення надзвичайних ситуацій, а також визначення усіх наслідків, до яких вони можуть призвести [7]. Сучасне розуміння ризику в економічній науці є доволі широким і не має однозначного визначення. Можна виокремити такі основні групи підходів до визначення цього поняття як економічної категорії [8, с. 44]: ризик як інструмент прийняття рішень; ризик як подія; ризик

як дія, діяльність; ризик як параметр, характеристика результату; ризик як умова здійснення діяльності; еkleктичний підхід до визначення ризику. Дотримуючись такої класифікації, просторово детермінований ризик людському розвитку найбільше відповідає категорії «ризик як умова здійснення діяльності», проте одночасно більшою чи меншою мірою містить і інші елементи, зокрема дію, характеристику результату.

Слід зауважити, що виходячи зі специфіки просторового ризику людського розвитку, методично цікавими є підходи до оцінювання ризиків природного, техногенного або екологічного характеру, тобто таких, які мають яскраво виявлену територіальну прив'язку до певного місця у просторі (локалізації) та враховують закономірності розсіювання загроз і відповідно ризиків у просторі, на певній території. З іншого боку, просторовий ризик людського розвитку поєднує родові риси соціального і територіального ризику, а також ризику економічного. Слід зазначити, що у нашому випадку територія не несе небезпеку безпосередньо, а детермінує її (точніше, фактори середовища життєдіяльності), зокрема ступені соціально-економічного розвитку території детермінують певною мірою людський розвиток населення, що на ній проживає. Здійснимо дослідження змістовних складових ризику просторового людського розвитку, скориставшись логічною схемою, запропонованою в роботі [9, с. 49] — в структурі ризику доцільно виділити суб'єкти ризику, об'єкти ризику, ризикову подію, наслідки ризику, а також зв'язки між ними: детерміновані і вірогідні.

Ризик просторового людського розвитку як певного територіального ризику формують такі компоненти (див. рис. 1):

- *суб'єктами* виступає населення (вразливі групи, окремі індивіди), публічна влада, представники бізнесу;
- *об'єкт ризику* — людський розвиток населення;
- *подія* — стан затримки розвитку, неможливість реалізувати право на людський розвиток;
- *результат* — соціальне відторгнення, порушення здоров'я певної тяжкості або позбавлення життя для населення певної території (або окремих індивідів).

Суб'єкти в процесі соціальної взаємодії вступають у певні відносини — економічні (зокрема, трудові), правові, адміністративно-правові, соціальні, політичні тощо, що дає їм змогу забезпечувати пересічну життєдіяльність і трудову діяльність, економічні операції, взаємодіяти з владою та громадськістю. Специфіка такої соціальної взаємодії щодо просторового людського розвитку полягає в тому, що ці взаємовідносини опосередковуються в межах процесу відтворення і присвоєння територіально локалізованих соціальних благ.

В якості структурної моделі об'єкта дослідження скористаємося «деревом ризиків». Безпосередньо перелік ризиків, що підлягають оціню-

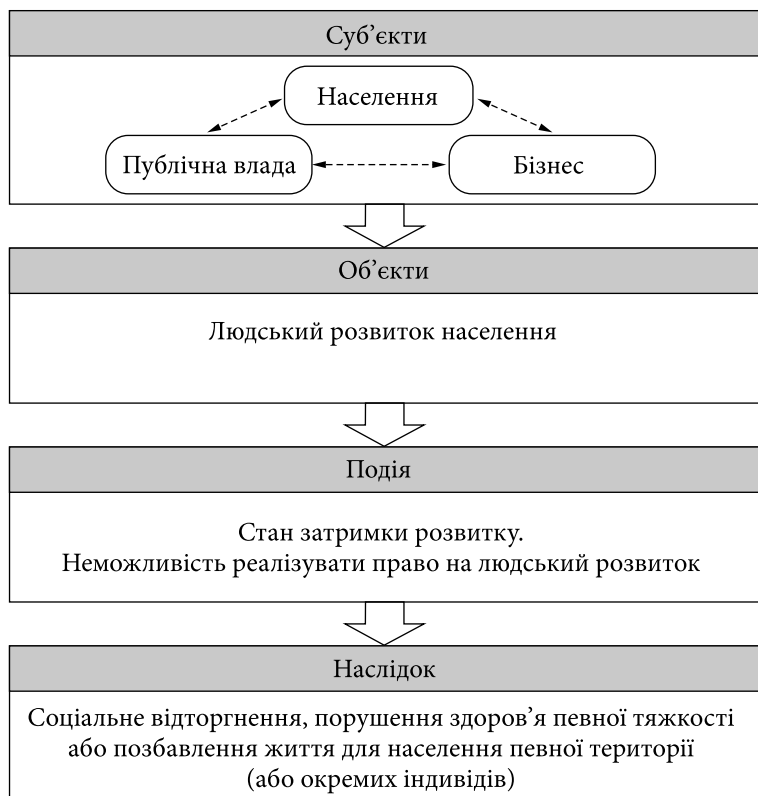

Рис. 1. Логічна структура ризику просторовому людському розвитку
Джерело: складено автором за [8, с. 49].

ванню, сформовано у вигляді деревовидної структури (див. табл. 1). Це уможливило виділення семи основних «гілок» на «дереві просторово детермінованих ризиків соціального відторгнення»:

- ризики географічного середовища;
- ризики стану довкілля;
- ризики стану штучного середовища;
- ризики просторово-часової доступності;
- ризики стану економічного середовища;
- ризики стану соціального середовища;
- ризики умов повсякденного життя.

Розгалуження дерева дозволило сформуванню структури, у складі якої виділено 168 просторово детермінованих ризиків соціального відторгнення.

У табл. 2 наведено повний вигляд гілки «ризики географічного середовища» «дереву просторово детермінованих ризиків соціального відторгнення». Таким чином, у роботі просторовий ризик людському розвитку розглядається як комплексний ризик, що поєднує родові риси соціального,

Таблиця 1. Дерево просторово детермінованих ризиків соціального відторгнення

Елементи класифікації ризиків				
1-го рівня	2-го рівня	3-го рівня	4-го рівня	
Просторово детермінований ризик соціального відторгнення	1. Ризики географічного середовища	1.1. Наявність природних перешкод	1.1.1—1.1.5	
	2. Ризики через стан довкілля	2.1. Екологічно загрозливий стан сміттєзвалищ		
	3. Ризики через стан штучного середовища	3.1. Відсутність необхідних інфраструктурних об'єктів у населеному пункті або в радіусі часової доступності		3.1.1—3.1.22
		3.2. Зношеність необхідних інфраструктурних об'єктів у населеному пункті або в радіусі часової доступності		3.2.1—3.2.15
		3.3. Необлаштованість території населених пунктів		3.3.1—3.3.15
		3.4. Необлаштованість території населених пунктів для доступу осіб з обмеженими фізичними можливостями		3.4.1—3.4.4
		3.5. Диференціація в забезпеченні житлом та інфраструктурними об'єктами між населеними пунктами різного таксонометричного рівня		3.5.1—3.5.12
		3.6. Невраховання актуальних потреб населення території при створенні / модернізації, організації діяльності транспортної інфраструктури		3.6.1—3.6.22
	4. Ризики просторово-часової доступності	4.1. Нерівномірність розселення		4.1.1—4.1.31
		4.2. Проживання в адміністративній одиниці певного типу розселення		4.2.1—4.1.13
	5. Ризики через стан економічного середовища	5.1. Крайні негативні прояви центр-периферійних відносин		5.1.1—5.1.2
		5.2. Відсутність місць роботи, що відповідають критеріям гідної зайнятості		5.2.1—5.2.3
	6. Ризики через стан соціального середовища	6.1. Стан бідності (низький рівень доходів)		6.1.1—6.1.3
		6.2. Стан матеріальної депривації		6.2.1—6.2.9
6.3. Соціальна нерівність			6.3.1—6.3.4	
7. Ризики через умови повсякденного життя	7.1. Низька комфортність житла		7.1.1—7.1.11	
	7.2. Неприятливе оточення (фізичне і соціальне середовище)		7.2.1—7.2.4	

Джерело: складено автором.

економічного і територіального ризику. В процесі дослідження в структурі просторового ризику людському розвитку було виділено його суб'єкти, об'єкти, ризикові події, наслідки ризику. Суб'єктами такого виду ризику виступає населення (вразливі групи, окремі індивіди), публічна влада, представники бізнесу; об'єктом ризику є людський розвиток населення; подією є стан затримки розвитку, неможливість реалізувати право на людський розвиток; а результатом — соціальне відторгнення, порушення здоров'я певної тяжкості або позбавлення життя для населення певної території (або окремих індивідів).

Для подальшої роботи з оцінювання просторово детермінованих ризиків людського розвитку пропонується підхід, де «дерево ризиків» розглядається як структурна модель об'єкта оцінювання, елементи нижчого рівня ієрархії якого оцінювалися за двокомпонентною моделлю ризику, тобто як добуток оцінок тяжкості наслідків реалізації загрози на вірогідність цього ризику. В роботі автора статті [10] можна бачити приклад реалізації цього підходу для міста Києва, де для якісного та кількісного оцінювання ризиків просторовому людському розвитку було використано експертні методи оцінювання. З цією метою застосована методика бальної оцінки ризиків та розроблена анкета експертного оцінювання, яка містить широкий перелік ризиків, проте може бути адаптованою для оцінки умов прожи-

Таблиця 2. Ризики географічного середовища «дерева просторово детермінованих ризиків соціального відторгнення»

Елементи класифікації ризиків		
1-го рівня	2-го рівня	3-го рівня
1. Ризики географічного середовища	1.1. Наявність природних перешкод	1.1.1. Проживання на березі водосховища за відсутності мосту в годинній доступності або регулярного транспортного водного сполучення з протилежним берегом 1.1.2. Проживання на березі широкої річки за відсутності мосту в годинній доступності або регулярного транспортного водного сполучення з протилежним берегом 1.1.3. Проживання на березі річки за відсутності мосту в годинній доступності 1.1.4. Проживання поруч з великим яром або каньйоном за відсутності мосту в годинній доступності 1.1.5. Проживання високо в горах за відсутності регулярного транспортного сполучення

Джерело: складено автором.

вання на конкретній території завдяки використанню бінарного коефіцієнта актуальності для конкретної місцевості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У пропонованій роботі продовжено дослідження ризиків людському розвитку в просторовому аспекті, яке ґрунтується на концепті «простору людського розвитку». Це уможливило структурувати визначення просторових ризиків людському розвитку, зокрема соціального відторгнення. Отримане в результаті роботи «дерево просторово детермінованих ризиків соціального відторгнення» слід розглядати як структурну модель ризику соціального відторгнення за українських умов, яка є адаптованою для умов конкретної місцевості. За представленої моделі ризиків визначено, що структурування ризиків дозволяє виокремити сім основних груп: ризики географічного середовища; ризики через стан довкілля; ризики через стан штучного середовища; ризики просторово-часової доступності; ризики через стан економічного середовища; ризики через стан соціального середовища; ризики через умови повсякденного життя. Склад кожної групи просторово детермінованих ризиків соціального відторгнення докладно розроблено. Аналіз дасть змогу сформулювати методологічне підґрунтя для роботи з просторово детермінованими ризиками соціального відторгнення для науковців (з метою формалізації роботи з якісного та кількісного оцінювання ризиків соціального відторгнення) і представників органів публічного управління.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні. Пріоритети національної політики мінімізації асиметрії українського ринку праці / кер. авт. кол. О. І. Цимбал; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ: Академперіодика, 2021. 210 с.
2. Соціальні моделі сталості інфраструктурних галузей в умовах сучасної кризової ситуації (на прикладі освіти та охорони здоров'я України після 2019 року): кол. моногр. / За наук. ред. д.е.н., проф. В. Новікова; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи; Ін-т українсько-польської співпраці; Вища школа туризму та іноземних мов у Варшаві. Київ—Варшава, 2022. 94 с.
3. Карп'як М. О. Соціальна ексклюзія в Україні та її вплив на розвиток людського потенціалу держави та її регіонів. *Регіональна економіка*. 2021. № 3(101). С. 110—118. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-3-11>
4. Бистряков І. К., Манцевич Ю. М. Проблеми просторового розвитку України з позицій поглядів П. Аберкромбі. *Економіка України*. 2015. № 9. С. 39—48.
5. Манцевич Ю. М. Просторове планування як інструмент футурології. *Економіка та держава*. 2017. № 12. С. 9—13.
6. Гарькава В. Ф. Економічна безпека регіонів України. *Економіка України*. 2022. № 2. С. 37—49. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.02.037>
7. Лисиченко Г.В., Забулов Ю.А., Хміль Г.А. Природний, техногенний та екологічний ризики: аналіз, оцінка, управління: моногр. / Ін-т геохімії навколишнього середовища НАН України. Київ: Наук. думка, 2008. 542 с.

8. Грачева М. В., Ляпина С. Ю. Управление рисками в инновационной деятельности. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 351 с.
9. Васильева Е. Е. Кредитный риск: актуальные проблемы моделирования. *Финансы и кредит*. 2015. № 7(631). С. 45—53.
10. Калашнікова Т. М. Науково-методичні підходи до формування «профілю просторових ризиків» населених пунктів (на прикладі м. Києва). *Соціально-економічний розвиток міст в умовах децентралізації*: кол. моногр. / За ред. Л. М. Ільч; Київський ун-т ім. Бориса Грінченка МОН України. К., 2020. С. 71—85.

REFERENCES

1. Human development in Ukraine. Priorities of the national policy of minimizing the asymmetry of the Ukrainian labor market (2021). Kyiv: Akadempriodyka, 210 p. [in Ukrainian].
2. Social models of the sustainability of infrastructure industries in the conditions of the current crisis situation (on the example of education and health care of Ukraine after 2019) (2022). Kyiv-Warsaw, 94 p. [in Ukrainian].
3. Karpyak, M. O. (2021). Social exclusion in Ukraine and its impact on the development of the human potential of the state and its regions. *Regional economy*, 3(101), 110-118. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2021-3-11> [in Ukrainian].
4. Bystryakov, I. K., & Mantsevych, Yu. M. (2015). Problems of Ukraine's spatial development from the positions of P. Abercrombie's viewpoint. *Economy of Ukraine*, 9, 39-48 [in Ukrainian].
5. Mantsevych, Yu. M. (2017). Spatial planning as a tool of futurology. *Economy and the state*, 12, 9-13 [in Ukrainian].
6. Harkava, V. F. (2022). Economic security of the regions of Ukraine. *Economy of Ukraine*, 2, 37-49. <https://doi.org/10.15407/economyukr.2022.02.037> [in Ukrainian].
7. Lysychnenko, H. V. et al. (2008). Natural, man-made and environmental risks: analysis, assessment, management. Kyiv: Naukova dumka, 542 p. [in Ukrainian].
8. Gracheva, M. V., & Lyapina, S. Yu. (2010). Risk Management in innovation activities. Moscow: YUNITI-DANA, 351 p. [in Russian].
9. Vasilyeva, E. E. (2015). Credit risk: topical issues of modeling. *Finance and Credit*, 7(631), 45-53 [in Russian].
10. Kalashnikova, T. M. (2020). Scientific and methodical approaches to the formation of the «spatial risk profile» of settlements (on the example of Kyiv). *Socio-economic development of cities in conditions of decentralization*. Kyiv, 71-85 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 26.01.2023

Tetiana Kalashnikova, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: tatank@meta.ua
ORCID: 0000-0002-7963-3155
Researcher ID: DYJ-0502-2022

SPATIALLY DETERMINED RISKS OF SOCIAL EXCLUSION: RISK TREE BUILDING

The development of every Ukrainian's life space is an extremely important aspect of social policy, which should be aimed at improving the state of human development and the constant

expansion of development opportunities, the progress in the relevant spheres of social life. The identification, certain ordering and the classification of risks for human development, in particular regarding the prevention of social rejection, using spatially determined factors should become the primary stage of community development policy formation. Understanding of the disadvantages and advantages that are characteristic of the geographical location of territorial entities, the level of their provision with social services and other social benefits allows a conscious approach to the prevention of threats of social rejection in communities. The purpose of the article is to study the spatially determined risk of social rejection, to determine its hierarchical structure through the construction of a risk tree. This article examines the hierarchy of threats of social rejection due to spatially determined factors based on the author's concept of the space of human development as the latter's spatial model and the content of the notion of spatially determined risk to human development, which emerges from it. The scientific novelty of the research lies in the fact that the author has determined the hierarchical structure of spatially determined risks for human development, which allows to create a theoretical and methodological basis for the assessment of risks in question. In particular, it has been determined that the structuring of risks allows to distinguish seven main groups. They are: risks of the geographical environment; risks caused by the state of environment; risks caused by the state of artificial environment; risks of spatial and temporal availability; risks caused by the state of economic environment; risks caused by the state of social environment; risks caused by the conditions of everyday life. In order to achieve the goal, the research used a number of general scientific methods — a systemic approach (for determining the main elements of the risk tree for spatially determined risk to human development as a system), the method of analysis, synthesis, generalization (for forming the elemental composition of individual branches of the risk tree for spatially determined risk of social rejection), as well as the logical-graphic method (for building a risk tree for spatially determined risk of social rejection).

Keywords: human development, spatial determinants of human development, risk, spatially determined risk for human development, risk hierarchy, risk tree.

Cite: Malynovska, Olena (2023). Naskilky tymchasovym ye tymchasovyi zakhyst: pryklad vymushe-nykh mihrantiv z kolyshnoi Yuhoslavii [How Temporary is Temporary Protection: the Example of Forced Migrants From the Former Yugoslavia]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (51), 53-72. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.01.053>

УДК 314.747:325.14

JEL Classification J 11

ОЛЕНА МАЛИНОВСЬКА, д-р наук з держ. упр., старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Національний інститут стратегічних досліджень

01030, Україна, Київ, вул. Пирогова, 7-а

E-mail: malynovska53@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5305-0253

Scopus ID: 57190283069

НАСКІЛЬКИ ТИМЧАСОВИМ Є ТИМЧАСОВИЙ ЗАХИСТ: ПРИКЛАД ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ З КОЛИШНЬОЇ ЮГОСЛАВІЇ

Близько 5 млн українців, змушених рятуватися від агресії Російської Федерації, користуються тимчасовим захистом в європейських державах. Юридичною підставою для його надання є Директива, ухвалена ЄС в 2001 р. на основі досвіду, отриманого внаслідок масового прибуття біженців війни з колишньої Югославії в дев'яності роки минулого століття. Тому при дослідженні перспектив перебування за кордоном та повернення вимушених користувачів тимчасового захисту як важливої складової повоєнного відновлення України, попри усвідомлення умовності будь-яких історичних аналогій, критичним є аналіз того, що відбувалося з біженцями війни з Югославії після завершення активних бойових дій на Балканах, що й є метою цієї статті. У процесі її досягнення застосовані історичний та порівняльний методи, як і інші методи наукового пізнання. Беручи до уваги значний масив літератури, присвяченій вимушеним переміщенням в Югославії, активній аналітично-дослідницькій роботі з вивчення становища українських переміщених осіб за кордоном, зазначимо, що порівняльний підхід до аналізу цих двох феноменів не застосовувався, що і обумовлює новизну пропонованої роботи. В результаті зроблено кілька важливих висновків. По-перше, захист, яким користуються українці в Європі, є тимчасовим і відміна або завершення терміну його дії можуть бути

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

раптовими і для біженців неочікуваними. Це може призвести до невідготовленого повернення або ризику опинитися за кордоном у нерегульованій правовій ситуації. По-друге, після припинення тимчасового захисту становище українців у різних державах може кардинально відрізнятись залежно від того, чи зацікавлена країна перебування у наданні переміщеним особам статусу постійних мешканців, чи ні. По-третє, вирішуючи питання щодо подальшої долі біженців війни країни перебування, звичайно, братимуть до уваги гуманітарні міркування, проте найвірогідніше застосовуватимуть прагматичний селективний підхід, тобто надаватимуть статус постійного мешканця насамперед тим біженцям, які успішно інтегрувалися, не є тягарем, а, навпаки, додатковим ресурсом для розвитку країни. Тобто політика країн перебування, як і ситуація в Україні та особисті обставини конкретних біженців, буде важливим чинником повоєнної репатріації вимушених мігрантів, її інтенсивності та строків. У зв'язку з цим зовнішньополітична складова міграційної політики держави, обговорення та спільне із зарубіжними державами розроблення заходів сприяння поверненню та реінтеграції переміщених осіб, має бути значно активізована.

Ключові слова: тимчасовий притулок, біженці війни, колишнтя Югославія, Україна.

Постановка проблеми й актуальність дослідження. Внаслідок повномасштабної агресії РФ проти України мільйони наших співгромадян рятуєчись від війни змушені були залишити свої домівки. Близько 5 млн українців отримали тимчасовий захист в Європі. Юридичною підставою для надання такого статусу, що крім права на перебування забезпечує доступ до ринку праці, соціальної допомоги, медичних та освітніх послуг, була Директива 2001/55/ЄС про мінімальні стандарти для надання тимчасового захисту у разі масового напливу переміщених осіб [1]. Вона ухвалена Європейською Радою 2001 р. на основі досвіду, отриманого державами Європи внаслідок масового прибуття біженців війни з колишньої Югославії в дев'яності роки минулого століття. Приплив югославських біженців, передусім з Боснії та Герцеговини (далі — БіГ) а трохи згодом з Косова, призвів до усвідомлення необхідності вироблення спільного європейського механізму реагування на подібні ситуації, як і формування спільних підходів об'єднаної Європи до розв'язання міграційних проблем. Саме Директива про тимчасовий захист стала першим обов'язковим до виконання юридичним документом ЄС, ухваленим співтовариством після того як відповідно до Амстердамської угоди (набула чинності 1999 р.) регулювання міграції було віднесено до повноважень загальноєвропейських структур і розпочався процес розробки і запровадження єдиної для ЄС міграційної політики і практики.

Уперше після прийняття Директива 2001/55/ЄС була активована Європейською Радою 4 березня 2022 р. [2], всього лише за тиждень після початку вторгнення російських військ в Україну, з метою надання негайної допомоги біженцям, консолідації зусиль та розподілу відповідальності країн-членів Євросоюзу. Мотивація такого рішення полягала у масовості прибуття вимушених мігрантів (уже на 1 березня 2022 р. понад 650 тис.

переміщених осіб з України прибули до ЄС через Польщу, Словаччину, Угорщину та Румунію), у ризику для системи притулку держав-членів не впоратися із цим потоком без негативних наслідків для її функціонування та інтересів переміщених осіб.

Допомога, надана на підставі Директиви про тимчасовий захист, врятувала життя і здоров'я мільйонів українців, постраждалих від війни, значно послабила гуманітарні проблеми в країні. Водночас масовий виїзд людей за кордон викликав обґрунтовані побоювання щодо його наслідків для подальшого демографічного, соціального, економічного розвитку держави. Поряд з ризиком втрати частини трудового та інтелектуального ресурсу існує також ризик масового раптового повернення переміщених осіб на батьківщину за відсутності надійних гарантій безпеки, забезпечення житлом і роботою. Тому дослідження перспектив перебування за кордоном та повернення вимушених мігрантів як важливої складової повоєнного відновлення є вкрай актуальним і з практичної, і з теоретичної точки зору.

Хоча внаслідок продовження воєнних дій та непередбачуваного розвитку міграційної ситуації розроблення заходів, спрямованих на регулювання міграцій, повернення біженців видається важко здійснюваним, а то й неможливим, певну допомогу у цьому може надати історичний досвід, зокрема аналіз того, що відбувалося з біженцями війни в Югославії після завершення активних бойових дій на Балканах. Зважаючи на усвідомлення цілковитої умовності історичних аналогій, такий підхід видається виправданим, оскільки саме на підставі механізмів тимчасового захисту, розроблених у відповідь на події в колишній Югославії, українці нині користуються притулком в Європі. Тому уроки подій тих часів варті вивчення та використання у розробленні пропозицій щодо розв'язання аналогічних проблем в Україні, що й є **метою цієї статті**. У процесі її досягнення застосовані передусім історичний та порівняльний **методи**, як і інші методи наукового пізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельною базою для написання статті були статистичні дані, доповіді міжнародних організацій, численні наукові публікації, які стосувалися війни в колишній Югославії в 90-х роках минулого століття і сучасних подій в Україні, що призвели до масових вимушених переміщень населення. Зарубіжні наукові праці стосовно вимушеної міграції з Югославії можна поділити на дві великі групи, перша з них присвячена становищу користувачів тимчасового захисту в країнах перебування, їхньому правовому статусу, рівню інтеграції тощо (J. Bastaki (Й. Бастакі), R. Black (Р. Блек), Kh. Koser (Х. Козер)), а друга — проблемам репатріації (M. Valenta (М. Валента), Z. Strabac (З. Страбац)). Українські автори найчастіше вивчали досвід постюгославських країн з повоєнної відбудови (С. Косаревич (S. Kosarevych)), використання міжнародної допомоги (Б. Данилишин (B. Danylyshyn)), розв'язання проблем бі-

женців (Т. Богдан (Т. Bohdan), К. Шимкевич (К. Shemkevich)) та доцільність його застосування в Україні. Попри значний масив літератури, присвяченій вимушеним переміщенням в Югославії, активній аналітично-дослідницькій роботі з вивчення становища українських переміщених осіб за кордоном, порівняльний підхід до аналізу цих двох феноменів не застосовувався, що і обумовлює **новизну** цієї роботи.

Виклад основного матеріалу. Передусім варто визначити спільне і відмінне між вимушеними міграціями в колишній Югославії та в Україні. Очевидно, що в обох випадках вони стали результатом воєнних дій і тієї небезпеки, на яку наражалися цивільні особи. Спільними були й раптовість та масовість переміщень. Саме ці обставини й обумовили застосування європейськими державами режиму тимчасового захисту щодо втікачів з обох країн. Хоча в науковій літературі війна в Югославії, насамперед у БіГ, трактується здебільшого як громадянський, міжетнічний та міжконфесійний конфлікт, а в Україні очевидно є зовнішня агресія, варто нагадати, що в Хорватії військове протистояння з Сербією в 1991—1995 рр. офіційно має назву вітчизняної війни за незалежність, і це словосполучення цілком відповідає суті того, що в наш час відбувається в Україні. Потрібно зазначити, однак, що завдяки втручанням міжнародної спільноти активна фаза сербсько-хорватської війни тривала з літа 1991 по січень 1992 р., коли було укладено перемир'я і в регіон введено миротворців, тому країна зазнала набагато менших руйнувань, ніж Україна. У 1992 р. війна спалахнула в БіГ між прихильниками незалежності республіки, босняками-мусульманами та хорватами, з одного боку, та сербами, які відстоювали перебування у складі Югославії (фактично Сербії). Саме з нею пов'язані найбільш тяжкі воєнні злочини, скоєні всіма сторонами конфлікту, а також найпотужніші потоки вимушеної міграції. Загалом війна в Югославії призвела до вимушеного внутрішнього і зовнішнього переміщення 3,2 млн людей. Звичайно, такі масштаби вимушеної міграції неспівставні з тими, що спостерігаються в Україні, як неспівставні дві країни за площею та чисельністю населення. Разом з тим, якщо в абсолютних цифрах біженців війни з Югославії нараховувалося суттєво менше ніж з України, відносно до загальної чисельності населення, зокрема в БіГ, вимушені міграції були значно інтенсивнішими. Так, на момент закінчення війни в Боснії і Герцеговині, довоєнне населення якої становило 4,4 млн. осіб, у місцях звичайного проживання залишалися лише 42 % мешканців. Як зазначала дослідниця М. Дзубур (М. Dzibur), особливість вимушеної міграції в Югославії полягала в тому, що вона була не трагічним наслідком війни, а одним з її засобів [3], результатом не лише найжорсткішої боротьби, а й брутальних етнічних чисток, що супроводжувалися масовими вбивствами. Аналогічно до України, додатковим чинником вимушеної міграції стало також руйнування житлового фонду та інфраструктури. Так, з числа близько 1,1 млн житлових будівель,

зафіксованих останнім довоєнним переписом населення БіГ, руйнувань зазнали 453 тис., або 42 % житлового фонду, у т.ч. 80 тис. будинків було зруйновано повністю [4]. Протягом облоги сербською армією столиці БіГ Сараєво, яка тривала майже чотири роки, практично всі будинки міста зазнали руйнувань, а 35 тис. будівель були вщент зруйновані [5].

Процес вимушених міграцій з колишньої Югославії відображав географію війни, а точніше, воєн, що супроводжували розвал колись єдиної держави. Першу хвилю викликав напад сербських військ на Хорватію, невдовзі до масової втечі були змушені вдатися мешканці Боснії та Герцеговини. В 1999 р. щонайменше 860 тис. осіб втікали з Косова. Втікачі здебільшого рятувалися на території своїх республік або в сусідніх країнах, колишніх республіках Югославії, проте частково виїздили до інших країн, передусім європейських. Так, за даними Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), до європейських країн у 1992—1995 рр. прибуло 700 тис. біженців, переважно з БіГ [6] (табл. 1).

Важливим чинником міграції була наявність в Європі, а також за океаном, доволі численних діаспор, сформованих в основному в результаті трудової міграції 1960—70-х рр., що стала можливою завдяки свободі пересування, наявної в Югославії, на відміну від інших соціалістичних країн. Напередодні війни в Європі працювали понад мільйон громадян країни. Потік біженців було спрямовано передусім туди, куди югослави виїздили на роботу, тобто до Австрії, Швейцарії, Німеччини, Швеції. Так само як і для українців, котрі рятувалися від російської агресії, вибір країни призначення

Таблиця 1. Біженці з БіГ у деяких зарубіжних державах, тис. осіб

Країна перебування	Чисельність біженців 1992—1995 рр.	Виїхали в інші країни	Повернулися до БіГ	Залишилися в країні притулку станом на 2005 р.
Німеччина	320	52	246	22
Австрія	86,5	5,5	10,1	70,9
Швеція	58,7	—	1,9	56
Швейцарія	24,5	2,6	11	10,9
Туреччина	23,5	17,8	4,7	1
Нідерланди	22	2	4	16
США	20	1	1,5	17,5
Канада	20	1	0,6	18,4
Данія	17	—	1,6	15,4
Австралія	15	—	0,8	14,2
Італія	12,1	2	2	8,1
Норвегія	12	1,3	2,5	8,2

Джерело: [15].

великою мірою залежав від наявності там родичів чи знайомих, власного досвіду працевлаштування, отриманої в результаті трудової міграції інформації та зв'язків.

Реакція країн призначення була неоднозначною. Європу турбувала чисельність переміщених осіб, найбільша після Другої світової війни, з якою наявна система надання притулку, що забезпечувала захист відносно невеликої кількості політичних біженців, впоратися не могла. Крім того, вважалося, що жертви війни в Югославії страждали внаслідок загальної ситуації в країні, а не персональних переслідувань, тобто не відповідали критеріям, визначеним Женевською конвенцією 1951 р. про статус біженців. Це, однак, не відміняло необхідності врегулювати статус прибулих. Розв'язати проблему було вирішено шляхом запровадження тимчасового захисту. Тимчасовість мотивувалася правом біженців повернутися на батьківщину, але по суті стала основною метою наданого їм статусу, була компромісом між принципами гуманізму та доволі поширеними антиіммігрантськими настроями політиків та громадськості.

У 1992—1993 рр. на зустрічах міністрів європейських країн, відповідальних за питання міграції, обговорювалася проблема переміщених осіб та розроблялися підходи до її розв'язання. 25 вересня 1995 р. Рада ЄС ухвалила Резолюцію про розподіл тягаря щодо прийому та проживання переміщених осіб на тимчасовій основі [7], а 4 березня 1996 р. — Рішення 96/198/ЖНА про порядок попередження та надзвичайні процедури при розподілі тягаря щодо прийому та проживання переміщених осіб на тимчасовій основі, де йшлося про моніторинг ситуації з біженцями та координацію необхідних дій [8]. Країнам-членам було рекомендовано надавати тимчасовий захист найбільш незахищеним особам, хворим, жертвам сексуального насильства, тим, хто перебував у полоні чи був інтернований, тим, хто прибув безпосередньо із зони бойових дій, якщо надати допомогу цим особам у безпечних районах поблизу місць їхнього звичайного проживання неможливо. Водночас було підкреслено, що на осіб, які вчинили злочин проти миру, військовий злочин чи злочин проти людяності, захист не поширюється, як і на тих, хто вчинив серйозний неполітичний злочин до набуття тимчасового захисту. У 1999 р. механізм тимчасового захисту застосовано щодо втікачів із Косово. Тоді 200 тис. біженців знайшли притулок в Європі, більшість у Німеччині та Швейцарії. Для того, щоб зменшити навантаження на Албанію та Македонію, куди масово тікали люди з Косово, західні країни здійснили евакуаційну програму, в рамках якої 60 тис. осіб було переправлено до 29 країн, які погодилися надати їм тимчасовий притулок [9].

Із запровадженням тимчасового захисту передбачалося, що особи, яким він надавався, мають повернутися до району колишньої Югославії, де вони будуть у безпеці, як тільки для цього будуть забезпечені необхідні

умови. Однак залишалось невизначеним: чи вони повертатимуться в країну, чи в конкретне місце, звідки були змушені тікати; що робити, якщо міста і оселі зруйновані і непридатні для проживання...

Ухвалені ЄС документи щодо тимчасового притулку не передбачали єдиної процедури його надання, чітко не визначали, хто може на нього претендувати і якими правами користуватися. Тому держави реалізували їх по-різному, керуючись власними міркуваннями. Зокрема, нерідко висловлювалися сумніви в доцільності надання всієї повноти прав іноземцям, які перебуватимуть у країні лише тимчасово, застосування до них інтеграційних заходів. В одних країнах утікачам з Югославії одразу дозволяли працювати, в інших — лише через певний проміжок часу, різними бляти обсяги соціальної підтримки тощо.

Тогочасна ситуація відрізнялася від сучасної, коли мінімальні стандарти підтримки користувачів тимчасового захисту визначені в Директиві 2001 р. і є обов'язковими. Відповідно до законодавства ЄС, за яким тимчасовий захист набули мільйони українців, процедури його надання, як і мінімальні права осіб, котрі ним користуються, визначені набагато детальніше. Проте обсяги допомоги українським біженцям війни так само відрізняються залежно від можливостей конкретних країн перебування.

Беручи до уваги певні відмінності, сутність статусу, яким користувалися втікачі війни в Югославії і вимушені мігранти з України, однакова, і полягає у тимчасовості надання їм допомоги. Відповідно до Директиви 2001/55/ЄС тимчасовий захист розглядається як винятковий захід, строк дії якого має бути обмеженим. Спочатку статус надається на 1 рік. Якщо обставини, що призвели до вимушеної міграції, існуватимуть й надалі, цей строк автоматично продовжується двічі на шість місяців, тобто ще на рік. Єврокомісія, на яку покладено постійний моніторинг та аналіз ситуації, у будь-який момент може запропонувати Раді ЄС припинити тимчасовий захист, якщо ситуація в країні походження уможливорює безпечне і стале повернення біженців. І навпаки, Єврокомісія уповноважена клопотатися про його продовження, але не більше ніж на один рік. Таким чином, сукупний термін дії тимчасового захисту не може перевищувати трьох років.

Важливо підкреслити, що згідно з Директивою країнам-членам необхідно передбачити заходи, що забезпечують повернення користувачів тимчасового захисту до країни походження, а також заходи щодо осіб, тимчасовий захист яких закінчився. Цьому питанню присвячено окремий розділ Директиви. Перевага надається добровільному поверненню, проте допускається й примусове, хоча й зазначається, що мають враховуватися будь-які вагомні гуманітарні причини, які йому перешкоджають. Так, повернення може бути відкладеним у разі, коли особа хвора, не може подорожувати, або переривання лікування може мати серйозні негативні наслідки. Відкладеним може бути й повернення сімей, де діти відвідують школу, щоб дати

можливість учням закінчити поточний навчальний період. Навіть у разі закінчення терміну тимчасового захисту під час підготовки до повернення на батьківщину держави-члени можуть в індивідуальному порядку зберігати за мігрантами права, якими вони користувалися. Вони також зобов'язані створювати умови для того, щоб рішення про повернення ухвалювалося мігрантами із найповнішим знанням фактів, наприклад, організувати з цією метою ознайомчі візити на батьківщину.

Крім законодавства країн призначення, значний вплив на подальшу долю біженців війни з Югославії мали домовленості про повоєнне врегулювання, в яких питання повернення переміщених осіб було одним із центральних. Враховуючи, що російські загарбники здійснюють з окупованих територій масові депортації українців, і що рятуючись від воєнної небезпеки багато наших співгромадян змогли виїхати лише на територію країни-агресора, де опинились у складних життєвих обставинах, які не дають їм змоги самотужки повернутися на батьківщину, питання повернення біженців необхідно буде вирішувати і під час мирних переговорів по закінченню війни в Україні.

Мирну угоду між ворогуючими сторонами в БіГ було підписано в грудні 1995 р. в Дейтоні (США) під значним тиском міжнародних акторів [10]. Додаток VII до неї стосувався врегулювання проблеми біженців та переміщених осіб. Ним гарантувалося право вимушених мігрантів на повернення до попереднього місця проживання та компенсацію втраченого майна. Для цього влада мала забезпечити безпечні умови, надавати фінансову допомогу для облаштування тощо. Сторони зобов'язалися поважати право поверненців обирати, куди їм повертатися, забезпечувати їх всією необхідною інформацією щодо ситуації на місцях. Передбачалося розроблення спеціального плану репатріації за участі міжнародних організацій та країн, які надавали притулок вигнанцям, створення Комісії у справах біженців та переміщених осіб. До складу Комісії вводилися кілька іноземних посадовців, вона мала розглядати справи щодо втраченого нерухомого майна, зокрема визначати його вартість, забезпечувати повернення або виплату компенсації. Для здійснення відповідних виплат у Центральному банку країни був заснований Фонд власності для біженців та переміщених осіб, яким керувала Комісія. Повноваження з виконання та моніторингу Додатку VII до Дейтонських мирних угод були надані новоутвореній установі — Міністерству з прав людини та біженців.

Повернення біженців війни в Хорватії відбувалося відповідно до Ердутських домовленостей (1995) між центральним урядом та адміністрацією подунайських регіонів, які на той час усе ще знаходилися під контролем сербських сепаратистів. 1997 р. ухвалено «Декрет про права осіб, які повертаються» та створено Робочу групу з процедур повернення переселених осіб і Загальну комісію з процедур повернення. Програма повернення,

ухвалена 26 червня 1998 р., передбачала право біженців на повернення, відновлення майнових прав або надання житла замість зруйнованого.

У Косові процес повернення базувався на Резолюції Ради Безпеки ООН 1244, згідно з якою було створено Адміністративну місію ООН у Косово, на яку, крім іншого, покладалося забезпечення умов для добровільного безпечного повернення біженців.

Допомога в репатріації та реінтеграції вигнанців займала ключове місце в програмах міжнародної допомоги повоєнного відновлення колишньої Югославії. Громадяни, які повертались, отримували кошти на відновлення зруйнованого житла, кредити на заснування власного бізнесу, гуманітарну і фінансову допомогу на поточні потреби, медичні послуги, соціальну допомогу. Зокрема, програма реконструкції БіГ складалася з 27 секторальних проєктів, більшість з яких передбачала цільову підтримку біженців і забезпечення їх зайнятості. У Косові цільова допомога біженцям, котрі поверталися, надавалася в рамках проєкту реконструкції ООН. Люди отримували гранти на започаткування бізнесу в сільському господарстві, кредити для малого бізнесу на основі ручної праці, навчальні курси і курси перепідготовки, а місцеві громади, куди вони поверталися, — допомогу для надання адміністративних, медичних та освітніх послуг [11]. За сприяння працівників міжнародних організацій та миротворчих контингентів було проведено низку ознайомчих візитів вигнанців до місць колишнього проживання. Біженці зустрічалися з представниками громад, куди мали повернутися, спілкувалися з місцевою владою, відвідували колишні домівки. УВКБ ООН та місцеві відділення Червоного Хреста реєстрували прибулих. Було організовано систему документаційних центрів, де накопичувалась інформація про біженців із кожної громади (етнічна та релігійна належність, місце проживання, професія, стать, вік, дані про родину тощо), згодом об'єднана в єдину базу даних. Крім реєстрації переселенців, такі центри приймали заяви на отримання чи відновлення документів, а також майнові позови [12].

Різноманітну і за обсягом, і за змістом допомогу поверненням надавали країни притулку. У деяких з них існували програми допомоги у підготовці до переїзду, в деяких організували попередні ознайомчі поїздки на батьківщину, інші надавали грошову допомогу для реінтеграції. Уряди країн Скандинавії, Німеччини, Нідерландів та Швейцарії з метою заохочення повернення виплачували біженцям суми, еквівалентні або навіть більші за тогочасний середній дохід сім'ї в БіГ. Наприклад, допомога в рамках швейцарської інтеграційної програми передбачала виплату 4 тис. швейцарських франків на кожного дорослого та 2 тис. на дитину, плюс тисячу франків на сім'ю, навіть якщо вона складалася з однієї особи (на початку 2000-х рр. курс швейцарського франка становив приблизно 1,5 за євро). Водночас поверненці з інших країн могли розраховувати лише на мінімальну під-

тримку переїзду, що надавалася Міжнародною організацією з міграції [13]. Проте експерти, які аналізували ефективність фінансового заохочення повернення, здебільшого погоджувалися, що воно було малоефективним і в основному впливало не на рішення про повернення, а на строки реалізації такого рішення, уже ухваленого біженцями [14].

Значно важливішим спонукальним чинником для повернення було припинення дії тимчасового захисту. Наприкінці 1996 р. тогочасний Верховний Комісар ООН у справах біженців Садако Огата заявила, що потреби в особливому режимі тимчасового захисту більше немає і необхідно сконцентрувати увагу на добровільній репатріації. Хоча далеко не завжди і не всюди існували умови для безпечного і сталого повернення, деякі країни притулку, передусім Німеччина, де чисельність біженців з Югославії була найбільшою, запропонували їм відбути додому.

Згідно з угодою між федеральним міністерством внутрішніх справ та 16 німецькими землями було започатковано трьохетапну програму репатріації [15]. На першому етапі до березня 1997 р. залишити Німеччину повинні були особи, які скоїли правопорушення, самотні особи та бездітні пари. Більшість біженців мали виїхати до кінця 1999 р. Баварія, Тюрінгія,

Баден-Вюртемберг і Берлін оголосили, що у разі необхідності можуть вдаватися до примусового виселення, хоча жертв згвалтувань та інших постраждалих від війни до завершення їхнього лікування відправляти додому не будуть. Протягом 1997 р. було примусово депортовано понад тисячу біженців з колишньої Югославії, а 1998 р. чисельність примусових повернень сягнула 2 тис. [16].

У жовтні 1996 р. Німеччина та Югославія, у складі якої на той момент залишилися лише Сербія та Чорногорія, підписали угоду про репатріацію упродовж трьох років 135 000 осіб, чий заяви про надання притулку було відкинуто. В листопаді цього ж року угоду про реадмісію було підписано з Боснією та Герцеговиною.

Таблиця 2. Чисельність біженців з БіГ та Косова, які виїхали з Німеччини за допомогою федеральних програм репатріації, 1966—2006, осіб

Рік	БіГ	Косово
1996	3 555	—
1997	65 197	—
1998	91 544	—
1999	20 956	18 268
2000	6 490	56 549
2001	485	8 263
2002	—	6 146
2003	—	5 062
2004	—	3 234
2005	—	1 964
2006	—	1 044
Разом	188 227	100 530

Джерело: Schneider J., Kreienbrink A. Return Assistance in Germany. URL: www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/EN/EMN/Studien/wp31-emn-rueckkehrunterstuetzung.pdf?__blob=publicationFile&v=8

Основним мотивом цих рішень були фінансові міркування. Наприклад, за твердженням влади Берліна, на біженців з колишньої Югославії, яких налічувалося в місті до 30 тис., з міського бюджету витрачалися від 460 до 525 мільйонів доларів на рік [15]. Саме тоді значні кошти було спрямовано на допомогу у поверненні мігрантів. Упродовж 10 років після підписання Дейтонських угод таку допомогу від уряду Німеччини отримали майже 200 тис. біженців з БіГ та 100 тис. вихідців з Косова (табл. 2).

Оскільки тимчасовий захист не перешкоджав поданню клопотання про притулок відповідно до Конвенції ООН 1951 р. про статус біженців, деяка частина вимушених мігрантів з Югославії змогла врегулювати своє становище в Німеччині отримавши статус біженця або дозвіл на перебування на інших підставах, наприклад, як член сім'ї резидента країни.

Певна частина намагалася переїхати до інших європейських країн, де правила видавалися ліберальнішими. Це, однак, було проблематично, оскільки відповідно до законодавства Європейського Союзу рішення першої країни притулку щодо шукача міжнародного захисту є обов'язковим для всіх інших країн-членів, тому більшість з тих, хто намагався реемігрувати, була повернута до Німеччини.

Тут варто зауважити, що при активації Директиви 2001/55/ЄС після початку російського вторгнення в Україну не було введено в дію статтю 11 цього документа, яка передбачає повернення користувачів тимчасового захисту в країну, яка його надала, в разі їхнього переїзду до іншої країни-члена. Завдяки цьому біженці війни з України мали можливість вільно пересуватися територією ЄС та самостійно обирати країну перебування.

Ще одним варіантом для югославів, позбавлених тимчасового захисту в Німеччині, була еміграція за океан. Тим більше, що у США та Канаді ставлення до іммігрантів з колишньої Югославії було доволі прихильним. Так, США уклали угоду з Німеччиною про переселення 8 тис. біженців-боснійців [17].

З числа приблизно 320 тис. боснійських користувачів тимчасового притулку в Німеччині країну залишили 250 тис. осіб. Станом на 2000 р. у країні залишилися лише 22 тис. боснійців, передовсім жертв насилля, членів сімей постійних мешканців Німеччини, а також ромів, щодо яких діяли спеціальні більш сприятливі правила (табл. 1). Понад 90 % усіх боснійців, котрі повернулися на батьківщину в 1997—1999 рр., повернулися з Німеччини [18]. Німецьку практику наслідували інші країни, репатріація охопила майже півмільйона осіб. Кількома роками пізніше повернення до Косова відбувалось навіть інтенсивніше. Вже влітку 2000 р. понад 840 тис. осіб, які виїхали до сусідніх держав та до країн Європи, повернулися додому [9].

Проте не в усіх країнах ситуація була однаковою. Так, в Австрії, навпаки, запровадили програму інтеграції біженців з Югославії, яка стала доволі успішною і дала змогу уже протягом кількох років забезпечити працевла-

штування та досягти самозабезпечення більшості біженців. Їм було надано можливість змінити тимчасовий статус на постійний за умови наявності роботи, житла та відсутності правопорушень [19]. У низці інших європейських країн, наприклад у Нідерландах, Данії, Франції, трансформація тимчасового статусу відбувалася через звичайні процедури надання притулку, в результаті яких більшість переміщених осіб з Югославії змогли набути або статус біженця, або право на перебування з гуманітарних міркувань.

Процедури трансформації тимчасового захисту передбачали використання різних критеріїв. Зокрема, клопотатися про тривале чи постійне проживання могли лише ті, хто прибув до дати його відміни, з тим, щоб відсікти економічних мігрантів; у деяких країнах оцінювався рівень інтеграції мігрантів, у т.ч. наявність роботи та житла, або причини прибуття, неможливість повернення. На відміну від тимчасового захисту, який надавався автоматично і колективно, при вирішенні питання щодо тривалого проживання на своїй території вихідців з колишньої Югославії, країни перебування могли здійснювати певну селекцію, обирати мігрантів відповідно до власних інтересів, приймати рішення з використанням своїх адміністративних структур та правил.

Важливим чинником залишення біженців з колишньої Югославії був високий рівень інтеграції прибулих, великою мірою досягнутий завдяки багаторічній традиції трудової міграції, наявності потужних діаспор. Свою роль зіграв і той факт, що югослави — європейці, хоча більшість біженців з Боснії й були мусульманами. Треба зазначити, що європейські політики усвідомлювали всі проблеми репатріації біженців в умовах повоєнної розрухи та наслідків етнічних чисток, у результаті яких представники одних етнічних груп не могли чи не бажали повертатися в місця попереднього проживання, де більшість населення було іншої національності, побоювалися, що масове повернення може посилити соціальну та міжетнічну напругу в регіоні, спровокувати нові конфлікти [20].

У результаті значна частина користувачів тимчасового захисту з числа громадян колишньої Югославії змогли врегулювати своє становище в країнах Європи, або виїхати до інших країн, які готові були надати надійніший правовий статус. Дані табл. 1 переконливо свідчать, що не лише ситуація в країні походження та індивідуальні мотиви біженців, а й політика країн перебування мала вирішальне значення для динаміки повернення. При тому, що з Німеччини виїхали (повернулися на батьківщину або переїхали до інших країн) практично всі югославські біженці, а з Швейцарії половина, більшість користувачів тимчасового захисту в Австрії, країнах Скандинавії змогли змінити його на постійний.

Результати репатріації біженців війни з колишньої Югославії виявилися доволі обмеженими, як внаслідок небажання мігрантів повертатися, складній повоєнній ситуації в постюгославських країнах, так і політики

країн перебування. За оцінками УВКБ ООН, через 10 років після підписання Дейтонських угод до своїх домівок у БіГ повернулися 440 тис. осіб з-за кордону та 560 тис. внутрішньо переміщених осіб, тобто до половини вимушених мігрантів. Водночас дослідники висловлювали вмотивовані сумніви щодо таких оцінок. Чисельність зареєстрованих повернень значно переважала фактичні [20]. Оскільки потужним імпульсом до повернення була компенсація за втрачене і зруйноване майно, яка завдяки міжнародній допомозі відбувалася доволі успішно (станом на 2005 р. клопотання про реституції були задоволені уже на 93 %), багато хто з біженців насправді повертався лише для того, щоб отримати компенсацію, продати власність і знову виїхати. Згідно з опитуваннями 2005 р., репатріанти вважали безпеку та житло задовільними, але соціально-економічні проблеми, труднощі з працевлаштуванням (безробіття сягало 30—40 % працездатного населення) значно впливали на бажання повторного виїзду [21]. Попри величезну міжнародну допомогу, яка за 1996—2004 рр. становила майже 200 % ВВП БіГ 1996 р., недостатність структурних реформ призвела до суттєвого відставання у порівнянні з іншими країнами регіону [22]. Крім конкретних соціально-економічних проблем на перешкоді поверненню стояли цілком емоційні речі, як-от страх, недовіра, невпевненість у завтрашньому дні [23]. Наявність у багатьох громадян документів на проживання та певних ресурсів у зарубіжних країнах, родичів за кордоном відігравали роль додаткових мотивів для еміграції.

Таким чином, досягти сталого (*sustainable*) повернення, тобто такого, за якого поверненець успішно реінтегрується, має належний рівень добробуту і не вдається до повторної міграції, що зазвичай розглядається як основна мета політики репатріації, вдалося лише частково. Натомість ситуація в колишній Югославії дала підстави дослідникам говорити, що традиційний поділ на успішне (стале) та неуспішне повернення є недостатнім, що з метою адаптації до нової реальності повоєнного часу мігранти застосовували набагато різноманітніші стратегії. Повернення у багатьох випадках набувало характеру довготривалого процесу, який мав різні форми і досягав різних результатів. Для більш адекватного його розуміння було запропоновано виділяти такі типи міграційної поведінки, як відкладене і неповне повернення [23]. Йдеться про випадки, коли особа формально поверталася на батьківщину, щоб отримати компенсацію за втрачене майно, але фактично продовжувала проживати в зарубіжній країні, де працювала або навчалась і відкладала повернення до завершення контракту, отримання диплома чи виходу на пенсію. Зворотна ситуація: мігрант фактично повертався, проте офіційно залишався резидентом зарубіжної країни, зберігаючи свій статус з метою отримання пенсії чи соціальних виплат, а також на випадок, якщо ситуація вдома погіршиться і доведеться знову виїжджати. Поширеною була й стратегія періодичного повернення на батьківщину,

тобто циркулярна міграція, сезонна міграція, повернення лише частини сім'ї, наприклад, старших її членів, поки молодше покоління залишалося працювати за кордоном, або навпаки, трудоактивних людей, завдання яких полягало у підготовці умов для повернення дітей та членів родини похилого віку. Всі ці варіанти процесу репатріації вимушених мігрантів з Югославії вірогідно спостерігатимуться і в повоєнній Україні. У зв'язку з цим політика держави, спрямована на заохочення та підтримку повернення біженців, має розроблятися із врахуванням усього розмаїття моделей їхньої поведінки, а також того, що ці моделі не є сталими, остаточними, постійно трансформуються. Іншими словами, неповне, відкладене та інші форми повернення цілком можуть перетворитися на стале повернення, якщо для цього будуть створені умови.

Одним із наслідків неповної або відкладеної міграції є поширення транскордонних практик, що передовсім полягають у грошових переказах та систематичних відвідуваннях мігрантами батьківщини. За даними Світового банку, персональні перекази до БіГ у 2020 р. становили понад 1,9 млрд доларів США, що співставно з 9,6 % ВВП країни [24]. Водночас дослідники звертають увагу на виникнення нових форм транснаціональної поведінки. Все більше людей, які в 1990-х рр. дітьми виїхали зі своїми сім'ями за кордон, прожили там більшу частину життя, здобули освіту, повертаються на батьківщину. Завдяки знанню мов, освіті та досвіду вони отримують тут високооплачувану роботу або започатковують власний бізнес, хоча й не виключають, що таке повернення може бути лише певним епізодом їхнього життя [13]. Цілком вірогідно, що в майбутньому мобільні трансмігранти з числа українських дітей, котрі нині рятуються від війни за кордоном, так само зможуть зробити свій внесок у розвиток України. Великою мірою це залежатиме від того, чи достатньо міцними будуть їхні зв'язки з Батьківщиною, чи отримують вони відповідне виховання та освіту.

Варті уваги і тенденції внутрішньої міграції поверненців з числа біженців та ВПО у колишній Югославії. Війна призвела до значної релокації населення. У БіГ вона мала специфічну форму, коли значна частина ВПО та біженців поверталися не до місць попереднього проживання, а до населених пунктів, які перебували під патронатом їхньої етнорелігійної спільноти. Хоча, здавалося б, формування етнічних анклавів, як це відбулося в Боснії, аж ніяк не загрожує Україні, варто усвідомити, що повернення мігрантів до місць компактного проживання осіб своєї національності передусім відбувалося з міркувань безпеки. Так само й в Україні цілком вірогідним є прагнення вихідців з особливо небезпечних прикордонних регіонів та тих, які зазнали найбільших руйнувань, не повертатися до місць попереднього проживання, облаштовувати своє життя деінде.

Вірогідно в Україні спостерігатиметься й така тенденція внутрішньої міграції, зафіксована в повоєнній Югославії, як прискорена урбанізація.

В умовах повоєнної розрухи та втрати житла селяни масово переміщалися до міст, де активніше йшла відбудова, легше було знайти роботу. Поступова концентрація ВПО з неконтрольованих Україною територій у великих містах відмічалася ще до повномасштабного вторгнення, а після завершення бойових дій вона закономірно посилюється.

Висновки. Прогнозуючи подальший розвиток ситуації з українськими біженцями війни за кордоном на основі вивчення повоєнного досвіду колишньої Югославії, варто враховувати, що, по-перше, захист, яким користуються українці в Європі, є тимчасовим і відміна або завершення терміну його дії можуть бути раптовими і для біженців неочікуваними. Це може призвести до непідготовленого повернення або ризику опинитися за кордоном у нерегульованій правовій ситуації, створити серйозні додаткові проблеми і для людей, і для держави. По-друге, після припинення тимчасового захисту становище українців у різних державах може кардинально відрізнятись залежно від того, чи зацікавлена країна перебування у наданні переміщеним особам статусу постійних мешканців, чи ні. По-третє, вирішуючи питання щодо подальшої долі біженців війни країни перебування, звичайно, братимуть до уваги гуманітарні міркування, але найвірогідніше застосовуватимуть прагматичний селективний підхід, тобто надаватимуть статус постійного мешканця насамперед тим біженцям, які успішно інтегрувалися, не є тягарем, а, навпаки, додатковим ресурсом для розвитку країни. Враховуючи склад українських біженців війни, серед яких переважають особи працездатного віку з вищою освітою, молодь та діти, зацікавленість країн перебування у затриманні їх на довші строки може бути доволі високою, однак відповідні рішення залежатимуть від конкретної економічної та політичної ситуації в кожній окремій країні і можуть суттєво відрізнятись. Загалом можна припустити, що значна частина українців, котрі вимушено залишили Батьківщину в результаті війни, зможуть за бажанням легалізувати своє тривале перебування за кордоном.

Отже, політика країн перебування, як і ситуація в Україні та особисті обставини конкретних біженців, буде важливим чинником повоєнної репатріації вимушених мігрантів, її інтенсивності та строків. У зв'язку з цим зовнішньополітична складова міграційної політики держави, обговорення та спільне із зарубіжними державами розроблення заходів сприяння поверненню та реінтеграції переміщених осіб, має бути значно активізована. Питання повернення біженців, як і репарації за втрачене ними майно, повинно посісти помітне місце у мирному процесі. Водночас воно має бути присутнім у внутрішньому порядку денному. Необхідно розробити загальнодержавну та місцеві програми повернення та реінтеграції, виокремити в них проблеми переселенців, які не зможуть або не побажають повертатися в місця попереднього проживання. Для надання конкретних відповідей на запити поверненців потрібно скласти їхній детальний реєстр, де б накопи-

чувалась інформація, необхідна для надання допомоги у працевлаштуванні, освіті, компенсації за втрачене майно тощо. Законодавство щодо ВПО, розроблене після 2014 р. у відповідь на вимушену міграцію з Донбасу та Криму, необхідно модернізувати, доповнити положеннями стосовно біженців війни, які виїхали за кордон. Враховуючи масштаби проблеми для її постійного моніторингу, розроблення необхідних правових актів та реалізації конкретних програм варто подумати над створенням спеціального урядового агентства, а також міжвідомчого координаційного органу, який був би здатним координувати діяльність і профільних міністерств, і неурядових організацій, і зарубіжних партнерів.

Усвідомлюючи перспективу неповернення частини біженців війни в Україну, насамперед тих, хто має за кордоном родину, виїхав у віддалені держави, завдяки освіті та професійному досвіду здатен бути успішним на ринку праці, а також вірогідне поширення різних форм відкладеного та неповного повернення, важливим напрямком міграційної політики держави має стати підтримка транснаціональних практик мігрантів. Йдеться про розвиток інформаційного забезпечення та української освіти за кордоном, підтримку самоорганізації діаспори, заохочення фінансових, матеріальних та соціальних (знань, досвіду та зв'язків) переказів мігрантів на Батьківщину, їхнє найповніше використання у відновленні країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences. *Official Journal of the European Communities*. URL: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF> (дата звернення: 20.12.2022).
2. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection. *European Migration Law*. URL: <https://www.europeanmigrationlaw.eu/en/articles/news/council-o-the-eu-implementing-decision-temporary-protection-ukraine.html> (дата звернення: 20.12.2022).
3. Dzubur M. Temporary Protection Status: A Yugoslavian Precedent. *Indiana Journal of Global Legal Studies*. Vol. 27. Iss. 2. Art. 9. URL: <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1738&context=ijgls>
4. Revidirana strategija Bosne i Hercegovine za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma. Bosna i Hercegovina Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. Bosnia and Herzegovina Ministry for Human Rights and Refugees. URL: <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mirl/Documents/revidirana+strategija+bosne+i+hercegovine.pdf> (дата звернення: 20.12.2022).
5. Čukur M., Magnusson K., Molander J., Skotte H. Returning Home: An Evaluation of Sida's Integrated Area Programmes in Bosnia and Herzegovina. Sida Evaluation. URL:

- <https://www.sida.se/en/publications/returning-home-an-evaluation-of-sidas-integrated-area-programmes-in-bosnia-and-herzegovina> (дата звернення: 20.12.2022).
6. Koser Kh., Walsh M., Black R. Temporary Protection and the Assisted Return of Refugees from the European Union. *International Migration*. Vol. 37(3). URL: <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/6222616.pdf> (дата звернення: 20.12.2022).
 7. Council resolution of 25 September 1995 on burden-sharing with regard to the admission and residence of displaced persons on a temporary basis (95/C 262/01). Council of the European Union. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX % 3A31995Y1007 %2801 %29](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31995Y1007%2801%29) (дата звернення: 20.12.2022).
 8. Council Decision 96/198/JHA of 4 March 1996 on an alert and emergency procedure for burden-sharing with regard to the admission and residence of displaced persons on a temporary basis. Council of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:31996D0198> (дата звернення: 20.12.2022).
 9. Mitrovic O. Used during the Balkan crises, the EU's Temporary Protection Directive may now be a solution to Europe's refugee emergency. The London School of Economics and Political Science. URL: <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/12/22/the-eus-temporary-protection-directive-as-a-solution-to-europes-refugee-crisis/> (дата звернення: 20.12.2022).
 10. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf> (дата звернення: 20.12.2022).
 11. Богдан Т. Як стимулювати повернення українців з-за кордону після війни. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/20/687244/> (дата звернення: 20.12.2022).
 12. Шемкевич К. Проблеми югославських біженців та переселенців. *Commons*. URL: <https://commons.com.ua/uk/problemi-yugoslavskih-bizhenciv-ta-pereselenciv> (дата звернення: 20.12.2022).
 13. Valenta M., Strabac Z. The dynamic of Bosnian refugee migrations in 1990s, current migration trends and future prospects. *Refugee Survey Quarterly*. Vol. 32(3). P. 1—22. URL: https://www.jstor.org/stable/45054962#metadata_info_tab_contents (дата звернення: 20.12.2022).
 14. The Sustainability of 'Voluntary Assisted Return': The Experience of the Balkans. Issued by the Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty. URL: <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08cc740f0b652dd00155a/SustainableReturnBalkans.pdf> (дата звернення: 20.12.2022).
 15. Germany Returns Bosnians. *Migration News*. November 1996. Vol. 3. N. 11. URL: <https://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=1077> (дата звернення: 20.12.2022).
 16. Black R., Collyer M., Somerville W. Pay-to-Go Schemes and other Noncoercive Return Programs: Is Scale Possible? Washington, DC: Migration Policy Institute. URL: <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/pay-to-goprograms.pdf> (дата звернення: 20.12.2022).
 17. Koser Kh., Black R. Limits to Harmonization: The "Temporary Protection" of Refugees in the European Union. *International Migration*. Vol. 37(3). URL: <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/6222616.pdf> (дата звернення: 20.12.2022).
 18. Bastaki J. Temporary Protection Regimes and Refugees: What Works? Comparing the Kuwaiti, Bosnian, and Syrian Refugee Protection Regimes. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*. Vol. 34(2). P. 73—84. URL: https://www.jstor.org/stable/48648706#metadata_info_tab_contents (дата звернення: 20.12.2022).
 19. Hageboutros J. The Bosnian Refugee Crisis A Comparative Study of German and Austrian Reactions and Responses. URL: <https://works.swarthmore.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1011&context=swarthmoreirjournal> (дата звернення: 20.12.2022).

20. Franz B. Returnees, Remittances and Reconstruction: International Politics and Local Consequences in Bosnia. URL: http://blogs.shu.edu/journalofdiplomacy/files/2012/05/07-Franz_Layout-1.pdf (дата звернення: 20.12.2022).
21. Косаревич С. Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини. Центр Дністрянського. URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia> (дата звернення: 20.12.2022).
22. Данилишин Б. Як відновлювати економіку після війни. Програмна відбудова Боснії та Герцеговини: уроки для України. URL: https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/510994_yak_vidnovlyuvati_ekonomiku_pislya.html (дата звернення: 20.12.2022).
23. Žiła O. After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Glasnik Etnografskog instituta*. Vol. 67(3). P. 523—543. <https://doi.org/10.2298/GEI1903523Z> (дата звернення: 20.12.2022).
24. World Bank. Data. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS> (дата звернення: 20.12.2022).

REFERENCES

1. Council Directive 2001/55/EC of 20 July 2001 on minimum standards for giving temporary protection in the event of a mass influx of displaced persons and on measures promoting a balance of efforts between Member States in receiving such persons and bearing the consequences (2001). *Official Journal of the European Communities*. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2001:212:0012:0023:EN:PDF>
2. Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection (2022). *European Migration Law*. <https://www.europeanmigrationlaw.eu/en/articles/news/council-o-the-eu-implementing-decision-temporary-protection-ukraine.html>
3. Dzubur, M. (2020). Temporary Protection Status: A Yugoslavian Precedent. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 27, 2, Art. 9. <https://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1738&context=ijgls>
4. Revidirana strategija Bosne i Hercegovine za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma (2010). Bosna i Hercegovina Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. Bosnia and Herzegovina Ministry for Human Rights and Refugees. <https://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mirl/Documents/revidirana+strategija+bosne+i+hercegovine.pdf> [in Bosnian].
5. Čukur, M., Magnusson, K., Molander, J., & Skotte, H. (2005). Returning Home: An Evaluation of Sida's Integrated Area Programmes in Bosnia and Herzegovina. Sida Evaluation. <https://www.sida.se/en/publications/returning-home-an-evaluation-of-sidas-integrated-area-programmes-in-bosnia-and-herzegovina>
6. Koser, Kh., Walsh, M., & Black, R. (1999). Temporary Protection and the Assisted Return of Refugees from the European Union. *International Migration*, 37(3). <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/6222616.pdf>
7. Council resolution of 25 September 1995 on burden-sharing with regard to the admission and residence of displaced persons on a temporary basis (95/C 262/01). (1995). Council of the European Union. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A31995Y1007%2801%29>
8. Council Decision 96/198/JHA of 4 March 1996 on an alert and emergency procedure for burden-sharing with regard to the admission and residence of displaced persons on a temporary basis (1996). Council of the European Union. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX:31996D0198>

9. Mitrovic, O. (2015). Used during the Balkan crises, the EU's Temporary Protection Directive may now be a solution to Europe's refugee emergency. The London School of Economics and Political Science. <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2015/12/22/the-eus-temporary-protection-directive-as-a-solution-to-europes-refugee-crisis/>
10. The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina (1995). <https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf>
11. Bohdan, T. (2022). How to stimulate the return of Ukrainians from abroad after the war. *Epravda*. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/05/20/687244/> [in Ukrainian].
12. Shemkevich, K. (2017). Problems of Yugoslav refugees and immigrants. *Commons*. <https://commons.com.ua/uk/problemi-yugoslavskih-bizhenciv-ta-pereselenciv> [in Ukrainian].
13. Valenta, M., & Strabac, Z. (2013). The dynamic of Bosnian refugee migrations in 1990s, current migration trends and future prospects. *Refugee Survey Quarterly*, 32(3), 1-22. https://www.jstor.org/stable/45054962#metadata_info_tab_contents
14. The Sustainability of 'Voluntary Assisted Return': The Experience of the Balkans (2004). Issued by the Development Research Centre on Migration, Globalisation and Poverty. https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08cc740f0b652dd00155a/Sustainable_ReturnBalkans.pdf
15. Germany Returns Bosnians (1996). *Migration News*, 3, 11. <https://migration.ucdavis.edu/mn/more.php?id=1077>
16. Black, R., Collyer, M., & Somerville, W. (2011). Pay-to-Go Schemes and other Noncoercive Return Programs: Is Scale Possible? Washington, DC: Migration Policy Institute. <https://www.migrationpolicy.org/sites/default/files/publications/pay-to-goprograms.pdf>
17. Koser, Kh., & Black, R. (1999). Limits to Harmonization: The "Temporary Protection" of Refugees in the European Union. *International Migration*, 37(3). <https://library.fes.de/libalt/journals/swetsfulltext/6222616.pdf>
18. Bastaki, J. (2018). Temporary Protection Regimes and Refugees: What Works? Comparing the Kuwaiti, Bosnian, and Syrian Refugee Protection Regimes. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 34(2), 73-84. https://www.jstor.org/stable/48648706#metadata_info_tab_contents
19. Hageboutros, J. (2016). The Bosnian Refugee Crisis A Comparative Study of German and Austrian Reactions and Responses. <https://works.swarthmore.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1011&context=swarthmoreirjournal>
20. Franz, B. (2012). Returnees, Remittances and Reconstruction: International Politics and Local Consequences in Bosnia. http://blogs.shu.edu/journalofdiplomacy/files/2012/05/07-Franz_Layout-1.pdf
21. Kosarevych, S. (2022). Post-war reconstruction of Bosnia and Herzegovina. Dnistrianskyi Center. <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia> [in Ukrainian].
22. Danylyshyn, B. (2022). How to rebuild the economy after the war. Programmatic reconstruction of Bosnia and Herzegovina: lessons for Ukraine. https://lb.ua/blog/bogdan_danylyshyn/510994_yak_vidnovlyuvati_ekonomiku_pislya.html [in Ukrainian].
23. Žila, O. (2019). After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Glasnik Etnografskog instituta*, 67(3), 523-543. <https://doi.org/10.2298/GEI1903523Z>
24. World Bank. Data (2022). <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS>

Стаття надійшла до редакції 21.12.2022

Olena Malynovska, Dr. Sc. (Public Administration), Chief Researcher
National Institute for Strategic Studies
01030, Ukraine, Kyiv, Pyrogova str., 7a
E-mail: malynovska53@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5305-0253
Scopus ID: 57190283069

HOW TEMPORARY IS TEMPORARY PROTECTION:
THE EXAMPLE OF FORCED MIGRANTS
FROM THE FORMER YUGOSLAVIA

About 5 million Ukrainians, forced to flee from the aggression of the Russian Federation, enjoy temporary protection in European countries. The legal basis for its provision is the Directive adopted by the EU in 2001 based on the experience gained as a result of the mass arrival of war refugees from the former Yugoslavia in the 1990s. Therefore, when studying the prospects of staying abroad and the return of forced migrants as an important component of the post-war recovery of Ukraine, despite the awareness of the vagueness of any historical analogies, it is useful to analyze what happened to war refugees from Yugoslavia after the end of active hostilities in the Balkans, which is the purpose of this article. To achieve it, historical and comparative methods are used, as well as other methods of scientific research. Despite the large volume of literature devoted to forced displacement in Yugoslavia, active analytical and research work on the study of the situation of Ukrainian displaced persons abroad, comparative approach to the analysis of these two phenomena was not applied, which determines the novelty of this work. As a result, it provides grounds for several important conclusions. Firstly, the protection enjoyed by Ukrainians in Europe is temporary and its cancellation or expiration can be sudden and unexpected for refugees. This can lead to an unprepared return or the risk of being abroad in an irregular legal situation. Secondly, after the termination of temporary protection, the situation of Ukrainians in different states may differ radically depending on whether the host country is interested in granting displaced persons the status of permanent residents or not. Thirdly, when deciding the future fate of war refugees, the host country will, of course, take into account humanitarian considerations, but most likely will use a pragmatic selective approach, i.e. will grant the status of permanent resident primarily to those refugees who have successfully integrated, are not a burden, but, on the contrary, an additional resource for the development. Thus, the policy of host countries, as well as the situation in Ukraine and the personal circumstances of particular individuals, will be an important factor in the post-war repatriation of forced migrants, its intensity and timing. In this regard, the foreign policy component of the state's migration policy, the discussion and joint development with foreign states of measures to promote the return and reintegration of displaced persons, should be significantly intensified.

Keywords: temporary protection, war refugees, former Yugoslavia, Ukraine.

Cite: Cherenko, Liudmyla (2023). Natsilenist sotsialnykh prohram na vrazlyvi hrupy naselennia: stali tendentsii ta povoienni perspektyvy [Targeting of Social Programs at Vulnerable Groups: Sustainable Trends and Post-War Prospects]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (51), 73-95. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.073>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.01.073>

УДК 369.014, 330.59(477)

JEL Classification: I 32, I 38, H 53, C 59

ЛЮДМИЛА ЧЕРЕНЬКО, д-р екон. наук, старш. наук. співроб., зав. відділу
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: cherenko@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1606-6170

НАЦІЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ПРОГРАМ НА ВРАЗЛИВІ ГРУПИ НАСЕЛЕННЯ: СТАЛІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПОВОЄННІ ПЕРСПЕКТИВИ

Основною проблемою української системи соціальної підтримки впродовж багатьох років була недостатня націленість соціальних програм на найбільш вразливі верстви населення. Значне збідніння населення країни та розширення кола вразливих контингентів унаслідок війни загострює проблему адресації обмежених ресурсів найнужденнішим. Зволікання з вирішенням цієї проблеми у період військових дій та повоєнної відбудови буде здійснювати негативний, а подекуди і руйнівний вплив на суспільство через дотримання принципів соціальної справедливості та дієвої підтримки людей у скрутні часи, а також у зв'язку з ризиками уповільнення економічного зростання. Метою статті є оцінка довоєнної системи соціальної підтримки в контексті її націленості на вразливі верстви населення задля пошуку кращих шляхів та можливостей повоєнного реформування. Новизна роботи полягає у поєднанні оцінок масштабів різноприродної вразливості з оцінками націленості діючих соціальних програм на групи з вищою вразливістю та / або більшою чисельністю. Ця оцінка дасть змогу не лише визначити, наскільки певна програма потрапляє до конкретного цільового контингенту чи до групи бідних, а й наскільки вона доходить до кожної з вразливих груп (наприклад, багатодітні домогосподарства, домогосподарства з особою з інвалідністю тощо). Такий інструмент був би більш дієвим при визначенні недоліків наявних програм, розробці шляхів їх реформування чи прийнятті рішення щодо їх заміни новими. Крім того, в

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

роботі вперше здійснено прогностичні оцінки на 2023 рік щодо запровадження нової універсальної соціальної допомоги, яку запланували урядовці. Поряд з загальноприйнятими методами статистичного аналізу у дослідженні використано метод мікромоделювання для роботи з мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України та для прогнозування параметрів соціальних програм на 2023 р. Для оцінювання показників впливу соціальних програм використано спеціальний програмний модуль ADePT, розроблений Світовим банком для уніфікованого методичного забезпечення аналізу системи соціальної підтримки.

Ключові слова: соціальні програми, система соціальної підтримки, бідність, багатомірність бідності, вразливість, вразливі групи населення, адресність.

Постановка проблеми та актуальність. Цілком очевидно, що соціальні програми¹ мають адресуватися насамперед тим, хто має найвищі ризики бідності та соціальної вразливості. Помилка потрапляння нецільового контингенту до програм або недоохоплення нужденних важливими для них програмами завжди будуть мати місце навіть у високоефективній системі соціальної підтримки. Основне питання лежить у площині визначення масштабу таких помилок, які можуть повністю нівелювати позитивні результати.

У процесі оцінки адресації соціальної програми неминує виникає методологічна проблема: кого вважати найбільш вразливим. Якщо такими визначити групи населення, котрі традиційно мають найвищі ризики бідності, то виникає інше методологічне питання: який з багатьох вимірів бідності найточніше відображає високу вразливість — монетарний, деприваційний, суб'єктивний [11, 13]? За цих умов слід враховувати інформаційний обмежувальний чинник, адже не всі підходи можуть бути застосовані на базі доступних статистичних джерел та масивів даних. Проблема доступності мікроданих державних вибіркового обстежень для таких досліджень поглиблювалася впродовж останнього десятиріччя, а війна спричинила обмеження виробництва даних державної статистики, включаючи призупинення вибіркового обстеження домогосподарств.

Традиційно складна проблема досягнення кращої націленості соціальних програм на вразливі верстви населення набуває особливого значення в умовах війни та повоєнної відбудови, коли спрацьовують одночасно дві групи обмежувальних чинників: з одного боку, звужуються фінансові можливості держави, і будь-яке нецільове розпорошення коштів стає критичною проблемою, а з іншого — внаслідок воєнних дій зростають осередки глибокої вразливості, які критично потребують підтримки. Тому в сьогоденних умовах націленість програм на вразливих стає не бажаною, а обов'язковою умовою спроможності системи соціальної підтримки та й держави загалом щодо захисту громадян. Неefективна соціальна підтримка завжди гальмує розвиток та провокує стаг-

¹ У статті розглянуті не всі соціальні програми, а лише програми соціальної підтримки населення.

наційні процеси. У війну така система стає справжнім викликом у контексті існування держави.

Довоєнні тенденції щодо адресності соціальних програм в Україні були у кращому випадку нейтральними, а у періоди економічних спадів указували на зниження ефективності соціальної підтримки. Часткове коригування правил та обмежувальних чинників окремих програм не вирішувало проблеми, що свідчило про необхідність докорінного реформування. Сьогодні у планах повоєнного відновлення Міністерством соціальної політики заявлено про наміри із запровадження єдиної програми на засадах адресності замість низки діючих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стаття базується на багаторічному доробку українських та зарубіжних дослідників відносно підходів до ідентифікації вразливості та оцінки масштабів вразливості серед різних груп населення, зокрема, з урахуванням повноти та доступності наявної інформації (J. Hoogeveen (Дж. Хогевен) [1], С. Kuran (К. Куран) [2], А. Musabber Chisty (А. Мусаббер Чистий) [3], Cordis Bright (Кордіс Брайт) [4], L. F. Lopez-Calva (Л. Ф. ЛопезКальва) [5], Е. Лібанова (Е. Libanova) [6], О. Макарова (О. Makarova) [7], Л. Семів (L. Semiv) [8] та інші). Найпростішими в ідентифікації та оцінці є групи, вразливі за ознакою низьких доходів, оскільки класичні обстеження бюджетів домогосподарств дають широкі можливості для такої діагностики. Решта матеріальних критеріїв для оцінки вразливості — доступність послуг та комунікацій, наявність інфраструктурних об'єктів та нормальних житлових умов тощо — мають певні інформаційні обмеження, проте можуть бути застосовані частково або з певними обмеженнями. Натомість такі критерії, як соціальне відторгнення та соціальна ізоляція, особливо коли вони тісно не пов'язані з матеріальною складовою, мають у край обмежені можливості для застосування (гендерна нерівність, дискримінація за будь-якими ознаками тощо). Соціальна вразливість визначається за широким колом питань і базується на конкретних аналітичних напрацюваннях (із доведеним результатом) і експертних оцінках та гіпотезах ([9], [10], [11], [12]).

Аналіз багатомірної бідності засновано на теоретичному доробку представників української економічної наукової школи, коли традиційно поєднуються монетарні та немонетарні підходи до визначення бідності, і на перетині виокремлених контингентів визначається «ядро» бідності (Е. Лібанова [13]).

При оцінці соціальних програм щодо їх направленості на вразливі групи запропоновано міжнародний підхід оцінки за класичним колом показників, у т.ч. з використанням програмного інструментарію Світового банку. Методологія оцінювання соціальних програм та їх різноманітних впливів, що використовується у практичній діяльності міжнародних інституцій та урядів країн, базується на наукових підходах Peter H. Rossi (П. Россі), Mark W. Lipsey (М. Ліпсі), Howard E. Freeman (Г. Фрімен) [14], J. Braithwaite (Дж. Брейтвейт), С. Grootaert (К. Гротаерт), В. Milanovic (Б. Мілановік) [15], Chris de Neubourg

(Кріс де Ноубурґ) [16], [17], Е. Лібанова (E. Libanova), Л. Черенько (L. Cherenko) [18], [19], [20], В. Саріогло (V. Sarioglo) [21] та інших.

Метою статті є оцінка довоєнної системи соціальної підтримки в контексті її націленості на вразливі верстви населення задля пошуку кращих шляхів та можливостей повоєнного реформування.

Новизна роботи полягає у поєднанні оцінок масштабів різноприродної вразливості з оцінками націленості діючих соціальних програм на групи з вищою вразливістю та / або більшою чисельністю. Це дає можливість деталізувати оцінки програм, аналізувати їх вплив на окремі групи та конкретизувати шляхи вдосконалення соціальної підтримки. Якщо експертним шляхом виокремити групи вразливості за різними ознаками — від суто монетарних до інфраструктурних та соціально-психологічних, визначити чисельність та ризик багатомірної бідності для кожної з них, а потім здійснити ранжування, то націленість основних соціальних програм можна оцінювати не по всьому населенню, а у розрізі груп найвищої вразливості. Оцінка дасть змогу не лише визначити, наскільки певна програма потрапляє до цільових контингентів чи до бідних, а і наскільки вона доходить до кожної вразливої групи. Такий інструмент був би більш дієвим у випадку визначення недоліків діючих програм, розробці шляхів їх реформування чи прийнятті рішення щодо їх заміни новими.

Методи дослідження. Поряд із загальноприйнятими методами статистичного аналізу у дослідженні використано метод мікромодельовання² для роботи з мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України. Для оцінювання показників впливу соціальних програм використано спеціальний програмний модуль *ADePT*, розроблений спеціалістами Світового банку для уніфікованого методичного забезпечення аналізу системи соціальної підтримки.

Виклад основного матеріалу. Науковці давно дійшли згоди, що жоден вимір бідності не може відобразити всі аспекти вразливості та всі сторони прояву такого багатоаспектного явища. Тому, коли йдеться про ідентифікацію найбільш вразливих груп населення, аналіз базується одночасно на кількох вимірах. Це дозволяє, з одного боку, виявити тих, хто потрапляє під дію найбільшого числа негативних факторів зовнішнього середовища, відповідно, має найвищі ризики комплексної бідності, а з іншого — визначити специфіку кожного з аспектів вразливості для кращого реагування різних заходів політики.

Масштаби багатовимірної бідності в Україні. В Україні традиційно впродовж багатьох років аналізувалися різні виміри бідності на основі мікроданих державного обстеження домогосподарств³: монетарні, структурні, деприваційні та суто суб'єктивні. Проте події останнього десятиріччя створювали

² Цей метод передбачає зміну певних параметрів мікроданих обстеження (наприклад, на основі гіпотез щодо змін у правилах соціальних програм чи в доходах населення) з метою отримання на виході гіпотетичних результатів здійснених змін.

³ Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

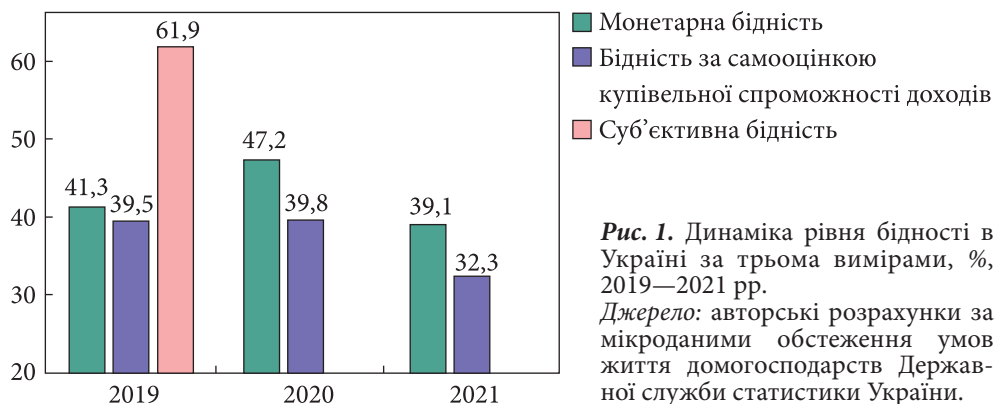

Рис. 1. Динаміка рівня бідності в Україні за трьома вимірами, %, 2019—2021 рр.

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

ряд об'єктивних та суб'єктивних обставин⁴, які призвели до звуження доступу до аналізу на дослідницькому рівні. Після 2019 р. мікродані стали вкрай обмеженими, тож з комплексного дослідження бідності на основі мікроданих випала суб'єктивна бідність⁵.

Є підстави стверджувати, що 2019 р. цілком відображає основні аспекти багатовимірної бідності останніх трьох років. Якщо проаналізувати динаміку монетарної бідності за період 2019—2021 рр., можна зафіксувати повернення на допандемійний рівень — зростання масштабів бідності у 2020 р. було повністю компенсоване у наступному періоді. Крім того, бідність за самооцінкою купівельної спроможності доходів⁶ у 2021 р. зменшилась навіть порівняно з допандемійним роком (рис. 1).

Виникла нестандартна ситуація — після практично призупинення соціально-економічного розвитку на один рік унаслідок пандемії відбулося повне відновлення у наступному році, а подекуди вихід на кращі значення. За такої логіки 2019 р. повністю відображає основні аспекти багатовимірної бідності у довоєнному періоді. Відповідно, багатомірну бідність в Україні впродовж останніх довоєнних років можна визначити на основі трьох підходів: 1) монетарна бідність (витрати домогосподарств нижче прожиткового мінімуму у фактичних цінах); 2) бідність за споживчими можливостями (самооцінка населенням доходів як таких, що не задовольняють україн необхідні потреби);

⁴ Вимога деперсоналізації даних обстеження для використання у дослідницьких цілях потребувала додаткового часу та фінансування робіт, що стало основною об'єктивною причиною обмеження доступу до мікроданих. Основною суб'єктивною причиною, на наш погляд, було бажання приховати можливе зниження якості даних обстеження після окупації частини територій у 2014 р.

⁵ У Держслужбі статистики було прийнято рішення не оприлюднювати дані щодо суб'єктивної бідності.

⁶ Коли респонденти вважають, що їм не вистачає доходів навіть на забезпечення достатнього харчування або лише на харчування, а решта базових потреб залишаються незадоволеними.

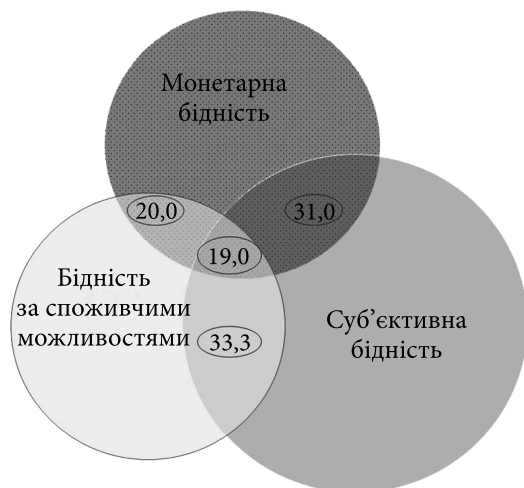

Рис. 2. Багатовимірна бідність: поєднання трьох вимірів, 2019 р.

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Поєднання трьох представлених вимірів бідності дає досить високі значення — 19 % населення країни (або практично кожен п'ятий) підпадають під усі три визначення бідності, тобто одночасно є бідними за об'єктивними та суб'єктивними підходами (рис. 2). Цей сегмент суспільства ми можемо умовно визначити як найбільш вразливі до бідності з точки зору монетарних та немонетарних аспектів.

Вразливі групи та багатовимірна бідність. Багаторічні дослідження українських науковців та спеціалістів міжнародних організацій дають змогу визначити різні аспекти вразливості в українському суспільстві — від суто монетарних та інфраструктурних до подекуди дискримінаційних. Проте існують суттєві інформаційні обмеження в ідентифікації таких груп, а особливо — коли йдеться про їх виявлення на основі одного об'єднаного масиву даних. Враховуючи напрацювання попередніх десятиріч та можливості доступного інформаційного поля для аналізу на основі мікроданих обстеження⁸, можна виділити вісім типів домогосподарств: 1) багатодітні (з трьома та більше дітьми); 2) з особою з інвалідністю у складі; 3) складаються виключно з осіб 75 років та старше; 4) з дітьми без одного з батьків; 5) складні багатопокоління;

3) суб'єктивна бідність (за самовизначенням).

Традиційно впродовж багатьох років суб'єктивна бідність в Україні суттєво перевищувала монетарну⁷, але поступово відбувалося їх зближення. У 2019 р. рівень суб'єктивної бідності становив 61,9 %, а монетарної — 41,3 %, тобто перевищення суб'єктивних значень над об'єктивними опустилося до позначки 1,5 раза. За таких умов низькі споживчі можливості за самооцінкою населенням своїх доходів (відмова у необхідному, крім харчування, та навіть у харчуванні) мали 39,5 %, що більше відповідало масштабам монетарної бідності.

⁷ Наприклад, у благополучному 2008 р., коли показники рівня монетарної бідності (витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму) були найнижчими і становили 19,9 %, рівень суб'єктивної бідності (за самоідентифікацією) становив 56,9 %, тобто втричі вище.

⁸ Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

б) складаються виключно з безробітних та непрацевдатних осіб⁹; 7) є отримувачами допомоги малозабезпеченим сім'ям; 8) розташовані в сільській місцевості. Поєднання різних ознак вразливості в одному домогосподарстві може давати кумулятивний ефект, але навіть наявність однієї з них ставить домогосподарство у вкрай не вигідне становище.

Найчисленніша з виокремлених груп вразливості — домогосподарства сільської місцевості (35,2 % населення), які здебільшого мають високі ризики інфраструктурної депривації. Також поширеними є складні багатопокілнні домогосподарства (14,5 % населення), які найчастіше складаються з чотирьох та більше осіб і мають високу перенаселеність житлових приміщень. Домогосподарства, що складаються одночасно з безробітних та непрацевдатних осіб, становлять 9 % населення країни та характеризуються високими ризиками монетарної бідності. Решта груп є малочисельними, кожна з яких налічує від 1 до 3 % населення (табл. 1).

З точки зору багатовимірної бідності ці типи домогосподарств мають різні ступені вразливості — від значень, близьких до середньоукраїнських, до кількарізного перевищення середніх. Серед обраних типів домогосподарств найвищі ризики багатовимірної бідності мають три групи:

- отримувачі допомоги малозабезпеченим сім'ям (50,4 %);
- багатодітні (37,6 %);
- домогосподарства виключно з осіб 75 років та старше (35,4 %).

По цих групах показник багатовимірної бідності в два та більше разів перевищує середнє по країні значення (рис. 3).

Таблиця 1. Вразливі групи домогосподарств: частка в загальній чисельності населення

	Типи вразливих домогосподарств	Частка групи у загальній чисельності населення
1	Мешканці сільської місцевості	35,2
2	Складні багатопокілнні	14,5
3	З безробітними та непрацевдатними особами	9,0
4	З дітьми без одного з батьків	2,9
5	Виключно з осіб 75 років та старше	2,8
6	Багатодітні	2,3
7	Отримувачі допомоги малозабезпеченим сім'ям	1,3
8	З особою з інвалідністю у складі	1,1

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

⁹ До непрацевдатних належать діти, особи пенсійного віку та особи з інвалідністю.

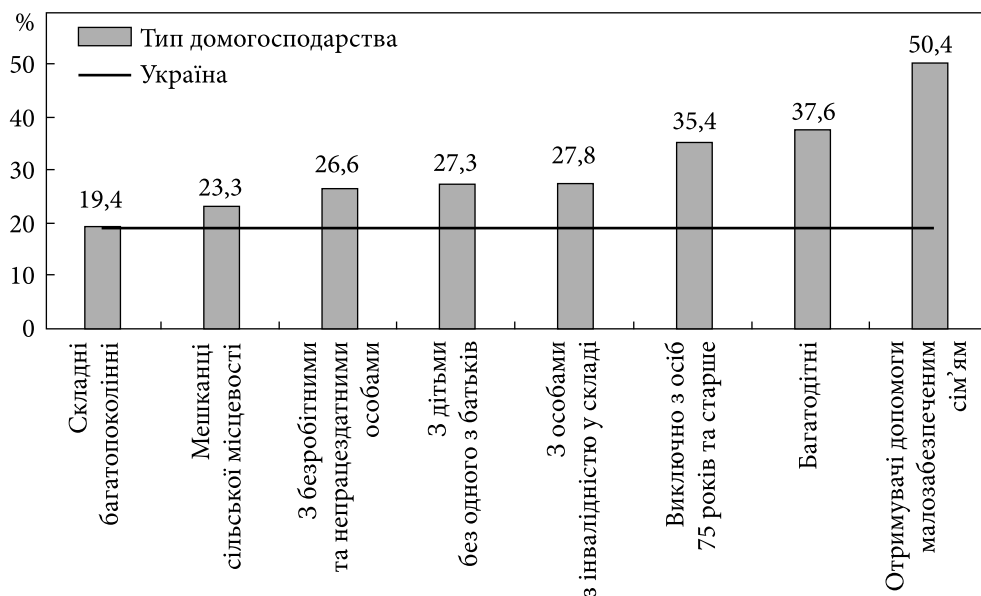

Рис. 3. Рівень багатомірної бідності за типом домогосподарства, %, 2019 р.
Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Отримувачі допомоги малозабезпеченим сім'ям є специфічною групою, яка крім українських низьких доходів (принаймні офіційних) характеризується переважно відсутністю стимулів до зайнятості, неспроможністю самотужки вирішувати проблеми власної родини, недостатнім освітньо-кваліфікаційним рівнем та загалом низьким потенціалом.

Багатодітні родини традиційно потрапляють під найвищі ризики монетарної бідності через низький рівень доходів та значне демоікономічне навантаження в домогосподарстві, адже батьки мають обмежені можливості для активної праці, і відповідно невеликий дохід родини має ділитися між трьома та більше дітьми. Однак домогосподарства з осіб 75 років та старше мають високі ризики монетарної бідності через специфіку пенсійної системи та низьку спроможність отримання додаткового до пенсії доходу, а також традиційно вищі показники суб'єктивної бідності, що характерно для осіб старших вікових груп.

Натомість серед багатопокілних домогосподарств, які традиційно мають вищі ризики монетарної бідності та відчутні житлові депривації, рівень багатомірної бідності ледь перевищує середньоукраїнські показники. Нижчі ризики багатомірної бідності серед розглянутих груп так само мають сільські домогосподарства, хоча вони характеризуються вищим на загальноукраїнському фоні рівнем монетарної бідності та відчутно вищими рівнями позбавлень у контексті інфраструктурної доступності.

Із врахуванням двох чинників — рівня багатовимірної бідності та чисельності вразливої групи — можемо зробити висновок щодо найбільш вагомих осередків вразливості серед розглянутих типів домогосподарств. Це насамперед отримувачі допомоги малозабезпеченим сім'ям, багатодітні родини та домогосподарства, які складаються виключно з осіб 75 років та старше. Другу позицію можна визначити для неповних сімей з дітьми та домогосподарств, які складаються виключно з непрацевдатних та безробітних осіб. Отже, саме ці групи серед розглянутих типів домогосподарств можна визначити як найбільш вагомі осередки вразливості до багатовимірної бідності.

Аналіз ефективності соціальних програм для відібраних вразливих груп. Аналіз охоплює ключові соціальні трансферти, інформація щодо яких доступна в масиві мікроданих обстеження домогосподарств. Це п'ять діючих програм системи соціальної підтримки:

- допомога малозабезпеченим сім'ям (ДСДМС);
- житлові субсидії;
- допомога при народженні;
- допомога на дитину самотнім особам;
- соціальні пільги.

Три з п'яти розглянутих програм засновані на перевірці доходів сім'ї чи домогосподарства (допомога малозабезпеченим сім'ям, житлові субсидії та допомога на дитину самотнім батькам), тобто мають враховувати реальний матеріальний стан реципієнтів та гарантувати вищу адресність програми дійсно нужденним. Інші дві програми (допомога при народженні та соціальні пільги) орієнтовані на певні категорії, і їх розмір не залежить від доходів цільової групи¹⁰. Особливість даного аналізу полягає у тому, що він зосереджений не на всій сукупності домогосподарств, а на п'яти вразливих групах, для яких був оцінений рівень багатовимірної бідності¹¹.

Українська система соціального захисту традиційно охоплює широке коло отримувачів — досить сказати, що майже кожен другий (48,8 %) у довоєнній системі соціальної підтримки був отримувачем принаймні однієї з п'яти розглянутих програм. Таке розпорощення соціальних трансфертів справляє негативний вплив як на економіку загалом — через суттєвий відсоток отримувачів перерозподілених державою коштів та відповідно низькі стимули до зайнятості, так і через низьку дієвість соціальної підтримки, адже широке коло реципієнтів не дає змоги суттєво підвищити розміри соціальних виплат. По-

¹⁰ У 2016 р. соціальні пільги для більшості категорій були обмежені розміром доходу, але у випадку призначення розмір пільги не залежить від доходу отримувача.

¹¹ Отримані висновки щодо впливу соціальних трансфертів як на охоплення, так і на бідність, потрібно аналізувати з обережністю, адже існують похибки, пов'язані з даними опитування домогосподарств. Це відбувається внаслідок низького рівня охоплення деякими програмами й неточності інформації від респондентів про отримання допомоги.

зитивним є те, що частка отримувачів трансфертів була вищою серед 20 % найбіднішого населення¹², яке найбільше потребує допомоги — 53,7 % з них скористалися трансфертом. Правда, різниця з середнім по населенню рівнем охоплення соціальними програмами є досить незначною, отже серед решти (80 % населення) частка реципієнтів соціальних виплат є не набагато меншою.

Суттєво більшою була частка одержувачів трансфертів¹³ серед домогосподарств, які складаються лише з осіб 75 років і старше, та багатодітних родин — відповідно 81,4 та 69,4 %. Отже, серед усіх розглянутих вразливих груп (крім учасників програми ДСДМС¹⁴) найчастіше користуються різними соціальними програмами домогосподарства з осіб старших вікових груп та багатодітні. Натомість питома вага отримувачів допомоги помітно нижча в групах домогосподарств з дітьми без одного з батьків та домогосподарств з безробітних і непрацевдатних — відповідно 44,8 та 45,7 % (табл. 2).

Аналізовані вразливі групи зосереджені в різних програмах. Домогосподарства, які складаються з осіб 75 років і старше, одержують лише житлові субсидії та пільги (відповідно 62,4 та 42,6 % охоплених). Якщо загалом серед населення країни допомогою малозабезпеченим сім'ям охоплено лише 1,3 %,

Таблиця 2. Охоплення вразливих груп домогосподарств (з найвищим рівнем багатомірної бідності) ключовими соціальними програмами, % отримувачів програми

Вразливі групи домогосподарств	Допомога мало-забезпеченим сім'ям	Житлові субсидії	Допомога при народженні	Допомога на дитину одиницею особам	Соціальні пільги	Усі програми
Усе населення	1,3	18,8	7,1	1,1	31,9	48,8
Є отримувачами ДСДМС	100	24	10,6	1,2	40,0	100
Багатодітні	25,6	10,7	6,2	4,5	49,9	69,4
Виключно з осіб 75 років та старше	0	62,4	0	0	42,6	81,4
З особою з інвалідністю у складі	0	30,9	3,9	0,3	29,4	53,7
З дітьми без одного з батьків	7,5	19,1	6,5	3,4	15,2	44,8
З безробітних та непрацевдатних осіб	3,3	16,9	7,9	1,1	23,0	45,7

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

¹² Перший квінтіль за витратами.

¹³ За винятком бенефіціарів допомоги малозабезпеченим сім'ям. Усі вони отримують соціальну допомогу, отже, охоплення складає 100 %.

¹⁴ Зрозуміло, що вони охоплені програмами на 100 %.

то серед багатодітних домогосподарств відсоток одержувачів значно вищий (25,6 %). Домогосподарства з дітьми без одного з батьків отримують допомогу малозабезпеченим сім'ям ушестеро частіше ніж середньостатистичне домогосподарство (7,5 проти 1,3 %). Водночас соціальними пільгами вони охоплені вдвічі менше (15,2 проти 31,9 %).

Програма допомоги малозабезпеченим сім'ям краще орієнтована на бідні домогосподарства, ніж будь-які інші розглянуті соціальні трансферти — 81,1 % коштів програми потрапляє до найбіднішого квінтиля (табл. 3). Допомога при народженні дитини знаходиться на другому місці за рівнем адресування — 34,6 % коштів надходять до найбіднішого квінтиля. Хоча ця програма не передбачає перевірку доходів, вона краще орієнтована на нужденних, ніж окремі адресні програми, наприклад, житлові субсидії — до найбіднішого квінтиля потрапляє 29,2 % загальної вартості субсидій. Найгірше орієнтована на бідних програма соціальних пільг — лише 11,8 % коштів отримує перша квінтильна група, тобто двадцять відсотків найбідніших отримує трохи більше десятої частини від загальних коштів.

Найбільший зиск від розглянутих програм мають домогосподарства, які складаються з осіб 75 років і старших: вони отримують 10,8 % від бюджету п'яти програм, хоча їхня частка в населенні становить всього 2,8 %. Решта вразливих груп мають менші переваги від соціальних програм. Так, учасники ДСДМС та багатодітні домогосподарства отримують лише 5,3 та 4,7 % бюджету всіх п'яти розглянутих програм відповідно, проте їхні частки в загальній чисельності населення становлять 1,3 та 2,3 %; неповним домогосподарствам

Таблиця 3. Адресація коштів ключових соціальних програм вразливим групам домогосподарств (з найвищим рівнем багатовимірної бідності), % від загального бюджету програми

Вразливі групи домогосподарств	Усі програми	Допомога малозабезпеченим сім'ям	Житлові субсидії	Допомога при народженні	Допомога на дитину одиноким особам	Соціальні пільги	% групи в населенні
Є отримувачами ДСДМС	5,3	100	0,8	1	0,9	0,7	1,3
Багатодітні	4,7	62	0,5	0,8	3,9	4,9	2,3
Виключно з осіб 75 років та старше	10,8	0	17,7	0	0	4,8	2,8
З особою з інвалідністю у складі	1,2	0	1,2	2,3	0,5	0,6	1,1
З дітьми без одного з батьків	3,8	21,4	2,9	3,2	9,5	1,5	2,9
З безробітних та непрацевдатних осіб	6,8	33,4	4,3	7,9	5,8	5,6	9,0

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

надходить 3,8 % коштів при вагомості групи у 2,9 % населення (табл. 3). Домогосподарства, у складі яких є особа з інвалідністю, мають мінімальні переваги від програм — вони отримують лише 1,2 % бюджету всіх п'яти програм, а їхня частка в загальній чисельності населення становить 1,1 %. Домогосподарства з безробітними та непрацездатними особами отримують меншу частку бюджету соціальних програм, ніж їхня частка в загальній чисельності населення: 6,8 проти 9,0 %.

У середньому по країні на розглянуті соціальні трансферти припадає лише 3,3 % сукупного споживання населення. Для домогосподарств, які перебувають у нижній частині розподілу (перший квінтіль — 10 % домогосподарств з найнижчими доходами / витратами), ці трансферти мають втричі більше значення — становлять 9,7 % їхнього бюджету. У той же час житлові субсидії складають лише 1,4 % (проти 4,1 по першій квінтільній групі), а допомога малозабезпеченим сім'ям та на дітей одиноким особам становлять 0,2 % бюджету кожна (проти відповідно 1,3 та 0,9 % для першого квінтіля).

Для домогосподарств-бенефіціарів трансфертів соціальні програми стають набагато важливішими. Допомога малозабезпеченим сім'ям складає в середньому 19,4 % від загального споживання домогосподарств-отримувачів. Також ця програма надзвичайно важлива для багатодітних домогосподарств, домогосподарств з дітьми без одного з батьків та домогосподарств з безробітними та непрацездатними — відповідно 28,2, 24,6 і 27,6 % їхніх бюджетів (табл. 4).

Допомога на дитину одиноким батькам та допомога при народженні так само мають високу частку у споживанні домогосподарств-бенефіціарів — 15,3 та 10,5 % відповідно. Допомога на дитину одиноким батькам становить більший відсоток у загальному обсязі споживання домогосподарств із дітьми без одного з батьків (19,9 %), домогосподарств-бенефіціарів ДСДМС (22,0) та домогосподарств з безробітними та непрацездатними особами (18,5 %).

Важливим є й внесок у сукупний бюджет домогосподарств-отримувачів від житлових субсидій (8,8 %), особливо для домогосподарств, які складаються з осіб 75 років і старше — житлова субсидія складає 14,1 % у їхньому бюджеті.

Найнижча дієвість характерна для соціальних пілг — вони становлять лише 2,6 % бюджетів домогосподарств-отримувачів, що свідчить про відсутність критичної важливості цієї програми для переважної більшості сімей.

Отже, життєво важливими для бенефіціарів є допомога малозабезпеченим сім'ям та допомога на дітей одиноким батькам, оскільки виплати кожної з програм становлять понад п'яту частину бюджету сімей отримувачів.

Попри досить низьку дієвість окремих програм, моделювання на мікроданих обстеження доводить, що монетарна бідність була б вищою за відсутності соціальних трансфертів. Змодельований вплив припинення конкретної програми або одночасно всіх п'яти соціальних програм (для кожної вразливої групи) передбачає, що доходи та витрати домогосподарств зменшаться на повну вартість даного трансферту. За даними 2019 р., відсоток населення з ви-

тратами нижче фактичного прожиткового мінімуму становив 41,3 %. Найвищий рівень бідності був у багатодітних домогосподарствах та домогосподарствах-отримувачах ДСДМС (відповідно 85,9 та 74,6 %). За відсутності всіх аналізованих соціальних трансфертів рівень бідності в Україні зростає з 41,3 до 45,2 %. У багатодітних домогосподарствах та бенефіціарах ДСДМС рівень бідності без цих програм збільшиться до 87,3 та 79,5 % відповідно (табл. 5).

Якщо житлові субсидії будуть припинені, рівень бідності по країні становитиме 43,3 % або на два відсоткові пункти більше, а без допомоги при народженні або соціальних пільг рівень бідності становив би 42,1 % (лише на 0,8 в. п. менше). Відсутність будь-яких інших програм соціальної допомоги істотно не вплине на бідність: допомога малозабезпеченим сім'ям та допомога на дитину одиноким особам мали б лише обмежений вплив — рівень бідності становив би відповідно 41,4 та 41,6 %, тобто зміни були у межах статистичної похибки.

Допомога малозабезпеченим сім'ям має значно більший вплив на рівень бідності для її бенефіціарів: без виплат програми рівень бідності серед отримувачів підвищиться з 74,6 до 78,6 %. Житлові субсидії дуже важливі для домогосподарств, які складаються з осіб 75 років і старше — без цієї програми рівень бідності вразливої групи підвищився б з 51,7 до 64,2 %.

Допомога при народженні має більший вплив на домогосподарства з безробітними та непрацевдатними особами — відсутність програми підвищить

Таблиця 4. Дієвість ключових соціальних програм для вразливих груп домогосподарств (з найвищим рівнем багатовимірної бідності), % у доходах отримувачів

Вразливі групи домогосподарств	Допомога малозабезпеченим сім'ям	Житлові субсидії	Допомога при народженні	Допомога на дитину одиноким особам	Соціальні пільги	Усі програми
Усе населення	19,4	8,1	10,5	15,3	2,6	6,7
Є отримувачами ДСДМС	19,4	5,1	9,8	22,0	2,0	22,7
Багатодітні	28,2	4,4	8,6	3,7	5,3	14,4
Виключно з осіб 75 років та старше	0	14,1	0X	0X	3,3	15,2
З особою з інвалідністю у складі	0	8,4	6,2	13,2	1,9	7,8
З дітьми без одного з батьків	24,6	6,6	11,0	19,9	2,4	9,2
З безробітних та непрацевдатних осіб	27,6	4,7	11,5	18,5	2,3	5,9

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

рівень бідності відповідно з 59,0 до 60,4 %. Зрозуміло, що допомога на дитину самотнім особам має більший вплив на домогосподарства з дітьми без одного з батьків — рівень бідності становитиме 41,6 проти фактичних 40,2 %.

Соціальні пільги охоплюють понад 30 % населення; за такого рівня охоплення ця програма має серйозно впливати на рівень бідності в суспільстві загалом, а насправді вона має лише обмежений вплив — без неї рівень бідності становив би 42,1 % проти фактичних 41,3 %. Серед вразливих груп соціальні пільги дещо знижують рівень бідності домогосподарств, які складаються з осіб 75 років і старше, та домогосподарств з непрацюючими та непрацевдатними — відповідно з 52,9 до 51,7 % та з 60,6 до 59,0 %.

Усі соціальні допомоги (5 програм разом) мають справляти більш виражений вплив на суспільство. Серед розглянутих вразливих груп найбільший кумулятивний вплив від усіх програм мають домогосподарства, які складаються з осіб 75 років і старше — без виплат рівень бідності серед них становив би 67,5 % проти фактичних 51,7 %. Отже, серед розглянутих вразливих груп найбільший зиск від діючих програм соціальної підтримки мають саме домогосподарства, які складаються виключно з осіб старших вікових груп. Натомість для багатодітних родин та домогосподарств з дітьми, де немає одного з батьків, вплив від п'яти програм є незначним — зростання рівня бідності серед багатодітних з фактичних 85,9 до 87,3 % у разі припинення всіх виплат та від-

Таблиця 5. Вплив ключових соціальних програм на рівень бідності вразливих груп домогосподарств (з найвищим рівнем багатомірної бідності, %

Вразливі групи домогосподарств	Фактичний рівень бідності	Рівень монетарної бідності без трансфертів (модель)					
		Допомога малозабезпеченим сім'ям	Житлові субсидії	Допомога при народженні	Допомога на дитину самотнім особам	Соціальні пільги	Усі програми
Усе населення	41,3	41,4	43,3	42,1	41,6	42,1	45,2
Є отримувачами ДСДМС	74,6	78,6	75,9	74,9	74,6	75,5	79,5
Багатодітні	85,9	86,3	86,2	86,3	85,9	86,5	87,3
Виключно з осіб 75 років та старше	51,7	51,7	64,2	51,7	51,7	52,9	67,5
З особою з інвалідністю у складі	54,3	54,3	55,0	54,3	54,3	55,2	55,9
З дітьми без одного з батьків	40,2	40,8	41,1	40,4	41,6	40,5	43,1
З безробітних та непрацевдатних осіб	59,0	59,0	60,2	60,4	59,2	60,6	63,2

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

повідно з 40,2 % до 43,1 % для неповних сімей, що свідчить про неспроможність системи соціальної підтримки дієво вплинути на вразливі групи домогосподарств із дітьми. Годі й говорити, що на домогосподарства, у складі яких є особа з інвалідністю, всі розглянуті програми здійснюють здебільшого незначний вплив, практично не змінюючи їхнього матеріального становища.

Основними причинами недостатньої націленості соціальних програм на найуразливіші верстви населення традиційно є канали формування так званих «помилоч включення та виключення». Завжди є бажаючі неправомірно¹⁵ отримати допомогу в умовах обмеженої можливості перевірки дійсного рівня їхньої нужденності. А з іншого боку, — значна кількість дуже вразливих не подається у соціальні програми внаслідок непоінформованості або неспроможності, коли працівники соціальних служб з різних причин не можуть залучити їх до програм.

Україна у довоєнних реаліях мала саме такі ключові причини низької націленості соціальних програм на вразливих. І якщо ще десять—п'ятнадцять

Таблиця 6. Обсяг фінансування діючих програм соціальної підтримки, млн грн на 2022 р.

Програми соціальної підтримки	Обсяг фінансування
Допомога малозабезпеченим сім'ям	14 807,1
Допомога на дітей, які виховуються у багатодітних сім'ях	5 255,5
Допомога на проживання ВПО (з квітня 2023 р. — заміна на УСД)	57 647,3
Допомога особам, які не мають права на пенсію	4 938,3
Оплата додаткової відпустки та доплати у разі переведення на нижчеоплачувану роботу тощо	271,1
Безплатне харчування дітей, які постраждали від катастрофи на ЧАЕС або грошова компенсація сім'ям з дітьми, які не харчуються в навчальних закладах	1 414,7
Компенсація за втрачене майно та здійснення витрат у зв'язку з переїздом на нове місце громадянам, які постраждали від катастрофи на ЧАЕС	4,2
Компенсація за шкоду, заподіяну здоров'ю, та на оздоровлення, у разі звільнення з роботи громадян, які постраждали від катастрофи на ЧАЕС	59,7
Разом	84 398,0

Джерело: Презентація Міністерства соціальної політики України. URL: https://mail.ukr.net/attach/get/16661846752214885400/2/%D0%A3%D0%A1%D0%94_4%20%D0%B6%D0%BE%D0%B2%202022.pptx.pdf

¹⁵ Тут мається на увазі, що сім'я може відповідати формальним ознакам належності до програми, але мати незареєстровані доходи і насправді не потребувати допомоги.

років тому основну роль відігравав перший чинник — неправомірне входження до програми, то в останні роки дедалі гостріше поставала проблема наднизького охоплення цільових контингентів адресними програмами соціального захисту.

Як на це може вплинути війна? Передусім суспільство стає більш прозорим та свідомим, а це означає, що може зменшитися кількість заявок на допомогу серед тих, хто має на неї юридичне право, але насправді не потребує. Проте немає підстав очікувати, що збільшиться охоплення найбільш вразливих соціальними програмами, якщо не буде посилено роботу з їх цільового залучення.

Як може змінитися ситуація у повоєнний час? Український Уряд планує з 2023 р. запровадити універсальну адресну програму, що замінить низку діючих. За проектом Міністерства соціальної політики, отримувачами універсальної соціальної допомоги (УСД) у 2023 р. будуть усі сім'ї, незалежно від категорії, чії доходи є меншими за 3500 грн у розрахунку на одну особу. УСД визначатиметься як доплата, що гарантує сім'ї базовий дохід як різницю між розміром встановленої базової величини для кожного члена сім'ї та середньомісячним розміром фактичного доходу сім'ї. У той же час низку діючих програм буде призупинено, оскільки передбачається, що їх повністю замінить нова УСД.

Згідно з запланованим фінансуванням на 2022 р., вісім програм, які планується замінити на УСД, вартуватимуть понад 84 млрд грн на рік, і основною за вартістю є допомога на проживання внутрішньо переміщеним особам (58 млрд грн на рік). Також досить вагомою є програма допомоги малозабезпеченим сім'ям (15 млрд грн на рік), по 5 млрд грн на рік становлять програми допомоги на дітей, які виховуються у багатодітних сім'ях, та особам, котрі не мають права на пенсію; решта програм є менш вартісними (табл. 6).

Згідно з проектом Міністерства, на УСД поширюють механізм, який сьогодні діє для допомоги малозабезпеченим сім'ям; у такому випадку поріг доплати суттєво зросте порівняно з діючим¹⁶, а отже, і число учасників помітно збільшиться. Решта (сім) програм досі не мали прив'язки до доходів, надавалися всім належним до певних категорій, але були нижчі за розміром. Зрозуміло, що коло отримувачів цих програм передбачувано звузиться.

Моделювання на мікроданих обстеження умов життя домогосподарств шляхом побудови імітованих доходів домогосподарств¹⁷ на 2023 р. свідчить,

¹⁶ Діючий поріг прив'язаний до законодавчо затвердженого прожиткового мінімуму, який у 2022 р. становить 2409 грн у середньому за місяць.

¹⁷ Дані, закладені в модель на 2023 р.: зростання ВВП: реальний +4,6 %, номінальний +37 %; зростання ІСЦ на 28 %; мінімальні державні гарантії відповідно до закладених у бюджеті на 2023 р. (мінімальна зарплата 6700, решта гарантій без змін); зростання середньої заробітної плати: реальної +3,1 %, номінальної +32 %; пенсія: індексація з 01.03.2023 р., приріст за рік складе 25 %; доходи, відмінні від зарплати та соціальних трансфертів, зміняться в середньому відповідно до темпів ВВП.

що запровадження УСД з одночасною відміною низки діючих програм не потребуватиме значного збільшення фінансування. За базовим сценарієм запровадження нової програми, її вартість у 2023 р. становитиме 99 млрд грн, а програми, які пропонується скасувати, вартували у 2022 р. 84,4 млрд грн (табл. 7). Можуть залишитися не вирішеними проблеми, пов'язані з низьким рівнем охоплення населення програмою. Якщо за базовим сценарієм передбачається, що 14,6 % населення може претендувати на участь у новій програмі, це не означає автоматичного звернення всіх претендентів. Отже, у реальності вартість програми може бути ще меншою внаслідок неможливості стовідсоткового звернення — за базовим сценарієм вона приблизно становитиме 63,7 млрд грн на рік, що менше цього річної суми.

Підвищення порогу входження у програму з 3500 до 4000 або 4500 грн на особу на місяць дасть змогу суттєво збільшити рівень охоплення населення соціальною виплатою — відповідно до 22 або 31 %. Проте існує ризик зростання «помилки включення» у випадку розширення програми. Чим вищий рівень соціальних виплат, тим більше бажаючих їх отримати, і відповідно, більша частка серед отримувачів буде тих, хто має достатні матеріальні ресурси. Взагалі нова універсальна програма, ймовірно, зменшить «помилки включення», тобто рідше до неї потраплятимуть небідні верстви. Хоча слід зауважити, що за значних масштабів тіньових доходів у країні документальне підтвердження доходів претендентів на допомогу не стане надійним фільтром, як це було і в довоєнні часи.

Запровадження нової програми саме по собі не вирішить проблему високої «помилки виключення», оскільки для кращого охоплення найбільш вразливих верств необхідно проводити низку спеціальних заходів, із залученням додаткового контингенту соціальних працівників.

Основними перевагами нової програми мають стати: прозорість її надання, справедливість нарахування розміру виплати, адресування коштів сім'ям з найменшими доходами (принаймні офіційними) та підтягування доходів населення до межі бідності. За таким принципом сьогодні працює допомога

Таблиця 7. Моделювання контингенту отримувачів та обсягів фінансування універсальної соціальної допомоги на 2023 р., млн грн

Межа проходження до програми	% отримувачів серед усього населення	Загальна сума допомоги, млн грн на рік
Кожному члену домогосподарства по 3500 грн.	14,6	99 027,00
Кожному члену домогосподарства по 4000 грн.	22,1	181 287,80
Кожному члену домогосподарства по 4500 грн.	30,9	301 211,90

Джерело: авторські розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

малозабезпеченим сім'ям, яка показує найвищу адресність серед діючих програм. Прозорість програми полягатиме в тому, що кожен, чії доходи є нижчими за поріг програми (на 2023 р. пропонується 3500 грн на особу на місяць) може отримати доплату до цієї суми. Справедливість полягатиме у тому, що до програми може потрапити кожен, чії доходи нижче визначеної межі, і всі учасники отримують доплату до визначеного порогу, незалежно від інших чинників. Цей механізм уможливить залучення до системи соціальної підтримки всіх сімей з найнижчими доходами, що має знизити рівень та глибину бідності по всій країні.

Якими можуть бути дієві кроки щодо швидкої зміни ситуації з розширення кола отримувачів УСД серед вразливих верств населення? Передусім можна скористатися здобутками громадянського суспільства на тлі війни. Численні волонтерські та гуманітарні місії накопичили певний досвід у пошуку цільових контингентів для отримання тієї чи іншої допомоги. Можна використати як їхні нестандартні підходи, так і безпосередньо зусилля з пошуку вразливих контингентів, до яких з різних причин не доходять соціальні програми.

У контексті неправомірного використання права на допомогу необхідно поступово більше повноважень віддавати на місцевий рівень, адже зараз, у період активізації громадянського суспільства, вища ймовірність попередити або припинити зловживання на місцях.

Однак ці кроки не усунуть основної проблеми соціальної підтримки — паралельне існування двох протилежних принципів при визначенні цільових контингентів, бо універсальна соціальна допомога, яка базуватиметься на принципах адресності, фактично замінить лише сім категорійних програм, у такому разі залишиться як мінімум стільки ж вагомих програм, заснованих на категорійному принципі.

Паралельне існування категорійних та адресних програм неминуче призводить до «розмивання» цільових сукупностей, тобто ми не розуміємо, хто з визначених цільових груп є більш вразливим та потребує першочергової допомоги. Крім того, паралельне існування фактично двох систем підтримки не дає змоги зосередитися на попередженні негативних наслідків для учасників програм. З одного боку, негативні наслідки виникають унаслідок перехресної підтримки, а з іншого — від «заморожування» контингентів окремих програм. Якщо перехресна підтримка — це можливість одночасного отримання допомоги за різними принципами надання, що призводить до звички постійного отримання якихось соціальних виплат, то заморожування контингентів означає звикання до однієї програми та відсутність зацікавленості у виході з неї.

Отже, повоєнне реформування системи соціальної підтримки потребує комплексного підходу — від пошуку більш справедливих схем підтримки найбільш вразливих та нужденних до відпрацювання конкретних механізмів реалізації та попередження можливих негативних наслідків для учасників соціальних програм та суспільства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Довоєнні роки характеризувались існуванням низки проблем у системі соціальної підтримки, насамперед щодо недостатньої націленості соціальних програм на вразливі групи населення. Показники рівня охоплення, адресності, дієвості та впливу на бідність подекуди демонстрували вкрай низьку ефективність більшості програм, хоча масштаби фінансування соціальної підтримки постійно зростали. У такій ситуації вразливі групи практично не відчували позитивного впливу від більшості програм соціального захисту. Поєднання у даному дослідженні оцінок масштабів різноприродної вразливості з оцінками націленості діючих соціальних програм на групи з вищою вразливістю та / або більшою чисельністю дають змогу переконатись у низькій дієвості системи соціальної підтримки для більшості розглянутих груп. Найменший ефект програми соціальної підтримки чинять на вразливі сім'ї з дітьми, котрі традиційно мають найвищі ризики бідності (багатодітні, з дітьми без одного з батьків). Часткове коригування правил та обмежувальних чинників окремих програм, яке періодично здійснювалося впродовж останнього десятиліття, не вирішувало проблеми, що свідчило про необхідність докорінного реформування.

Сьогодні абсолютно зрозуміло, що війна вже внесла корективи в систему соціальної підтримки, адже відбулася дія одночасно двох обмежувальних чинників: суттєве звуження фінансових можливостей держави та значне зростання осередків глибокої вразливості, які критично потребують підтримки внаслідок воєнних дій.

У планах повоєнного відновлення Міністерством соціальної політики заявлено про наміри щодо реформи системи соціальної підтримки: щодо запровадження єдиної програми на засадах адресності замість низки діючих. Проте за прогресивності даного підходу саме по собі запровадження нової програми не вирішить ключових проблем системи соціальної підтримки. Потрібні комплексні дії — поряд зі зміною законодавчих правил необхідне відпрацювання конкретних механізмів реалізації та попередження можливих негативних наслідків. Для цього реформа має супроводжуватися модельними розрахунками, з прогнозом наслідків за різними сценаріями розвитку подій та науковим обґрунтуванням вибору кращого варіанта.

ЛІТЕРАТУРА

1. Hoogeveen J., Tesliuc E., Vakis R., Dercon S. A Guide to the Analysis of Risk Vulnerability and Vulnerable Groups. *World Bank Policy Research Working Paper*. 2004. URL: https://www.researchgate.net/publication/238528462_A_Guide_to_the_Analysis_of_Risk_Vulnerability_and_Vulnerable_Groups (дата звернення: 19.09.2022).
2. Kuran C., Morsut C., Kruke B. et al. Vulnerability and vulnerable groups from an intersectionality perspective. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. 2020. No. 50. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101826> (дата звернення: 19.09.2022).
3. Chisty M. A., Dola S. E. A., Khan N. A., Rahman M. M. Intersectionality, vulnerability and resilience: why it is important to review the diversifications within groups at risk to

- achieve a resilient community. *Continuity & Resilience Review*. 2021. Vol. 3. No. 2. P. 119—131. <https://doi.org/10.1108/CRR-03-2021-0007> (дата звернення: 19.09.2022).
4. Bright C. Defining child vulnerability: Definitions, frameworks and groups. *Technical Paper 2 in Children's Commissioner project on vulnerable children*. 2017. URL: https://www.basw.co.uk/system/files/resources/basw_83447-7_0.pdf (дата звернення: 19.09.2022).
 5. Lopez-Calva L. F., Ortiz-Juarez E. A vulnerability approach to the definition of the middle class. Washington, DC: World Bank, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/228268922_A_Vulnerability_Approach_to_the_Definition_of_the_Middle_Class (дата звернення: 19.09.2022).
 6. Демографічні чинники бідності: колективна монографія / за ред. Е. М. Лібанової. НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. Київ, 2009. 184 с.
 7. Макарова О. В. Пріоритети політики зниження соціальної вразливості. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 2. С. 102—111. <https://doi.org/10.15407/dse.2017.02.102> (дата звернення: 19.09.2022).
 8. Семів Л.К., Мульська О.П. Соціальна вразливість населення України: концептуально-просторове моделювання. *Регіональна економіка*. 2022. № 1(103). С. 31—42. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2022-1-3> (дата звернення: 19.09.2022).
 9. Leaving no one behind. A UNSDG operational guide for UN country teams. 2019. URL: <https://unsdg.un.org/sites/default/files/Interim-Draft-Operational-Guide-on-LNOB-for-UNCTs.pdf> (дата звернення: 19.09.2022).
 10. What does it mean to leave no one behind? A UNDP discussion paper and framework for implementation. 2018. URL: <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/poverty-reduction/what-does-it-mean-to-leave-no-one-behind-.html> (дата звернення: 19.09.2022).
 11. Бедность, неравенство и уязвимость в странах Европы и Центральной Азии с переходной и развивающейся экономикой. *Региональное бюро ПРООН по странам Европы и СНГ, Бюро ПРООН по поддержке политики и программ*. 2014. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/eurasia/8a1ce330aa163f92d15f97c374b1b8a1c441c121d288aa2edefe5b293c8f315d.pdf> (дата звернення: 19.09.2022).
 12. Neubourg C., Milliano M., Plavgo I. Lost (in) Dimensions: Consolidating progress in multidimensional poverty research. *UNICEF Office of Research Working Paper*. 2014. URL: <https://www.unicef-irc.org/publications/718-lost-in-dimensions-consolidating-progress-in-multidimensional-poverty-research.html> (дата звернення: 19.09.2022).
 13. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія. К.: КНЕУ, 2008. 330 с.
 14. Rossi P. H., Lipsey M. W., Freeman H. E. Evaluation: A Systematic Approach. 7th Edition. SAGE Publications, Inc., 2003. 480 p. URL: <https://digitallibrary.tsu.ge/book/2021/may/rideri/Rossi-Evaluation-A-systematic-approach.pdf> (дата звернення: 19.09.2022).
 15. Braithwaite J., Grootaert C., Milanovic B. Determinants of Poverty and Targeting of Social Assistance in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington, D.C.: World Bank, 1998.
 16. Neubourg C., Castonguay J. Ranking orders: performance indicators for social protection systems. *International Cooperation in Social Security: How to Cope with Globalisation?* 2005. P. 93—123. URL: <https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=wUom4YH4e1sC&oi=fnd&pg=PA93&dq=info:uGyNu7UcKqoJ#v=onepage&q=Castonguay&f=false> (дата звернення: 19.09.2022).
 17. Neubourg C., Castonguay J., Roelen K. Social safety nets and targeted social assistance: lessons from the European experience. *Social Protection Discussion Papers and Notes*.

2007. URL: http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSCContentServer/WDSP/IB/2007/11/20/000020953_20071120120538/Rendered/PDF/415290Safety0nets0SP0071801PUBLIC1.pdf (дата звернення: 19.09.2022).
18. Лібанова Е. М., Макарова О. В., Черенько Л. М. Методологія та практика оцінки впливу соціальної політики та окремих програм соціальної допомоги на показники бідності в Україні. К., 2011. 203 с.
 19. Черенько Л. М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 2(16). С. 118—127. <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.118>
 20. Черенько Л. М., Полякова С. В., Шишкін В. С., Заяць В. С., Когатько Ю. Л., Васильєв О. А., Реут А. Г., Клименко Ю. А. Оцінка ефективності програм соціальної підтримки за даними спеціального опитування населення. НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи. К., 2020.
 21. Саріогло В.Г. Оцінювання результатів державних соціальних програм: актуальність, методологія, інструментарій. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 1 (19). С. 57—66. <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.057>
 22. World Social Protection Report 2020—22: Social protection at the crossroads — in pursuit of a better future. *ILO Flagship Report*. 2021. 377 p. URL: [https://globalplatform.undrr.org/sites/default/files/2022-02/ILO %20- %20World %20Social %20Protection %20Report %202020-2022.pdf](https://globalplatform.undrr.org/sites/default/files/2022-02/ILO%20-%20World%20Social%20Protection%20Report%202020-2022.pdf) (дата звернення: 19.09.2022).
 23. Эффективные оценки: Оценки, которые улучшили результативность и эффект программ развития. Всемирный Банк, 2004. URL: <https://www.oecd.org/countries/uganda/36483470.pdf> (дата звернення: 19.09.2022).

REFERENCES

1. Hoogeveen, J., Tesliuc, E., Vakis, R., & Dercon, S. (2004). A Guide to the Analysis of Risk Vulnerability and Vulnerable Groups. *World Bank Policy Research Working Paper*. https://www.researchgate.net/publication/238528462_A_Guide_to_the_Analysis_of_Risk_Vulnerability_and_Vulnerable_Groups
2. Kuran, C. H. A., et al. (2020). Vulnerability and vulnerable groups from an intersectionality perspective. *International Journal of Disaster Risk Reduction*. Vol. 50. November 2020. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2020.101826>
3. Chisty, M. A., Dola, S. E. A., Khan, N. A., & Rahman, M. M. (2021). Intersectionality, vulnerability and resilience: why it is important to review the diversifications within groups at risk to achieve a resilient community. *Continuity & Resilience Review*. <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/CRR-03-2021-0007/full/html>
4. Brigh, C. (2017). Defining child vulnerability: Definitions, frameworks and groups. *Technical Paper 2 in Children's Commissioner project on vulnerable children*. https://www.basw.co.uk/system/files/resources/basw_83447-7_0.pdf
5. Lopez-Calva, L. F., & Ortiz-Juarez, E. (2011). A vulnerability approach to the definition of the middle class. Washington. DC: World Bank. https://www.researchgate.net/publication/228268922_A_Vulnerability_Approach_to_the_Definition_of_the_Middle_Class
6. Demographic factors of poverty (collective monograph) (2009). Kyiv: Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
7. Makarova, O. V. (2017). Priorities for social vulnerability reduction policy. *Demography and Social Economy*, 2 (30), 102-111. <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.102> [in Ukrainian].
8. Semiv, L. K., & Mul'ska, O. P. (2022). Social vulnerability of the population of Ukraine: conceptual and spatial modeling. *Regional Economy*, 103 (1), 31-42. <https://doi.org/10.36818/1562-0905-2022-1-3> [in Ukrainian].

9. Leaving no one behind. A UNSDG operational guide for UN country teams (2019). <https://unsdg.un.org/sites/default/files/Interim-Draft-Operational-Guide-on-LNOB-for-UNCTs.pdf>
10. What does it mean to leave no one behind? A UNDP discussion paper and framework for implementation (2018). <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/poverty-reduction/what-does-it-mean-to-leave-no-one-behind-.html>
11. Poverty, Inequality, and Vulnerability in the Transition and Developing Economies of Europe and Central Asia (2014). UNDP Regional Bureau for Europe and CIS, UNDP Bureau for Policy and Programme Support. <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/eurasia/8a1ce330aa163f92d15f97c374b1b8a1c441c121d288aa2edefe5b293c8f315d.pdf> [in Russian].
12. Neubourg, C., Milliano, M., & Plavgo, I. (2014). Lost (in) Dimensions: Consolidating progress in multidimensional poverty research. *UNICEF Office of Research Working Paper*. <https://www.unicef-irc.org/publications/718-lost-in-dimensions-consolidating-progress-in-multidimensional-poverty-research.html>
13. Libanova, E. M. (2008). Poverty of the population of Ukraine: methodology, methods and practice of analysis: monograph. Kyiv: National Economic University named after Vadym Hetman [in Ukrainian].
14. Rossi, P. H., Lipsey, M. W., & Freeman, H. E. (2003). Evaluation: A Systematic Approach. 7th Edition. SAGE Publications, Inc. <https://digitallibrary.tsu.ge/book/2021/may/rideri/Rossi-Evaluation-A-systematic-approach.pdf>
15. Braithwaite, J., Grootaert, C., & Milanovic, B. (1998). Determinants of Poverty and Targeting of Social Assistance in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington, D.C.: World Bank.
16. Neubourg, C., & Castonguay, J. (2005). Ranking orders: performance indicators for social protection systems. *International Cooperation in Social Security: How to Cope with Globalisation?* <https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=wUom4YH4e1sC&oi=fnd&pg=PA93&dq=info:uGyNu7UcKqoJ#v=onepage&q=Castonguay&f=false>
17. Neubourg, C., Castonguay, J., & Roelen, K. (2007). Social safety nets and targeted social assistance: lessons from the European experience. *Social Protection Discussion Papers and Notes*. http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2007/11/20/000020953_20071120120538/Rendered/PDF/415290Safety0nets0SP0071801PUBLIC1.pdf
18. Libanova, E. M., Makarova, O. V., & Cherenko, L. M. (2011). Methodology and practice of assessing the impact of social policy and individual social assistance programs on poverty indicators in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
19. Cherenko, L. M. (2011). The estimation of the influence of the state social support upon the inequality and poverty. *Demography and Social Economy*, 2 (16), 118-127. <https://doi.org/10.15407/dse2011.02.118> [in Ukrainian].
20. Cherenko, L. M., et al. (2020). Evaluation of the effectiveness of social support programs based on the data of a special survey of the population (collective monograph). Kyiv: Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
21. Sarioglo, V. G. (2013). Evaluation of State Social Programs' Results: Relevance, Methodology, Tools. *Demography and Social Economy*, 1 (19), 57-66. <https://doi.org/10.15407/dse2013.01.057> [in Ukrainian].
22. World Social Protection Report 2020-22: Social protection at the crossroads - in pursuit of a better future (2021). *ILO Flagship Report*. 377 p. <https://globalplatform.undrr.org/sites/default/files/2022-02/ILO%20-%20World%20Social%20Protection%20Report%202020-2022.pdf>

23. Influential Evaluations: Evaluations that Improved Performance and Impacts of Development Programs (2004). Washington: World Bank. <https://www.oecd.org/countries/uganda/36483470.pdf> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 05.12.2022

Liudmyla Cherenko, PhD (Economics), Head of Sector
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: cherenko@ukr.net
ORCID: 0000-0003-1606-6170

TARGETING OF SOCIAL PROGRAMS AT VULNERABLE GROUPS: SUSTAINABLE TRENDS AND POST-WAR PROSPECTS

The main problem of Ukrainian social support system for many years was insufficient targeting of social programs at the most vulnerable sections of the population. Significant impoverishment of the country's population and expansion of the range of vulnerable contingents as a result of the war exacerbates the problem of allocating limited resources to the most needy. Delaying the solution of this problem during the period of hostilities and post-war reconstruction will have a negative, and in some cases, a destructive impact on society, both in the context of observing the principles of social justice and effective support of people in difficult times, and in the context of the risks of slowdown in economic growth. The purpose of the article is to assess the pre-war system of social support in the context of its targeting at vulnerable sections of the population in order to find better ways and opportunities for post-war reform. The novelty of the work consists in the combination of assessments of the scale of diverse vulnerability with assessments of the targeting of active social programs at groups with higher vulnerability and/or larger numbers. Such an assessment will make it possible to determine not only to what extent this or that program reaches the target contingents or the poor, but also to what extent it reaches each vulnerable group. Such a tool would be more effective in determining the shortcomings of existing programs, developing ways to reform them, or making a decision to replace them with new ones. In addition, forecast estimates for 2023 regarding the introduction of the new universal social assistance planned by government officials were made in the work for the first time. Research methods. Along with the generally accepted methods of statistical analysis, the research used the micro-modeling method to work with the micro-data of the survey of the living conditions of households in Ukraine and to forecast the parameters of social programs for 2023. To evaluate the indicators of the impact of social programs, a special program module ADePT, developed by the World Bank for unified methodical support of the analysis of the social support system, was used.

Keywords: social programs, social support system, poverty, multidimensional poverty, vulnerability, vulnerable population groups, targeting.

Cite: Khmelevska, Oksana (2023). Humanitarna diialnist v umovakh viiny v Ukraini [Humanitarian Action in the Conditions of War in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 1 (51), 96-117. <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.096>

<https://doi.org/10.15407/dse2023.01.096>
УДК [364.2/.6+304](100)+(477):"364"+"363"
JEL Classification: Z00

ОКСАНА ХМЕЛЕВСЬКА, канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: kh_o@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6982-1312

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню гуманітарної діяльності міжнародних і національних суб'єктів в Україні. Актуальність роботи обумовлена поглибленням гуманітарної кризи на тлі продовження активної фази російсько-української війни. Метою статті є узагальнення контекстуальних змін гуманітарної діяльності в Україні, включно із інституційними, секторальними, управлінськими та іншими аспектами. Новизна дослідження полягає у формулюванні пропозицій щодо активізації гуманітарної діяльності в Україні на національному і місцевому рівні, які переосмислені крізь призму міжнародної гуманітарної системи та особливостей гуманітарного реагування в Україні. Для цього використано кабінетне дослідження відкритих джерел, у т.ч. огляд новітніх тематичних публікацій, оперативних зведень, наборів даних та їх аналіз¹. Надано уявлення про сучасну міжнародну гуманітарну систему, основні інструменти і механізми гуманітарного реагування. Порівняно міжнародний та вітчизняний категоріальні апарати у сфері гуманітарної діяльності. Узагальнено нові виміри гуманітарної кризи, системні виклики і оперативні проблеми гуманітарного реагування, що виникли після 24 лютого 2022 р. в Україні. Проаналізовано фінансування гуманітарних потреб України за останнє десятиліття, зокрема міжвідомчі плани реагування для України на 2022 р. — Екстрене звернення та Регіональний план реагування на потреби біженців.

¹ Авторка дотримується загальнозжовжених абрєвіатур англійською мовою власних назв міжнародних структур, оскільки скорочення українською ускладнять їх сприйняття та / або належну інтерпретацію.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

© Publisher PH «Akademperiodyka» of the NAS of Ukraine, 2023. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Досліджено гуманітарне реагування на міжнародному і національному рівні. Зроблено висновок, що на сьогодні гуманітарна діяльність в Україні спирається на надійні інструменти, механізми і моделі міжнародної гуманітарної системи, а також власні гуманітарні традиції та ініціативи. Разом вони забезпечують дієвість та ефективність гуманітарного реагування і сприяють безпрецедентній фінансовій підтримці України у глобальному вимірі. Завдяки цьому в Україні за досить короткий час почав формуватися новий простір гуманітарної діяльності, в якому розширено присутність та покращено взаємодію міжнародних і національних гуманітарних суб'єктів.

Ключові слова: гуманітарна діяльність, гуманітарна криза, гуманітарне реагування, гуманітарна допомога, гуманітарні суб'єкти.

Постановка проблеми, актуальність. Війна в Україні призвела до широкомасштабної гуманітарної кризи: гуманітарної допомоги (далі — гумдопомога) у 2022 р. потребуватимуть 17,7 млн осіб, у т.ч. 3,3 млн дітей і 4,2 млн осіб похилого віку [1]. Однак активна фаза російсько-української війни триває, і отже майже для всього цивільного населення у зимовий період залишаються великими ризики втрати життя, здоров'я, житла, доступу до життєво необхідних ресурсів і послуг. У цих умовах для багатьох людей, насамперед соціально вразливих груп, вчасно та відповідно до потреб надана гумдопомога може стати тією опорою, що врятує їхнє життя і здоров'я, підтримує матеріально і соціально, а у більш широкому контексті — визначатиме їхню долю і можливості упродовж багатьох років.

Аналіз останніх публікацій. Функціонування сучасної міжнародної гуманітарної системи (далі — МГС), у т.ч. перебіг складних, кумулятивних, затяжних і каскадних гуманітарних криз у різних країнах світу, способи гуманітарного реагування (далі — реагування) на них, нові методи роботи і моделі гуманітарної підтримки, досліджені Е. Обрехт (А. Obrecht), С. Суїзерн (S. Swithern) та Дж. Доєрти (J. Doherty) [2]. У доповіді від ALNAP² висвітлені також аспекти можливих гуманітарних наслідків російського вторгнення в Україну у локальному, регіональному і глобальному вимірах. Як зазначено у [2], війна в Україні стала випробуванням для стійкості МГС, вона призвела до масштабних гуманітарних потреб, примусила західних донорів відволікти увагу від інших регіонів світу на користь України.

Тенденції реагування міжнародних і національних суб'єктів в Україні протягом березня—травня 2022 р. узагальнені А. Стоддарт (А. Stoddard) та ін. [3]. Запропонована таксономія українських недержавних гуманітарних суб'єктів, їх переваги і недоліки щодо здійснення гуманітарної діяльності (далі — ГД).

Оперативні зміни у державному механізмі надання гумдопомоги в умовах воєнного стану, системні проблеми, зокрема щодо корупційних ризи-

² *Active Learning Network for Accountability and Performance (ALNAP)* — глобальна мережа гуманітарних організацій і партнерів, діяльність якої спрямована на покращення реагування на гуманітарні кризи.

ків, досліджені С. Деркач (S. Derkach) та ін. [4]. Розроблені алгоритми забезпечення гумдопомогою ключовими суб'єктами (у т.ч. військового призначення), проаналізовано онлайн-ресурси для збору гумдопомоги в Україні.

Варто зазначити, що від початку війни більшість структур ООН (UN) в Україні, включно з кластерами та їх партнерами, Європейська Комісія (EC) та інші (наприклад, дослідницькі міжнародні платформи), готують інтерактивні дашборди, інфографіку, огляди гуманітарної ситуації, аналітичні звіти, тематичні доповіді тощо. Оперативні зведення по Україні (як-от 5W³) розміщено на сервісах і пов'язаних платформах Управління ООН з координації гуманітарних справ (UN OCHA)⁴.

Метою статті є узагальнення контекстуальних змін гуманітарної діяльності в Україні, включно із інституційними, секторальними, управлінськими та іншими аспектами. **Новизна** дослідження полягає у розробці пропозицій щодо активізації гуманітарної діяльності на національному і місцевому рівнях, переосмислених кризь призму міжнародної гуманітарної системи та особливостей гуманітарного реагування в Україні.

Методи дослідження. Проведено кабінетне дослідження відкритих джерел, у т.ч. огляд новітніх тематичних публікацій, оперативних зведень, наборів даних та їх аналіз. У першій частині роботи надано уявлення про сучасну МГС, її категоріальний апарат, інструменти і механізми реагування, у другій — досліджено ГД на міжнародному і національному рівні, фінансування гуманітарних потреб для України. Сформульовані рекомендації для національного рівня, зокрема, у повоєнній розбудові України, коли діяльність міжнародних гуманітарних суб'єктів буде поступово скорочуватися.

Використано інформацію і набори даних, що оновлюються у режимі реального часу, тому аналіз даних має посилання на дату їх оприлюднення чи завантаження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень Гуманітарної хартії [5], усі люди, постраждали від стихійних лих або конфліктів, мають право на допомогу. Чотири **фундаментальні принципи** ГД — гуманність (*humanity*), нейтралітет (*neutrality*), неупередженість (*impartiality*), незалежність (*independence*) — закріплені у резолюціях UN, інституційних зобов'язаннях усіх донорів і агенцій, а їх коріння походять від Міжнародного руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця (IRCRCM). Гуманність оз-

³ Оперативна гуманітарна присутність 5W (*Who, What, Where, When, for Whom*) — методологія OCHA для визначення рівнів присутності гуманітарних суб'єктів на територіях, постраждалих від гуманітарної кризи, а також для оперативної консолідації кластерної звітності.

⁴ Наприклад, цифрова послуга *Humanitarian Response*, створена для оптимізації управління інформацією під час надзвичайних ситуацій. Індивідуальна «сторінка» для України започаткована у листопаді 2014 р.

начає, що людські страждання мають бути полегшені, де б вони не виникали, з особливою увагою до найбільш вразливих верств; захист життя і здоров'я людини, забезпечення їй права на повагу. Нейтралітет — це уникнення переваг для жодної зі сторін у збройному конфлікті або іншій суперечці при наданні гумдопомоги. Неупередженість — надання гумдопомоги виключно на основі реальної потреби, без проявів дискримінації. Незалежність — автономність гуманітарних цілей від політичних, економічних, військових чи інших цілей [6, 2].

За визначенням *ALNAP*, **гуманітарна діяльність** (*humanitarian action*⁵) — це надання допомоги відповідно до гуманітарних принципів, захист з метою спасіння життів, запобігання та зменшення страждань, збереження гідності людей у кризових ситуаціях, що виникають через збройний конфлікт, небезпеки та інші причини [2, с. 26]. Якщо для реагування на кризу в одній країні залучені ресурси (фінансові, технічні, у натуральній формі) із джерел іншої країни, то ГД визнають міжнародною. У іншому випадку (коли реагування повністю забезпечено ресурсами країни, яка знаходиться у кризі) реагування відносять до сфери внутрішнього кризового менеджменту [2].

Визначення діяльності як гуманітарної часто залежить від контексту, а не функціоналу⁶. Оскільки нові ситуації можуть зумовити нові види ГД та / або нові технічні сфери їх застосування, Служба фінансового відстеження *ОСНА* (*FTS*) може переглядати перелік видів міжнародної ГД (остання ітерація — 2017 р.) [7].

Відповідно до глосарію *ОСНА*, **гуманітарна допомога** (*humanitarian aid*⁷) — це втручання (*intervention*) для допомоги людям, які постраждали від стихійних лих і конфліктів, щоб задовольнити їх базові потреби і права [7].

Для статистичних цілей *FTS* виокремлюють традиційну допомогу (у її складі — допомогу у натуральній формі) та програми грошових трансферів. Традиційна допомога (*traditional aid*) відноситься до усієї гумдопомоги (окрім програм грошових трансферів), незалежно від того, надається вона шляхом фінансування проектів або розподілу товарів і послуг у натуральній формі. Допомога у натуральній формі (*in-kind*) — це негрошова допомога у формі товарів, матеріалів або послуг. Програма грошових трансферів (*cash-transfer programming*) — це надання коштів (готівкою чи переказом) або ваучерів на товари і послуги напряму бенефіціарам [7].

⁵ В англійських джерелах також використовують терміни *humanitarian activity*, *humanitarian intervention*.

⁶ Наприклад, будівництво і експлуатація закладу первинної медико-санітарної допомоги є звичайною діяльністю, проте в умовах кризи та подолання її наслідків — гуманітарною, адже така діяльність рятує людські життя.

⁷ В англійських джерелах також використовують термін *humanitarian assistance*.

Відповідно до Закону України «Про гуманітарну допомогу» [8, ст. 1], **гуманітарна допомога** — це цільова адресна безоплатна⁸ допомога в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам гумдопомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку з соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій і епізоотій, екологічних, техногенних та інших катастроф, які створюють загрозу для життя і здоров'я населення, або тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. **Отримувачі** — юридичні особи, зареєстровані в установленому порядку в Єдиному реєстрі отримувачів гумдопомоги. **Набувачі** — фізичні та юридичні особи, які потребують гумдопомоги і яким вона безпосередньо надається.

Отже, у вітчизняному законодавстві дефініцію гумдопомоги описують через потреби отримувачів (а не набувачів, які її потребують і яким вона надається), тоді як за міжнародним підходом (зокрема, визначенням глосарію *ОСНА*) — через вплив (*affected*), і не лише для задоволення базових потреб постраждалих, а й їхніх прав.

Щодо задоволення прав постраждалого населення: гумдопомога в Україні є різновидом благодійництва [8, ст. 1] (але, одночасно, і не видом благодійної допомоги [9]) і має спрямовуватися відповідно до обставин, об'єктивних потреб, згоди її отримувачів та за умови дотримання вимог [9, ст. 3]. Отже, потреби і згода отримувачів гумдопомоги (в Україні це виключно юридичні особи [8]) визнано прерогативою над потребами набувачів (це не тільки юридичні, а й фізичні особи, і у надзвичайних ситуаціях довести свою вразливість чи заявити про потреби не завжди вдається, відповідно їхні права можуть бути порушені).

Також варто звернути увагу на різні трактування терміна «бенефіціарі». За глосарієм *ОСНА*, вони є прямими отримувачами (за вітчизняним законодавством — набувачами) коштів або ваучерів за програмою грошових трансферів, що відносять до гумдопомоги. У вітчизняному законодавстві термін «бенефіціар» застосовують лише у межах Закону «Про благодійну діяльність та благодійні організації»: «бенефіціар — набувач благодійної допомоги (фізична особа, неприбуткова організація або територіальна громада), що одержує допомогу від одного чи кількох благодійників для

⁸ Безоплатна допомога (пересилка, виконання робіт, надання послуг) — надання гумдопомоги без будь-якої грошової, матеріальної або інших видів компенсацій донорам [8].

досягнення цілей, визначених цим Законом. ... Бенефіціарами благодійних організацій можуть бути також будь-які юридичні особи, що одержують допомогу для досягнення цілей, визначених цим Законом» [9].

Автори публікації [4, додаток 2] звертають увагу, що жодним вітчизняним нормативно-правовим актом не визначено пріоритетність різних категорій набувачів на отримання гумдопомоги, однак в умовах воєнного стану і складної гуманітарної ситуації необхідність встановлення першочерговості для певних категорій може виникнути.

За глосарієм *ОСНА*, **надзвичайна ситуація** (*emergency*) — це криза, яка потребує гуманітарного реагування (*humanitarian response*) [7]. За визначенням Гуманітарної коаліції провідних агенцій з надання допомоги Канади [10], **надзвичайна гуманітарна ситуація** (*humanitarian emergency*) — це подія або низка подій, зазвичай на обширній території, що становлять критичну загрозу здоров'ю, безпеці, добробуту спільноти або іншій великій групі людей.

Гуманітарні кризи (*humanitarian crises*) згруповані так: 1) стихійні лиха природного походження; 2) надзвичайні ситуації, що створені штучно, техногенного характеру (сюди віднесено збройні конфлікти); 3) комплексні надзвичайні ситуації, які часто мають поєднання природних і техногенних елементів, різних факторів вразливості та зазвичай характеризуються: масовим насиллям та загибеллю людей, переміщенням населення, широкомасштабними збитками суспільству та економіці, необхідністю масштабної та різнобічної гумдопомоги, перешкодою або недопущенням гумдопомоги через політичні та військові обмеження, значні ризики для безпеки гуманітарних співробітників у деяких районах [10].

Міжнародна гуманітарна система (*international humanitarian system*) — це мережа взаємопов'язаних інституційних та операційних суб'єктів, через які здійснюють ГД у разі, коли власних локальних і національних ресурсів не вистачає для задоволення потреб населення у кризі. Ці суб'єкти мають оперативний чи фінансовий зв'язок між собою, поділяють спільні цілі, норми і принципи [2, с. 26]. На думку дослідницької групи *ALNAP*, така дефініція визнає складноструктурованість, нелінійність, адаптивну агентність і рухливість конфігурації сучасної МГС. Вона є міжнародною у тому сенсі, що є транскордонною, і гуманітарною у сенсі, що хоча б один суб'єкт, який бере участь у її фінансуванні чи реалізації, ототожнює себе з цілями, нормами і принципами гуманізму. Хоча МГС є лише одним з багатьох джерел підтримки людей та спільнот, що знаходяться у кризовій ситуації, вона має вирішальне значення для національних та місцевих зусиль у разі настання надзвичайних ситуацій.

МГС фокусується на постраждалих спільнотах / громадах (*affected communities*). Конфігурація МГС складається з: міжнародних і національних недержавних організацій (*international and national non-governmental orga-*

nizations, INGOs, NNGOs⁹), що здійснюють ГД; гуманітарних агенцій UN; IRCRCM; органів влади і державних установ приймаючої країни; регіональних міжурядових агенцій; багатосторонніх агенцій; агенцій державної допомоги; інших офісів, що забезпечують фінансування і координацію ГД; інших акторів (банки розвитку, приватний сектор, діаспора, меценати, релігійні групи, військові та учасники цивільної оборони, постраждали та групи реагування під керівництвом спільнот¹⁰, медіа, академічні кола тощо). Усю сукупність суб'єктів МГС умовно поділяють на дві множини: 1) суб'єктів, для яких надання гумдопомоги є основним мандатом; 2) суб'єктів, що відіграють провідну роль у реагуванні, однак ГД не є для них основною функцією [2].

Сектор (*sector*) — це окрема технічна сфера ГД (продовольча безпека, захист тощо; виокремлюють понад 14 секторів). ГД без будь-якого домінуючого сектору визначають як **мультисекторальну** (*multi-sector*). **Кластер** (*cluster*) — це група гуманітарних організацій (від UN та ін. структур), що тимчасово працюють у секторі ГД, поки національним органам влади потрібна координаційна підтримка щодо діяльності усіх суб'єктів сектору. Виокремлюють кластерні системи глобального рівня (11 кластерів і чотири сфери відповідальності у кластері *Захист*), регіональних та національних рівнів (тут активація / дезактивація кластерів залежить від поточної гуманітарної ситуації). Кожен кластер має призначеного /-их лідера /-ів¹¹ [7, 11].

Будь-яка надзвичайна ситуація, що вимагає реагування, може мати (або ні) такі **інструменти планування UN**: План гуманітарного реагування, Екстрене звернення, План реагування на потреби біженців [7]. Ці три інструменти планування є міжвідомчими як з огляду на процес розробки, ухвалення й перегляду, так і процесу мобілізації фінансових ресурсів.

План гуманітарного реагування (*Humanitarian response plan, HRP*) формулює загальне бачення того, як реагувати на потреби постраждалого населення. *HRP* готується гуманітарною командою країни (*humanitarian*

⁹ Триває процес перегляду організаційних типів *NNGOs*, деякі з них можуть бути віднесені до локальних (*LNGOs*), тобто недержавних організацій (у т.ч. громадських і місцевих релігійних), що діють в одному географічно визначеному субнаціональному районі країни, яка отримує міжнародну гумдопомогу [7].

¹⁰ Постраждалі та групи реагування під керівництвом спільнот (*survivors and community-led response groups, sclr* — зазвичай аббревіатура подана маленькими літерами, щоб підкреслити місцевий рівень самоорганізації постраждалих) — підхід реагування, який визнає, що першими і останніми реагують на гуманітарну кризу люди, котрі постраждали від неї, та спільноти, що їх «оточують». Тобто це автономна самопоміч колективного характеру на локальному рівні, що не підтримується офіційним гуманітарним фінансуванням та не замінює наявні інституціалізовані гуманітарні програми (хоча може частково їх доповнювати).

¹¹ Наприклад, глобальний кластер *Health* очолюється *WHO*, а *Food security* — двома лідерами — *WFP* & *FAO*.

country team) і складається з: 1) стратегії країни або контексту зі стратегічними цілями й показниками; 2) кластерних планів з цілями, заходами та супутніми проектами. Потреби і вимоги резюмуються у щорічному Глобальному гуманітарному огляді (*Global Humanitarian Overview*) [7]. *HRP* готується на випадок затяжної або раптової надзвичайної ситуації, що потребує міжнародної гумдопомоги.

Екстрене звернення (*Flash appeal, FA*) — це міжвідомча стратегія реагування на велику катастрофу, що потребує скоординованого реагування, яке виходить за рамки можливостей уряду та будь-якої окремої агенції [7]. Цей план ініціюється *UN* у консультації з усіма стейкхолдерами та враховує невідкладні потреби у загальному горизонті планування (зазвичай на перші шість місяців). *FA* містить аналіз контексту і гуманітарних потреб (включно з їх оцінками), стратегічний план реагування загального рівня, секторальні / кластерні плани, перелік проектів, які *CERF*¹² та двосторонні донори повинні фінансувати, а також заяви про ролі й обов'язки. Донори визнають, що існує компроміс між швидкістю та точністю, тому перше видання *FA* містить попередні оцінки і фокусується на невідкладних гуманітарних потребах. Згодом, за необхідності, агенції та кластери можуть змінювати запити на фінансування проектів [11].

План реагування на потреби біженців (*Refugee response plan, RRP*) — міжвідомчий план реагування на масштабні чи складні ситуації в країні притулку, що координується Агенцією *UN* зі справ біженців (*UNHCR*). *RRP* визначає пріоритети щодо захисту, описує потреби біженців, постраждалих приймаючих громад та інших стейкхолдерів, визначає фінансові вимоги усіх залучених партнерів. Якщо біженці з однієї країни тікають до кількох країн притулку, готується регіональний план (*Regional RRP*), де представлено міжвідомчі плани реагування всіх країн, що приймають біженців [12].

Мобілізація фінансових ресурсів на рівні агенцій *UN* може відбуватися через механізми екстрених звернень (екстрені звернення, процес звернень до консолідованих дій) та інструменти фінансування (*CERF*, об'єднані фонди країн *CBPFs*, надзвичайний грант *ОСНА*, попередньо розміщені фонди).

Міжнародне реагування на гуманітарну кризу в Україні. Ще з початку збройного конфлікту в Україні (квітень 2014 р.) розпочато створення системи гуманітарної координації, зокрема розгортання діяльності 11 агенцій *UN*, активації кластерної системи з шести кластерів, налагодження

¹² Центральний фонд реагування на надзвичайні ситуації є резервним фондом під управлінням *ОСНА*. Фінансування спрямовується: 1) для негайного використання у разі виникнення надзвичайних ситуацій та в умовах швидкого погіршення ситуації (швидке реагування); 2) у випадку затяжних криз, що не залучають достатньо ресурсів (надзвичайні ситуації з недостатнім фінансуванням) [7, 11].

співпраці гуманітарних партнерів. Проте до лютого 2022 р. ГД була сконцентрована здебільшого на сході України [3, 1, 11].

Виокремлюють такі системні виклики і оперативні проблеми у реагуванні, що виникли після початку повномасштабної війни в Україні: недооцінка загроз широкомасштабної гуманітарної кризи; обмеженість міжнародної присутності, у т.ч. через недосконалий контекст реагування у просторовому вимірі; дилеми щодо дотримання гуманітарних принципів і безпеки через постійні зміни у ландшафті гуманітарного доступу і діяльності¹³; порушення логістики поставок унаслідок бойових дій, проблеми «останньої милі»; виклики для операційної здатності системи та інші «вузькі місця» фінансування; відсутність або обмеженість дезагрегованих даних про постраждалих (за віком, статтю, гендером та інвалідністю), що не дозволяло зробити реагування більш цілеспрямованим та інклюзивним; складнощі з набором персоналу; невдачі локалізації, зокрема через недосконалу взаємодію з організаціями громадянського суспільства та місцевою владою (відсутність уніфікованих форм заявок і спільної звітності, наявність «власних» списків потреб та / або набувачів гумдопомоги, неналагоджена комунікація із постраждалими групами населення) [3, 13, 1, 14]. Також експерти зазначають: «...що навіть якби міжнародний сектор був повністю мобілізований і розгорнутий в Україні, йому все одно було б важко забезпечити необхідне покриття для 16 млн людей, розкиданих по всій країні, у якій вирує війна і яка є другою за величиною в Європі» [3, с. 7].

Уже на початку березня 2022 р. запропоновано [15] напрями реагування щодо посилення захисту цивільного населення, як-от: механізм готівкових виплат, пріоритет підтримки соціально значущих секторів та служб, запуск механізмів екстреного фінансування для України від міжнародних донорів, забезпечення інтеграції українських біженців у системи соціального захисту та ринки праці інших країн.

Звернення, що були скоординовані UN по двох міжвідомчих планах реагування (*interagency response plans*) для України на 2022 р., становлять собою колективну оцінку потреб МГС для подолання наслідків гуманітарної кризи. У грошовому вимірі це \$6,14 млрд, у т.ч. для регіонального RRP — \$1,85 млрд (30 %), FA — \$4,29 млрд (70 %). За даними FTS на 02.12.2022, прогрес фінансування складає 67 % загальних потреб, зокрема по RRP — 50 %, FA — 74 % [7].

Фінансування надходить по 1572 окремим потокам (77 % з яких припадає на FA) [7]. За кожним фінансовим потоком у режимі реального часу

¹³ З 2015 р. OCHA створило і контролює в Україні систему гуманітарного сповіщення (HNS). У квітні 2022 р. запущено онлайн-портал HNS в Україні для інформування усіх сторін збройного конфлікту про переміщення гуманітарних місій і стаціонарні місця діяльності гуманітарних спільнот відповідно до міжнародного гуманітарного права. Однак HNS не надає гуманітарного доступу і не є інструментом перемовин.

FTS відстежує дані про статус фінансування донорами країн-реципієнтів, комбінації вхідних, вихідних та внутрішніх потоків для країни, внесків і розподілів коштів, наприклад, по кластерах /секторах, дані про організації-реципієнти тощо.

За **Регіональним планом реагування на біженців, які прибувають з України (RRP)** [7], ініційовані фінансові потреби усіх гуманітарних партнерів складають \$1,85 млрд. Розподіл фінансування по приймаючих країнах: Польща — 40 %, Молдова — 22, Румунія — 13, Угорщина — 6, Словаччина — 5, інші країни — 14 %. У фінансуванні *RRP* беруть участь 340 донорів, найбільшими джерелами є уряд США (33 %) та Комітет із надзвичайних ситуацій Великої Британії (*DEC UK*) (12 %). У *RRP* оцінено, що допомоги потребуватимуть 5,2 млн біженців з України, і всі вони стануть цільовою групою (тобто охоплення має складати 100 % від визначеної потреби). Як і всі плани для біженців, *RRP* для України є мультисекторальним.

Гуманітарні потреби України фінансувалися донорами з 2012 р. (\$147,4 тис; дані за попередні роки *FTS* поки не оприлюднені), у рамках циклу гуманітарного програмування (попередній план реагування) — з 2014 р. (\$76,6 млн), а Плани гуманітарного реагування (*HRPs*) для України розробляли з 2015 р. до 2022 р. (останній *HRP* оприлюднено 11.02.2022). До 2022 р. найбільший обсяг фінансування був у 2015 р. (\$270,8 млн). *FTS* повідомляє про поточне загальне фінансування України станом на 02.12.2022 у розмірі \$3,62 млрд: по *FA* — \$3,17 млрд (88 %), «інше фінансування» — \$441,5 млн (12 %). У 2022 р. продовжено проекти по *Covid-19* (на 01.12.2022 профінансовано \$11,6 млн), з покращення надання медичних і соціальних послуг у громадах, підтримки ВПО тощо (\$13,4 млн відповідно) [7].

Про **Екстрене звернення (FA)** до України *UN* оголосила 01.03.2022; 21.04.2022 оприлюднено другу ітерацію *FA*, а 08.08.2022 — третю.

Зміни кількості постраждалих, яким планувалося надати допомогу: лютий 2022 р. — 1,8 млн осіб (за *HRP* на 2022 р., лише Донецька і Луганська області); квітень 2022 р. — 8,7 млн, серпень 2022 р. — 11,7 млн (це 65 % охоплення від оцінки загальної кількості постраждалих у третій ітерації *FA*, — 17,7 млн осіб). Виконання стратегій і заходів *FA* здійснюють 12 кластерів. Основне навантаження щодо кількості населення, яке потребуватиме гуманітарної допомоги, припадає на шість кластерів: *Захист* (17,7 млн осіб, у т.ч. суб-кластер *Протимінна діяльність* — 14,6 млн), *Вода, санітарія та гігієна* (16,0 млн), *Охорона здоров'я* (14,5 млн), *Житло та непродовольчі товари* (11,2 млн), *Продовольча безпека і засоби до існування* (9,3 млн), *Освіта* (5 млн осіб) [1].

Ініційовані фінансові потреби *FA* на березень—грудень 2022 р. складають \$4,29 млрд. Найбільші обсяги заплановані для кластерів *Багатоцільова грошова допомога* (\$1,72 млрд, прогрес фінансування 59 %) та *Продовольча безпека і засоби до існування* (\$905 млн, прогрес фінансування 80 %).

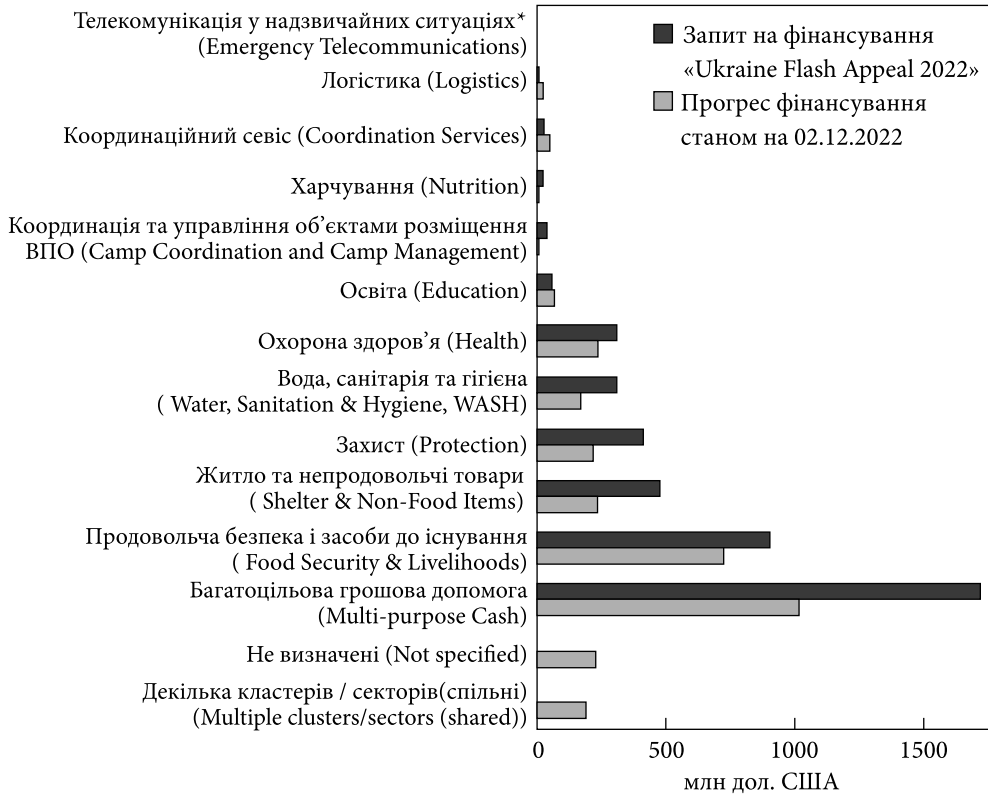

Рис. 1. Фінансування кластерів / секторів за Екстремим зверненням по Україні, 2022 р., \$млн; * запит — \$4 млн, прогрес фінансування — \$2 млн
 Джерело: [7].

По трьох кластерах фінансування вже перевищило запит: *Логістика* (понад 3 рази), *Координація* (понад 2 рази), *Освіта* (122 %), також позапланово профінансовані додаткові кластери / сектори на \$419,6 млн (рис. 1).

В умовах воєнних дій грошові виплати, порівняно з традиційною гуманітарною допомогою, розглядають як актуальну практику реагування за рахунок швидкості та ефективності масштабування, насамперед для ВПО. Програми багатоцільової грошової допомоги (*multi-purpose cash, MPC*) почали впроваджувати в Україні упродовж 2014—2016 рр. у співпраці з Мінсоцполітики. У 2019 р. майже 45 % проектів, включені у *HRP* для України, мали готівку або ваучер [11]. У 2022 р. *MPC* в Україні програмують через декілька окремих механізмів, включно з платформами *UNICEF, UNHCR, IOM, WFP, IRCRCM* [3]. *MPC* охоплюють різні регіони або окремі громади, використовують різні критерії таргетингу відбору із дотриманням процедур верифікації (зазвичай за категоріальним принципом, але є і за змішаним, коли береться до уваги рівень доходу або розмір виплат, а також одноразо-

ва участь у програмі) і форми процесу реєстрації¹⁴. Тривалість виплат: від одного до чотирьох місяців. Механізми виплати: банківський переказ / трансфер, через відділення «Укрпошти» або платіжну систему *Western Union*, інше. За даними *Cash Working Group* на 03.12.2022, багатоцільову грошову допомогу отримали понад 4,3 млн осіб на загальну суму \$930,1 млн. Топ-5 регіонів за кількістю охоплених програмами *MPC*: Дніпропетровська, Київська (разом з м. Київ), Львівська, Закарпатська та Вінницька області. Звітність щодо програми *MPC* надають 38 партнерів, серед них — п'ять агенцій *UN*, 30 *INGOs*, чотири *NNGOs* [11].

Щодо джерел фінансування *FA*, то найбільшими донорами є уряд США (39 %), *EC* (12), уряди Німеччини (8) і Канади (5), *DEC UK* (4 %) [7]. Фінансові потоки для *FA* за типом донорів: уряди країн (69 %); міжурядові структури (15); агенції *UN* (4); *INGOs* (4); міжнародні організації, фонди, приватні особи (4); *CERF* (2); національні /локальні організації, фонди, приватні особи (2 %). Фінансові потоки для *FA* за типом реципієнтів: агенції *UN* (54 %), *INGOs* (25), Гуманітарний фонд для України (*UHF*)¹⁵ (7), міжнародні товариства Червоного Хреста (7), інші реципієнти (7 %) (розраховано за даними [7] на 01.12.2022).

Екстрене звернення до України стало одним з найбільших, найшвидших та найщедріше профінансованих за всю історію [13, с. 5]. У глобальному вимірі це означає найбільші масштаби реагування поміж 215 постраждалих країн (*affected countries*), що коли-небудь потребували допомоги. Гуманітарне фінансування України збільшилося з \$175,6 млн у 2021 р. до \$3,62 млрд у 2022 р., тобто у понад 20 разів. Наразі це перше місце серед 151 країни. Станом на 02.12.2022 на Україну припадає понад 11 % загально-го зареєстрованого обсягу фінансування постраждалим країнам (у 2021 р. було менше 1 %) [7].

Масштабне розширення реагування характеризується такими даними: близько 11,7 млн осіб по всій Україні отримали гумдопомогу хоча б один раз з кінця лютого до липня 2022 р. Це майже 8,9 млн осіб, які кілька разів отримали продовольчу допомогу, близько 4,4 млн — критично важливу медичну допомогу, близько 5,6 млн — доступ до чистої води й засобів

¹⁴ Залишити заявку на отримання *MPC* від міжнародних організацій стало можливим і на соціальному порталі «Допомога», який має вже три напрями підтримки українців — державна, волонтерська, міжнародна.

¹⁵ *Ukraine Humanitarian Fund* — фонд з числа *CBPFs* для нецільового фінансування (стандартне і резервне виділення коштів). У 2019 р. *UHF* профінансували 9 донорів, 2022 р. — 29, у т.ч. приватний сектор і через приватні донати. Якщо у 2019 р. серед інших 18 *CBPFs* частка загальної суми коштів донорів для *UHF* складала 0,7 %, то у 2022 р., серед 20 *CBPFs*, — уже 22,8 % (розраховано за даними [16] на 01.12.2022). Найбільші донати для *UHF* у 2022 р. зробили Велика Британія, Канада, Німеччина, Нідерланди та США.

гігієни, близько 1 млн — допомогу з екстремим забезпеченням житлом чи предметами першої необхідності. Надано послуги соціально-правового захисту майже 5,1 млн осіб; 200 тис. дітей, які залишили свої домівки й школи, отримали освітні послуги [1].

Станом на 24.03.2022 ГД в Україні здійснювали 113 гуманітарних партнерів, через вісім місяців, 24.11.2022, — уже 689 (11 агенцій UN, 50 партнерів з державного сектору, 9 міжнародних організацій, 430 NNGOs, 116 INGOs та інші 73 партнери). У регіональному вимірі найбільшу кількість партнерів (понад 130) представлено у Києві та восьми областях (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Київська, Львівська, Харківська, Чернігівська, Чернівецька). За кластерами найбільшу кількість партнерів (483) залучив кластер *Продовольча безпека і засоби до існування*, також у нього найбільша мережа NNGOs (272), INGOs (46) і партнерів держсектору (25) [17].

З 2014 р. Україна стала об'єктом діяльності ЕС у рамках європейського механізму цивільного захисту (*EU Civil Protection Mechanism*). У 2022 р. за своїми обсягами ця діяльність є найбільшою — ЕС скоординувала для України €1,50 млрд. Усі 27 країн EU, а також Норвегія, Туреччина і Північна Македонія, надають різноманітну гумдопомогу, що доставляється напряму в Україну або через логістичні хаби Польщі, Румунії, Словаччини. Окрім гуманітарного забезпечення, макрофінансової допомоги, бюджетної та інших видів підтримки Україні (енергетичної, митної, кредитної), ЕС підтримує українських біженців у Європі (на виконання регіонального RRP), координує евакуацію українських пацієнтів, які потребують невідкладної спеціалізованої медичної допомоги, виділяє стратегічні резерви медичного призначення (*rescEU*) для України. ЕС брала участь у глобальній акції зі збору коштів «*Stand Up for Ukraine*» [18].

Варто зазначити і безпрецедентну реакцію світової бізнес-спільноти на події в Україні: станом на 02.11.2022 від 481 донора для 177 отримувачів гумдопомоги в Україні надійшло 770 донатів на суму \$1,60 млрд [19].

Національний рівень, національні суб'єкти. На відміну від реагування на більшість гуманітарних криз через збройні конфлікти у різних країнах світу, Україна має розвинену та дієву систему соціального захисту і соціальної допомоги (що продовжує виконувати функцію суттєвої підтримки населення у кризових ситуаціях), скоординовану ієрархію управлінських структур, доволі розвинене громадянське суспільство, значні успіхи цифровізації. Також з 2014 р. в Україні вибудовувалася взаємодія з МГС і формувалися гуманітарні традиції. За експертними оцінками [3], органи влади і громадянське суспільство будуть продовжувати відігравати провідну роль у реагуванні на гуманітарну кризу.

В умовах оголошеного воєнного стану національна система реагування зазнала суттєвих змін, у т.ч. завдяки: розширенню переліку спеціально уповноважених державних органів з питань гуманітарної політики (з 26.02.2022);

появі нового суб'єкта — Координаційного штабу з гуманітарних та соціальних питань при Офісі Президента України (з 02.03.2022); удосконаленню нормативно-правового забезпечення; диверсифікації джерел отримання; розширенню мережі партнерів; адаптації колективних моделей гуманітарної логістики; налагодженню юридичного й адміністративного супроводу; затвердженню порядків надання гумдопомоги, зокрема відомчих; удосконаленню секторальної спрямованості запитів, цільової адресності та підзвітності, механізмів надання гумдопомоги цивільному населенню; запровадженню інших гуманітарних ініціатив (з 24.02.2022 — на постійній основі) [4, 11, 20, 21].

Координація у функціональному, секторальному і просторовому вимірах здійснюється багатьма інституційними суб'єктами, серед яких Кабінет Міністрів України, низка міністерств¹⁶, військово-цивільні адміністрації та ін. Значна частина гуманітарних потреб збирається в онлайн-режимі, що дає змогу покращити оперативність і частково знизити ризик дублювання запитів. Узагальнені потреби передають до *ОСНА*, міжнародних партнерів і потенційних донорів. Митна і прикордонна служби забезпечують невідкладний пропуск гумдопомоги через державний кордон України.

З 07.03.2022 на період воєнного стану уведено спрощені правила ввезення гуманітарного вантажу для понад 500 категорій продовольчих і непродовольчих товарів (додаток до [22]). Єдиним необхідним документом стала декларація, що заповнюється на митниці (тобто без надання рішення про визнання вантажів гумдопомогою, прийняття рішення про включення заявників до Єдиного реєстру отримувачів гумдопомоги¹⁷ і застосування заходів нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності). За декларацією можна ввезти без обмежень спеціальні засоби індивідуального захисту, окремі товари військового призначення, паливні матеріали. Проте окремий порядок (через подання гарантійного листа від органу військового управління чи іншого військового суб'єкта) застосовується для деяких інших товарів нецивільного призначення (пластин для бронезишетів, біноклів, тепловізорів та ін.). У регіонах, де ведуться активні бойові дії, облік та звітування про гумдопомогу обов'язкові.

¹⁶ Зокрема, такі міністерства: соціальної політики, з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, регіонального розвитку, інфраструктури, охорони здоров'я, економіки, внутрішніх справ, закордонних справ, освіти і науки, молоді та спорту.

¹⁷ Станом на 26.11.2022 зареєстровано 1615 юридичних осіб — отримувачів гумдопомоги, серед яких органи виконавчої влади і місцевого самоврядування, установи, підприємства, комунальні заклади, благодійні, громадські та релігійні організації, військові частини, представництва іноземних організацій та ін. (останні зміни на сайті Мінсоцполітики від 23.09.2022, з 24.02.2022 зареєструвалися лише 5 нових отримувачів).

За даними порталу гумдопомоги *Help.gov.ua* [23], упродовж березня—вересня 2022 р. задекларовані отримувачі в Україні отримали майже 150 тис. вантажів міжнародної гумдопомоги (це понад 898 тис. т). Доставку левової частки вантажів (99 %) забезпечує автомобільний транспорт (за обсягом тоннажу — майже 77 %). На залізничний припадає менше 1 % (за обсягом тоннажу — 23 %), на морський — лише 0,02 % та 0,7 % відповідно. У регіональному розрізі найбільшу кількість вантажів гумдопомоги отримали Львівська область (21 %) та Київ (18 %), за тоннажем їх частки становлять 20 % і 29 % відповідно (ця допомога потім перерозподіляється між областями, громадами, населеними пунктами). За типами отримувачів (табл. 1) найбільшу кількість вантажів отримали благодійні організації (21 %), військові частини (19) та органи місцевого самоврядування (майже 12 %). Проте за тоннажем найбільші частки припадають на міжнародні (18 %) та благодійні (16) організації, а також приватні підприємства (11 %) (розраховано за даними [23]).

На різних управлінських рівнях (при обласних військових адміністраціях, у відомствах, обласних радах тощо), обласних центрах та інших населених пунктах створено гуманітарні штаби і гуманітарні хаби¹⁸ (як правило, за активної участі інститутів громадянського суспільства та приватного сектору), що використовують розгалужену мережу районних і міських складів для доставки гумдопомоги по території країни, у т.ч. у рамках співпраці «області-партнери», «міста-партнери», а також акумулюють роботу за певними напрямками (наприклад, для допомоги ВПО з громад, де загострилися бойові дії). На офіційних сайтах органів влади, органів місцевого самоврядування, різних онлайн-платформах та ЗМІ публікують доволі вичерпну інформацію щодо можливостей отримання набувачами гумдопомоги. Так само діють «гарячі лінії».

В умовах воєнного стану в Україні в екстрених ситуаціях роздача гумдопомоги у натуральному вигляді або надання послуг (наприклад, у стаціонарних або тимчасових укриттях, на мобільних пунктах роздачі) здійснюється безпосередньо постражданим або тим, хто знаходиться у зоні підвищеного для життя ризику. Щодо оформлення запитів /заявок від населення на гумдопомогу (товарів і послуг), то воно відбувається залежно від умов /правил, встановлених організаціями і структурами, що роздають гумдопомогу населенню (наприклад, за категоріальним принципом — для ВПО, осіб з інвалідністю, паліативних хворих тощо). Канали прийому заявок також різноманітні: через кол-центри, смс-повідомлення, контактні

¹⁸ У багатьох містах України вже на початку березня 2022 р. запрацювали гуманітарні хаби за різними напрямками діяльності (підтримка постраждалого населення, допомога військовим, логістичні послуги та ін.). Як правило, вони широко представлені у соціальних мережах: так, на міжрегіональну організацію Гуманітарний хаб «Житомир» на *Facebook* на початок листопада 2022 р. були підписані понад 96 тис. осіб.

телефони, онлайн-сервіси, територіальні центри соціального обслуговування, управління соціального захисту, центри надання адміністративних послуг та ін. Для зручності обслуговування деякі організації впровадили графіки видачі.

Цифрові ініціативи щодо покращення координації ГД згруповані дослідниками за такими напрямками [4, додаток 1]: 1) онлайн-платформи, впроваджені за участі держави для централізованого збору інформації про потреби у гумдопомозі; 2) логістичні платформи держави; 3) онлайн-платформи, впроваджені за ініціативи громадських організацій, волонтерів тощо.

Також оприлюднюється інформація про використання зібраних коштів. Наприклад, «Інтерактивна мапа допомоги» [24] містить дані про благодійну допомогу, що зарахована на гуманітарний рахунок Мінсоцполітики, відкритий в НБУ, та її розподіл по регіонах за 10 категоріями (евакуація, житло для ВПО тощо). На гумдопомогу (як різновид благодійництва) спрямовано 12,3 млн грн (3 %), її отримали 12 регіонів, але найбільше — Житомирська область (69 %) (розраховано за даними [24] на 01.11.2022).

Про підтримку ГД з боку громадянського суспільства свідчить стрімке розгортання національної мережі недержавних організацій у 2022 р.: до лютого — близько 150, на кінець листопада — 430 NNGOs, тобто майже у 3 рази [17].

Таблиця 1. Розподіл наданої міжнародної гумдопомоги в Україні серед задекларованих отримувачів (період: 04.03—27.09.2022), %

Отримувач	За кількістю вантажів	За тоннажем	Отримувач	За кількістю вантажів	За тоннажем
Благодійні організації	21,1	15,7	ОВА / МВА	4,3	10,3
Волонтери	0,4	0,1	Органи місцевого самоврядування	11,5	4,9
Військові частини	18,7	9,0	Не вказано	1,8	8,0
Громадські організації	13,7	7,0	Приватні підприємства	2,5	10,7
Дипломатичні установи	0,4	1,3	РВА	1,1	0,5
Дитячі будинки	0,2	0,03	Релігійні організації	10,4	5,6
ДСНС	0,7	1,0	Склади волонтерів	0,4	0,5
Заклади медицини	2,7	1,2	Склади ОВА	0,2	0,2
Заклади освіти	1,0	0,3	Фізичні особи	0,2	0,2
Міжнародні організації	7,4	18,2	ЦОВВ	1,4	5,4

Джерело: розраховано за даними [23].

Упродовж перших місяців війни значна частина гумдопомоги надійшла постраждалим завдяки активізації волонтерського руху (регулюється Законом України «Про волонтерську діяльність» [25]), що віднесено [3, с. 9] до неформальних і тимчасових механізмів локального рівня з обмеженим зовнішнім фінансуванням. До руху приєдналися сотні тисяч українців, подекуди ризикуючи власним життям, аби допомогти людям у важкодоступних районах. Волонтерським ініціативам довіряють, вони зарекомендували себе як інклюзивні та ефективні [26]. Рух активно використовує можливості міжнародної, національної, регіональної та місцевої співпраці, а також онлайн-простору. Так, у березні 2022 р. запущена «Волонтерська платформа»¹⁹ (тут узагальнюється інформація по 15 категоріях допомог), а у липні вона об'єднала понад 400 тис. користувачів, 500 організацій і локальних ініціатив [27, 28]. Серед інших багатьох прикладів волонтерських сервісів — «СпівДія»²⁰ [29] (зокрема, тут розміщено інформацію про щотижневу потребу кожного регіону України у кількості продуктових наборів) та *Helplist.io* [30] (20 категорій допомог, а також статуси виконання індивідуальних запитів).

Висновки. Дослідження показало, що в Україні за досить короткий час завдяки міжнародним і національним структурам почав формуватися новий простір ГД, що розширює інституційну присутність, демонструє консолідовану суб'єктність і покращує адаптивність до широкомасштабної гуманітарної кризи в умовах воєнного стану. ГД в Україні спирається на усталені моделі, механізми та інструменти МГС, а також власні гуманітарні традиції та ініціативи.

Оскільки на національному рівні функціонує система гуманітарного реагування, є потреба у законодавчому врегулюванні усіх аспектів цієї сфери діяльності через новий закон «Про гуманітарну діяльність» (замість Закону України «Про гуманітарну допомогу»). Це значно розширить інституційну, секторальну та функціональну суб'єктність ГД на національному, регіональному і місцевому рівні, а також матиме позитивний соціально-політичний контекст (зокрема, збільшить суспільну довіру до розподілу ресурсів і пріоритетності реагування). До того ж інші два профільні Закони України — «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про волонтерську діяльність» відображають контекст активної суб'єктності, а не пасивної об'єктності.

У подальшому варто імплементувати підходи міжнародних гуманітарних структур щодо категоріального апарату, оглядів потреб і вразливостей

¹⁹ Ініційована Українською Волонтерською Службою, UNICEF і SoftServe за підтримки Мінмолодьспорту.

²⁰ Ініційована Координаційним штабом з гуманітарних та соціальних питань Офісу Президента України, координується низкою міністерств.

постраждалого населення, контекстного аналізу, вироблення стратегій, окреслення зон відповідальності і підзвітності, а також використання цифрових технологій, що покращують таргетинг і аналітику реагування. Доцільно посилити співпрацю з організаціями громадянського суспільства, в т.ч. залучення представників громадських організацій, які, зокрема, представляють інтереси вразливих груп, до оцінки потреб, планування, прийняття рішень, впровадження програм гумдопомоги, а також їх моніторингу та оцінки.

ГД повинна забезпечувати справедливе охоплення, тобто охоплення тих, хто потребує гумдопомоги найбільше та якомога швидше. Разом з цим ГД не повинна повністю дублювати функції соціального захисту, особливо щодо підтримки «хронічних» вразливостей або «розпізнавання» нового спектра потреб (хоча функції превентивності під час надзвичайної ситуації певною мірою перетинаються).

Вкрай актуальними для України є питання відновлення життєздатності територіальних громад, зокрема деокупованих. Для таргетування екстрених гуманітарних потреб населення цих територій доцільно на постійній основі уточнювати профілі соціальної вразливості (можливо, із використанням даних «Соціальної картки територіальної громади» та Єдиної інформаційної системи соціального захисту Мінсоцполітики).

Також варто врахувати переваги від впровадження гуманітарних ініціатив довгострокового, сталого характеру. Вони дозволять надати реагування не лише на першочергові гуманітарні потреби населення, постраждалого від війни, а й сприятимуть комплексному вирішенню «накопичених» проблем у сфері надання суспільно значущих послуг.

Перспективами подальших досліджень можуть стати: таргетинг і доступність гумдопомоги для вразливих верств населення, насамперед на деокупованих територіях; дієвість гумдопомоги у контексті релевантності та когерентності обраних форм і механізмів підтримки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ukraine Flash Appeal (2022). August revision. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-flash-appeal-march-december-2022> (дата звернення: 25.10.2022).
2. ALNAP (2022). *The State of the Humanitarian System*. ALNAP Study. London: ALNAP/ODI. URL: <https://sohs.alnap.org/help-library/2022-the-state-of-the-humanitarian-system-sohs---full-report-0> (дата звернення: 22.10.2022).
3. Enabling the local response: Emerging humanitarian priorities in Ukraine March-May 2022. UKHIV. URL: <https://www.alnap.org/help-library/enabling-the-local-response-emerging-humanitarian-priorities-in-ukraine> (дата звернення: 27.10.2022).
4. Механізми надання державою гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану. Нац. агентство з питань запобігання корупції, 2022. URL: <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Mehanizmy-nadannya-derzhavnoyu-gumanitarnoyi-dopomogy-v-umovah-voennogo-stanu.pdf> (дата звернення: 18.10.2022).

5. Humanitarian Charter. Sphere standards. URL: <https://spherestandards.org/wp-content/uploads/2018/07/the-humanitarian-charter.pdf> (дата звернення: 26.10.2022).
6. Core Humanitarian Standard on Quality and Accountability (2015). CHS Alliance, Groupe URD and the Sphere Project. URL: <https://corehumanitarianstandard.org/files/files/Core-Humanitarian-Standard-Ukrainian.pdf> (дата звернення: 26.10.2022).
7. OCHA Services: FTS: Glossary, Ukraine Crisis 2022, Ukraine Flash Appeal 2022, Ukraine Situation RRRP 2022, Total reported funding 2022. URL: <https://fts.unocha.org/> (дата звернення: 02.12.2022).
8. Про гуманітарну допомогу: Закон України від 22.10.1999 № 1192-XIV: станом на 21.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> (дата звернення: 18.10.2022).
9. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 № 5073-VI: станом на 01.04.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 22.12.2022).
10. What Is a Humanitarian Emergency. Humanitarian Coalition. URL: <https://www.humanitariancoalition.ca/what-is-a-humanitarian-emergency> (дата звернення: 23.11.2022).
11. OCHA Services: Humanitarian Response. URL: <https://www.humanitarianresponse.info/> (дата звернення: 03.12.2022).
12. UNHCR: Inter-agency UNHCR-led refugee response plans. URL: <https://emergency.unhcr.org/entry/55127/interagency-unhcrled-refugee-response-plans> (дата звернення: 30.11.2022).
13. Saez P. Navigating humanitarian dilemmas in the Ukraine crisis. HPG emerging analysis. London: ODI, 2022. URL: <https://www.odi.org/en/publications/navigating-humanitarian-dilemmas-in-the-ukraine-crisis> (дата звернення: 17.07.2022).
14. Робимо невидиме видимим: доказовий аналіз гендерного аспекту в регіональних заходах реагування на війну в Україні. Регіональна робоча група з гендерних питань, жовтень 2022 р. URL: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-10/RGTF_MakingTheInvisibleVisible_UKR.pdf (дата звернення: 03.12.2022).
15. Saez P., Bryant J. Two ways the humanitarian system should harness global solidarity with Ukraine. 2022. URL: <https://odi.org/en/insights/two-ways-the-humanitarian-system-should-harness-global-solidarity-with-ukraine/> (дата звернення: 17.07.2022).
16. UNOCHA: Donor Contributions. URL: <https://www.unocha.org/ukraine/donor-contributions> (дата звернення: 01.12.2022).
17. OCHA Services: ReliefWeb. Ukraine: 5W Operational Presence As of 24 November 2022. URL: <https://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-5w-operational-presence-24-november-2022> (дата звернення: 30.11.2022).
18. European Commission: European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Ukraine factsheet. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/where/europe/ukraine_en (дата звернення: 19.11.2022).
19. Ukraine Private Sector Donations Tracker. URL: <https://data.humdata.org/viz-ukraine-ps-tracker/> (дата звернення: 02.11.2022).
20. Патрікеєва Н. Україна вже отримала понад півмільйона тонн гуманітарної допомоги: які області найбільше. Рух ЧЕСНО. 23.06.2022. URL: <https://www.chesno.org/post/5243/> (дата звернення: 31.10.2022).
21. Василенко О. Міжнародна гуманітарна допомога для України: перемоги та виклики. *LB.ua*. 03.08.2022. URL: https://lb.ua/blog/oleksandra_vasylenko/525144_mizhnarodna_gumanitarna_dopomoga.html (дата звернення: 31.10.2022).
22. Про затвердження переліку категорій товарів, що визнаються гуманітарною допомогою: постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 № 224. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-pereliku-kategorij-tovariv-shcho-viznayutsya>

- gumanitarnoyu-dopomogoyu-bez-zdiysnennya-proceduri-viznannya-takih-tovariv-gumanitarnoyu-dopomogoyu-u-kozhnomu-224 (дата звернення: 21.09.2022).
23. Портал гуманітарної допомоги Help.gov.ua. URL: <https://help.gov.ua/> (дата звернення: 31.10.2022).
 24. Міністерство соціальної політики України: Інтерактивна мапа допомоги. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/dashboard.html> (дата звернення: 01.11.2022).
 25. Про волонтерську діяльність: Закон України від 19.04.2011 № 3236-VI: станом на 15.08.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> (дата звернення: 22.11.2022).
 26. Оперативний гендерний аналіз ситуації в Україні. 04.05.2022. UN WOMEN, CARE International. URL: https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/RGA_of_Ukraine_UKR-1.pdf (дата звернення: 03.12.2022).
 27. Волонтерська Платформа об'єднала 400 тис. українців довкола допомоги Україні під час війни: прес-реліз UNICEF. 11.07.2022. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/volunteer-hub-helps-400000-ukrainians-make-difference> (дата звернення: 12.11.2022).
 28. Волонтерство в Україні: Про нас. Волонтерська Платформа. URL: https://platforma.volunteer.country/about_us (дата звернення: 12.11.2022).
 29. СпівДія: Волонтерська платформа. URL: <https://spivdiia.org.ua/#projects> (дата звернення: 22.09.2022).
 30. HELPLIST.io: Український сервіс, що об'єднує волонтерів і тих, хто потребує допомоги. URL: <https://helplist.io/#filter/0/0/all> (дата звернення: 22.11.2022).

REFERENCES

1. Ukraine Flash Appeal (2022). August revision. <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-flash-appeal-march-december-2022>
2. ALNAP (2022). *The State of the Humanitarian System*. ALNAP Study. London: ALNAP/ODI. <https://sohs.alnap.org/help-library/2022-the-state-of-the-humanitarian-system-sohs---full-report-0>
3. Enabling the local response: Emerging humanitarian priorities in Ukraine March-May 2022 (2022). UKHIN. <https://www.alnap.org/help-library/enabling-the-local-response-emerging-humanitarian-priorities-in-ukraine>
4. Mechanisms for the provision of humanitarian assistance by the state under martial law (2022). National Agency on Corruption Prevention. <https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Mehanizmy-nadannya-derzhavnoyu-gumanitarnoyi-dopomogy-v-umovah-voyennogo-stanu.pdf> [in Ukrainian].
5. Humanitarian Charter. Sphere standards (2018). <https://spherestandards.org/wp-content/uploads/2018/07/the-humanitarian-charter.pdf>
6. Core Humanitarian Standard on Quality and Accountability (2015). CHS Alliance, Groupe URD and the Sphere Project. <https://corehumanitarianstandard.org/files/files/Core-Humanitarian-Standard-Ukrainian.pdf>
7. OCHA Services: FTS: Glossary, Ukraine Crisis 2022, Ukraine Flash Appeal 2022, Ukraine Situation RRRP 2022, Total reported funding 2022 (2022). <https://fts.unocha.org/>
8. Law of Ukraine On humanitarian aid of 10.22.1999 No. 1192-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1192-14#Text> [in Ukrainian].
9. Law of Ukraine On charitable activities and charitable organizations of 07.05.2012 No. 5073-VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> [in Ukrainian].
10. What Is a Humanitarian Emergency. Humanitarian Coalition (2022). <https://www.humanitariancoalition.ca/what-is-a-humanitarian-emergency>

11. Humanitarian Response (2022). OCHA Services. <https://www.humanitarianresponse.info/>
12. Inter-agency UNHCR-led refugee response plans (2022). UNHCR. <https://emergency.unhcr.org/entry/55127/interagency-unhcrled-refugee-response-plans>
13. Saez, P. (2022). Navigating humanitarian dilemmas in the Ukraine crisis. HPG emerging analysis. London: ODI. <https://www.odi.org/en/publications/navigating-humanitarian-dilemmas-in-the-ukraine-crisis>
14. Making the Invisible Visible: An evidence-based analysis of gender in the regional response to the war in Ukraine (2022). https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-10/RGTF_MakingTheInvisibleVisible_UKR.pdf [in Ukrainian].
15. Saez, P. & Bryant, J. (2022). Two ways the humanitarian system should harness global solidarity with Ukraine. <https://odi.org/en/insights/two-ways-the-humanitarian-system-should-harness-global-solidarity-with-ukraine/>
16. Donor Contributions (2022). UNOCHA. <https://www.unocha.org/ukraine/donor-contributions>
17. ReliefWeb. Ukraine: 5W Operational Presence As of 24 November 2022 (2022). OCHA. Services. <https://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-5w-operational-presence-24-november-2022>
18. European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations. Ukraine factsheet (2022). European Commission. https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/where/europe/ukraine_en
19. Ukraine Private Sector Donations Tracker (2022). <https://data.humdata.org/viz-ukraine-ps-tracker/>
20. Patrikeeva, N. (2022). Ukraine has already received more than half a million tons of humanitarian aid: which regions have the most. <https://www.chesno.org/post/5243/> [in Ukrainian].
21. Vasylenko, O. (2022). International humanitarian aid for Ukraine: victories and challenges. https://lb.ua/blog/oleksandra_vasylenko/525144_mizhnarodna_gumanitarna_dopomoga.html [in Ukrainian].
22. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine On approval of the list of categories of goods recognized as humanitarian aid of 03.07.2022 No. 224. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-pereliku-kategorij-tovariv-shcho-viznayutsya-gumanitarnoyu-dopomogoyu-bez-zdijsnennya-proceduri-viznannya-takih-tovariv-gumanitarnoyu-dopomogoyu-u-kozhnomu-224> [in Ukrainian].
23. Portal of humanitarian aid Help.gov.ua (2022). <https://help.gov.ua/> [in Ukrainian].
24. Interactive aid map (2022). Ministry of Social Policy of Ukraine. <https://www.msp.gov.ua/content/dashboard.html> [in Ukrainian].
25. Law of Ukraine On volunteering of 04.19.2011 No. 3236-VI. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text> [in Ukrainian].
26. Rapid Gender Analysis of Ukraine (2022). UN WOMEN, CARE International. https://eca.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/RGA_of_Ukraine_UKR-1.pdf [in Ukrainian].
27. Volunteer hub helps 400,000 Ukrainians make a difference. As war rumbles on, the Volunteer Platform is connecting Ukrainians with people in need: Press release. 11.07.2022 (2022). UNICEF. <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/volunteer-hub-helps-400000-ukrainians-make-difference> [in Ukrainian].
28. About us. Volunteer Platform (2022). Volunteering in Ukraine. https://platforma.volunteer.country/about_us [in Ukrainian].
29. Volunteer platform (2022). SpivDiia. <https://spivdiia.org.ua/#projects> [in Ukrainian].
30. Ukrainian service that connects volunteers and those who need help (2022). HELPLIST.io. <https://helplist.io/#filter/0/0/all> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.12.2022

Oksana Khmelevska, PhD (Economics), Leading Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: kh_o@ukr.net
ORCID: 0000-0002-6982-1312

HUMANITARIAN ACTION
IN THE CONDITIONS OF WAR IN UKRAINE

This article is devoted to the study of humanitarian action of the international and national actors in Ukraine. The urgency of the work is driven by the deepening of the humanitarian crisis against the background of the continuation of the active phase of the Russia-Ukraine war. The purpose of the article is to generalize the contextual changes of humanitarian action in Ukraine, including institutional, sectoral, managerial and other aspects. The novelty of the study consists in the formulation of proposals for the activation of humanitarian action in Ukraine at the national and local levels, which are rethought through the prism of the international humanitarian system and the features of humanitarian response in Ukraine. The desk research of open sources which is supported by a review of the latest thematic publications, operational summaries, data sets and their analysis is used for this purpose. An overview of the modern international humanitarian system, the main tools and mechanisms of humanitarian response is provided. International and domestic categorical apparatuses in the field of humanitarian action are compared. New dimensions of the humanitarian crisis, systemic challenges and operational problems of humanitarian response that arose after February 24, 2022 in Ukraine are summarized. The funding for humanitarian needs of Ukraine over the past decade has been analyzed, including interagency response plans for Ukraine for 2022 (the Flash Appeal and the Regional Refugee Response Plan). The humanitarian response at the international and national levels has been studied. It has been concluded that humanitarian action in Ukraine is based on reliable tools, mechanisms and models of the international humanitarian system, as well as on its own humanitarian traditions and initiatives. Together, they ensure the effectiveness and efficiency of humanitarian response and contribute to unprecedented financial support for Ukraine in the global dimension. Thanks to this, in a fairly short time, a new space for humanitarian action began to form in Ukraine, in which the presence of international and national humanitarian actors was expanded and the interaction of humanitarian actors was improved.

Keywords: humanitarian action, humanitarian crisis, humanitarian response, humanitarian aid, humanitarian actors.

ОГЛЯД ВИДАНЬ

МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ ЯК ЧИННИК СТІЙКОСТІ ТИЛУ

Аналітична доповідь

За ред. В. Г. ПОТАПЕНКА

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації стало найбільшим викликом для України з дня відновлення її незалежності. З-поміж інших війна загострила й проблеми досягнення стійкості регіонів та громад. Перебіг бойових дій продемонстрував міцність та ефективність горизонтальних зв'язків в українському суспільстві. Коли обласні й районні військові адміністрації (ВА) та обласні ради зосереджені на розв'язанні питань збройної боротьби з агресором, істотна частина тягаря війни лягає на територіальні громади (ТГ). Окрім акумулювання й доправлення волонтерської допомоги ЗСУ і Силам територіальної оборони (ТрО), приймання й розселення вимушених переселенців, місцеві ради зосереджуються на підтримці бізнесу й забезпечують функціонування місцевої економіки й життєдіяльність населення. Місцеве самоврядування в його сучасному вигляді ще ніде у світі не стикалося з викликами, які постали перед ТГ України внаслідок широкомасштабного вторгнення Росії.

В аналітичній доповіді розглянуто передумови стійкості територіальних громад тилу, прифронтової зони й тимчасово окупованих територій. Досліджено стійкість індикативних громад тилу, прифронтової зони, тимчасово окупованих і деокупованих громад. Визначено ключові аспекти управління на рівні громад в умовах воєнного часу.

<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.02>

Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. 54 с.

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ СИТУАЦІЮ В УКРАЇНІ

Аналітична доповідь

За ред. В. Г. ПОТАПЕНКА

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України та воєнні дії, розпочаті російськими військами 24 лютого 2022 р., призвели до загибелі й травмування цивільного населення в різних регіонах країни, знищення багатьох об'єктів критичної інфраструктури чи порушення їх функціонування, масових руйнувань цивільних об'єктів. Усе це та інші негативні наслідки воєнного вторгнення спри-

чинили масштабну міграцію. За прогнозами Ради ЄС, унаслідок міграції чисельність населення України може скоротитися на 24—33 %, що залежить від тривалості бойових дій та нестабільної роботи інфраструктури. За офіційними даними, з початку активної фази збройної агресії РФ кількість населення України зменшилася на 6,7 млн осіб. Змінилася статево-вікова структура населення, зокрема спостерігається скорочення частки молоді віком до 20 років та жінок продуктивного віку. Серед основних видів міграції населення, які наразі спостерігаються в Україні, можна виокремити такі: міграція за кордон; внутрішні переміщення всередині країни; незаконне вивезення українських громадян до РФ; імміграція в Україну. Аналітична доповідь присвячена зовнішнім і внутрішнім міграційним процесам у воєнний період. Здійснена оцінка ймовірності повернення мігрантів і трудової імміграції в період повоєнного відновлення. Досліджено вплив міграційних процесів на соціально-економічну ситуацію в Україні.

Для експертів, науковців, суб'єктів владних повноважень, представників громадських організацій, а також усіх, хто цікавиться проблематикою міграційних процесів в Україні.

<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.01>

Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. 33 с.

В. В. ХИМИНЕЦЬ, А. А. ГОЛОВКА, Я. А. ЖАЛІЛО, Л. С. ЛІСОГОР та ін.

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ СПРИЯННЯ ЗГУРТОВАНОСТІ ГРОМАД

Аналітична доповідь

Значне розширення управлінських і бюджетних повноважень, наданих органам місцевого самоврядування, ускладнює набір інструментів активізації місцевого економічного розвитку та реалізації затребуваних громадою соціальних і бізнес-ініціатив. Повноцінне запровадження цього інструментарію можливе лише за умови високого рівня згуртованості громад, яка виявляється у спроможності громади об'єднуватися відповідно до спільних цілей розвитку, за активної участі населення у розв'язанні проблем місцевого значення, подолання соціальної ізоляції та соціальної дезінтеграції; взаємній довірі між владою, бізнесом і громадськістю. Досягнення високого рівня соціальної згуртованості населення в українських реаліях ускладнюється особливостями менталітету й громадянської культури, специфікою політичного ландшафту регіонів, які накладаються на соціальну, етнічну та конфесійну строкатість громад і регіонів України, а також на процес зростання внутрішньорегіональної та міжрегіональної диспаритетності рівнів їхнього розвитку. При цьому ризики для згуртованості постають як у депресивних, так і в успішних регіонах, а їхнім джерелом є інституційна недостатність в умовах глобальних трансформацій. Високий рівень згуртованості доречно вважати сприятливим чинником щодо: (1) закріплення позитивних змін реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади; (2) мобілізації наявних на рівні громади ресурсів (людських, фінансових та ін.), необхідних для реалізації соціальних чи економічних ініціатив; (3) зміцнення територіальної ідентичності бізнесу та сприяння високому рівню його соціальної відповідальності; (4) досягнення достатньої резистентності (стійкості) до непрогнозованих викликів — ускладнення епідеміологічної ситуації, наслідків стихійних лих, глобальних кліматичних змін, негативних соціальних наслідків економічних криз тощо. Зростає

потреба у використанні релевантних «інструментів згуртування», які сприятимуть об'єднанню громад навколо ідеї досягнення цілей соціально-економічного розвитку та / або подолання місцевих проблем; залученості населення до процесу врядування на місцевому рівні, системності комунікацій і кооперації між бізнесом, громадськістю та місцевою владою (як основи взаємної довіри). Впровадження ефективної політики згуртування суспільства та держави відтворено в Державній стратегії регіонального розвитку 2021—2027 рр. (далі ДСРР—2027), стратегічною метою якої визначено «Розвиток та єдність, орієнтовані на людину — гідне життя в згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній і демократичній Україні...». Першою з трьох стратегічних цілей, на основі яких досягатиметься стратегічна мета ДСРР—2027, є «Формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах». Досягнути згуртованості громад можливо за допомогою забезпечення інклюзивності управління на локальному рівні (що передбачає створення та функціонування інститутів комунікації, організацію суспільного діалогу), розвитку публічно-приватного партнерства, імплементації завдань щодо досягнення згуртованості до місцевих та регіональних стратегій розвитку, розвитку міжмуніципальної, міжрегіональної та міжнародної (включно транскордонної) співпраці. Мета пропонованої доповіді — виокремити та охарактеризувати дієві інструменти соціальної та економічної політики, використання яких сприятиме досягненню високого рівня згуртованості громад як передумови реалізації їх внутрішнього потенціалу до розвитку та закріплення позитивних здобутків децентралізації.

ISBN 978-966-554-350-3

<https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2022.08>

Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2023. 52 с.

О. О. РЕЗНІКОВА

НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ В УМОВАХ МІНЛИВОГО БЕЗПЕКОВОГО СЕРЕДОВИЩА Монографія

У монографії досліджені теоретичні та практичні аспекти забезпечення національної стійкості в умовах мінливості й невизначеності безпекового середовища. Запропоновано міждисциплінарну теоретичну основу для розроблення практичних механізмів забезпечення національної стійкості, встановлено закономірності формування системи забезпечення національної стійкості та її взаємодії із системою забезпечення національної безпеки, визначені особливості адаптивного управління національною стійкістю та формування системних зв'язків. Здійснено аналіз практик забезпечення національної стійкості, що існують у світі, з точки зору можливості їх імплементації в Україні. Розроблені рекомендації щодо концептуальних засад та моделі забезпечення національної стійкості в Україні, формування й реалізації комплексної державної політики у сфері національної безпеки та стійкості, удосконалення законодавства України у відповідній сфері тощо. Монографія містить теоретичне обґрунтування процесів розбудови системи забезпечення національної стійкості в Україні, в яких авторка брала активну участь. Для експертів, науковців, фахівців у галузі національної безпеки, суб'єктів владних повноважень, представників громадських організацій та окремих громадян,

усіх, хто цікавиться проблемами забезпечення національної стійкості. Видання також може стати в пригоді під час розроблення та ухвалення нормативно-правових актів, що регулюватимуть правовідносини в цій сфері.

ISBN 978-966-554-327-5

<https://doi.org/10.53679/NISS-book.2022.01>

Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2022. 532 с.

В. М. НОВИКОВ, З. СІРОЙЧ, Ю. О. КАРЯГІН, В. В. ЧЕРНІЧЕНКО

СОЦІАЛЬНІ МОДЕЛІ СТАЛОСТІ ІНФРАСТРУКТУРНИХ ГАЛУЗЕЙ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ КРИЗОВОЇ СИТУАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ОСВІТИ ТА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ ПІСЛЯ 2019 РОКУ)

Колективна монографія

За ред. В. НОВИКОВА

Проблема трансформації суспільного розвитку України після 2019 р. зумовила вибір оновлених моделей сталості галузей інфраструктури та формування якісно нових соціальних інститутів і методів управління господарською та фінансовою діяльністю. Соціальна політика повинна суттєво відходити від практики негативної диференціації споживання соціальних послуг. Привертають особливу увагу питання нерівності. Пандемія загострила інтелектуальні і політичні протиріччя щодо розподілу фінансово-економічних ресурсів соціальної інфраструктури як в контексті регіонального простору, так й в сфері реалізації соціально-економічних прав громадян. Це зумовлено насамперед відсутністю збалансованого врахування інтересів усіх основних верств населення, фокусування необхідних фінансових ресурсів на головних напрямках розвитку освіти і охорони здоров'я. Факти і закономірності, які виявлені в ході дослідження, сприятимуть перегляду підходів до розвитку інфраструктурних галузей. У загальній середній освіті пропонується удосконалення організаційних основ функціонування шкіл, у дошкільній — механізмів якісного розвитку закладів, в охороні здоров'я — підвищення рівня інституціоналізації фінансових механізмів.

ISBN 978-966-02-9877-4

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, Інститут українсько-польської співпраці, Вища школа туризму та іноземних мов у Варшаві. Київ—Варшава, 2022. 94 с.

НАЦІОНАЛЬНА СТІЙКІСТЬ УКРАЇНИ: СТРАТЕГІЯ ВІДПОВІДІ НА ВИКЛИКИ ТА ВИПЕРЕДЖЕННЯ ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

Національна доповідь

Редкол.: С. І. ПИРОЖКОВ та ін.

Національна доповідь, підготовлена колективом фахівців Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, є спробою в сучасних геополітичних умовах обґрунтувати концепцію національної стійкості (резильєнтності) як стійкості цивілізаційної суб'єктності країни; визначити її стратегію забезпечення збалансованості розвитку та успішної протидії зовнішнім і внутрішнім загрозам, у т.ч. гібридним. Досліджено питання взаємодії національної резильєнтності й на-

ціональної безпеки держави, поставлено проблему інституційного забезпечення стратегії національної резильєнтності.

ISBN 978-966-02-9908-5

НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.

ЗАГАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ТА ЧИННИКИ СТАБІЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Монографія

За ред. В. М. ГЕЙЦЯ, А. А. ГРИЦЕНКА

У роботі розкрито основні складові загального стабілізаційного механізму. Показано, що в сучасних умовах забезпечити стабільний розвиток неможливо лише на ринкових засадах, неокласичних або кейнсіанських підходах. Необхідним є врахування специфіки історичної траєкторії України, розуміння інверсійного характеру її ринкових трансформацій та впливу сучасних цифрових перетворень. Потрібно відштовхуватися від оцінки не ринкового попиту, деформованого попередньою динамікою, а реальних потреб населення та суб'єктів господарювання і активної ролі держави у подоланні структурних деформацій. Такий підхід набуває особливої актуальності в умовах подолання наслідків війни та повоєнної реконструкції економіки України. Розкрито роль у забезпеченні стабільності таких чинників, як інформаційно-цифрова реіндустріалізація господарства, платформізація суспільно-економічних зв'язків, інституціоналізація та соціалізація стабілізаційних механізмів у реальній і фінансовій сферах, у циклічному розвитку економіки.

ISBN 978-966-02-9954-2 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2022. 302 с.

ГЛОБАЛІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У СВІТОВІЙ ЕКОНОМІЦІ: ВИКЛИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Колективна монографія

За заг. ред. О. О. БОРЗЕНКО

Колективна монографія присвячена науковому обґрунтуванню глобалізаційних процесів, які відбуваються у світовій економіці, позицій України у світовому економічному просторі. Нові глобалізаційні виклики пов'язані із російським вторгненням в Україну, гуманітарною кризою, продовольчою та енергетичною безпекою. Автори монографії аналізують тренди глобалізації сучасності, зокрема досліджують особливості фінансової глобалізації в умовах зрушень світової економіки, суперечливу єдність процесів глобалізації та локалізації як середовища перетворення прав і відносин власності, висвітлюють проблему суперечності між цілями монетарної політики в контексті впливу на глобалізацію повномасштабного російського вторгнення в Україну, фінансово-інвестиційні наслідки для глобальних ринків капіталу від повномасштабної війни, розв'язаної РФ в Україні.

Монографія буде корисною для фахівців у сфері міжнародної економіки, макроекономічного, фінансового та інституційного розвитку, державного уп-

равління, а також викладачів та здобувачів вищої освіти за економічними спеціальностями.

ISBN 978-966-02-9972-6 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2022. 264 с.

ЕКОНОМІЧНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ЛОКАЛІЗАЦІЇ В УМОВАХ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ ТА ПІСЛЯВОЄННОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ **Монографія**

За ред. А. А. ГРИЦЕНКА

У монографії розкрито зміст, форми прояву і розв'язання економічних суперечностей глобалізації та локалізації в умовах гібридної війни та повоєнної реконструкції. З'ясовано, що витoki суперечностей глобалізації та локалізації закладені у відмінностях сумісно-розділеної праці, які упродовж усієї історії людства проходять закономірні етапи свого розвитку і досягають апогею у сучасності: сумісність досягає свого найвищого результату в глобалізації, а роздільність — у локалізації. У цьому контексті війна на території України охарактеризована як просторова локалізація глобальних суперечностей провідних світових гравців. Показано, що суперечності глобалізації та локалізації рухаються і розв'язуються у різноманітних формах, що в кінцевому підсумку призводить до зміни структури та механізмів функціонування систем (зміни світових порядків, війни, реконструкції тощо). Запропоновано в основу реконструкції економіки України покласти концепцію національно укоріненого економічного розвитку, яка розкриває можливість поєднання процесів забезпечення суверенітету країни і гідного місця у світовій економічній системі.

Для фахівців у галузі економіки та суспільних наук, викладачів та студентів закладів вищої освіти економічного та соціально-гуманітарного напрямку.

ISBN 978-617-14-0023-8 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2022. 636 с.

ВІДНОВЛЕННЯ ТА РЕКОНСТРУКЦІЯ ПОВОЄННОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ **Наукова доповідь**

У доповіді представлено концептуально-практичний план реконструктивного повоєнного відновлення економіки України, реалізація якого створює можливість об'єднати багатоманітні заходи суб'єктів господарювання та державних органів управління у цілеспрямований процес національно укоріненого стійкого технологічного та соціально-економічного розвитку, що дасть змогу подолати фрагментованість і сировинну спрямованість української економіки та сформувати національний господарський комплекс — основу входження в європейський та світовий простір як повноправного суб'єкта. Доповідь направлено до центральних органів державної влади. Для оприлюднення на сайті невелику частину інформації вилучено з міркувань безпеки.

ISBN 978-966-02-9984-9 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2022. 305 с.

ЦІННІСНА СКЛАДОВА ЕКОНОМІЧНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ТА ПОВЕДІНКИ

Наукова доповідь

За ред. Р. Я. ЛЕВІНА

У доповіді представлено ціннісні засади й детермінанти формування економічної поведінки українців; ціннісні складові структури повсякденної економічної свідомості; панівні ціннісні орієнтації у сфері праці, в т.ч. у порівнянні з трудовими ціннісними пріоритетами населення інших європейських країн; теоретичну модель зв'язку між цінностями індивіда, отриманням інформації та формуванням ставлення до неї; наслідки участі населення у процесі навчання впродовж життя у вигляді змін у системі цінностей людини.

ISBN 978-966-02-9962-7 (електронне видання)

НАН України, ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». Київ, 2022. 152 с.

В. І. ЛЯШЕНКО, І. Ю. ПІДРИЧЕВА, В. П. АНТОНЮК та ін.

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА МОДЕРНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Монографія

У монографії досліджено комплекс теоретичних, науково-методологічних підходів до формування інституційного середовища пост- і неоіндустріальної модернізації економіки старопромислових регіонів України та становлення регіональних інноваційних екосистем. Визначено теоретико-методологічні засади формування інноваційних екосистем України. Здійснено комплексну оцінку інноваційної діяльності промисловості в контексті розвитку інноваційних екосистем у розрізі галузей і регіонів. Обґрунтовано концептуальні положення щодо розвитку інноваційних екосистем старопромислових регіонів України в умовах глокалізації та європейської інтеграції. Розроблено теоретико-методологічні засади формування інституційного середовища, що сприяє цифровій модернізації економіки старопромислових регіонів. Розширено виробничу функцію Кобба—Дугласа шляхом включення інноваційних чинників для визначення інноваційного внеску в економічне зростання. Запропоновано стратегічні сценарії інноваційного розвитку за принципом «майбутнє визначається траєкторією в майбутнє» з урахуванням меж безпечного існування. Обґрунтовано концептуальні положення щодо діяльності інститутів регіонального розвитку. Розроблено інституційні засади стимулювання смарт-спеціалізації та комплексу засобів, які сприяють розвитку підприємництва в об'єднаних територіальних громадах. Монографія підготовлена за результатами виконання НДР «Формування інституційного середовища модернізації економіки старопромислових регіонів України» (номер держреєстрації 0118U004490).

ISBN 978-617-14-0009-2

НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ, 2022. 472 с.

О. Ф. НОВІКОВА, О. І. АМОША,
Я. В. ОСТАФІЙЧУК, Л. Л. ШАМІЛЕВА, І. М. НОВАК та ін.

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ТРУДОВОЇ СФЕРИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Монографія

За наук. ред. О. Ф. НОВІКОВОЇ

У монографії досліджуються теоретичні та науково-практичні проблеми впливу цифровізації економіки та сталого розвитку на соціально-трудова сферу. Авторським колективом визначено концептуальне, стратегічне та інституційне підґрунтя управління процесами трансформації соціально-трудова відносин в умовах цифровізації національної економіки; розкрито методологічні та методичні підходи до оцінювання ризиків у сфері праці, обумовлених цими процесами. Обґрунтовано концептуальні засади щодо розвитку цифрових компетентностей працівників та напрями удосконалення системи управління персоналом організації в умовах цифрової трансформації економіки. Авторами також запропоновано стратегічні напрями активізації ресурсів громадянського суспільства, як суб'єкта суспільних, у т.ч. соціально-трудова відносин, через використання ІКТ, цифрових і мережевих технологій; розроблено та обґрунтовано Дорожню карту модернізації системи взаємодії суб'єктів вітчизняного ринку праці, трудових та економічних відносин в умовах цифрових трансформацій. Розкрито стратегічні пріоритети посилення інформаційної безпеки у трудовій сфері на сучасному етапі. Монографію підготовлено за результатами НДР «Трансформація соціально-трудова сфери в умовах цифровізації економіки» (номер держреєстрації 0119U001481) у межах Цільової комплексної програми НАН України «Траєкторія сталого розвитку України на період до 2030 року». Для фахівців, науковців, освітян, держслужбовців, представників законодавчої та виконавчої влади, громадських об'єднань, профспілок і роботодавців.

НАН України, Інститут економіки промисловості. Київ, 2022. 385 с.

ЕКСКЛЮЗИВНІСТЬ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНО- ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: ГЕНЕЗА ТА НАПРЯМИ ПРОТИДІЇ

Монографія

За наук. ред. С. Л. ШУЛЬЦ

У монографії розглянуто теоретико-методологічні положення дослідження ексклюзивності регулювання соціально-економічного розвитку в Україні. Проаналізовано чинники, прояви та наслідки ексклюзивного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів. Особливу увагу сконцентровано на дослідженні проблем інституційного забезпечення розвитку територіальних громад в умовах децентралізації та оцінці впливу ексклюзивного регулювання на підприємницький потенціал регіонів. Досліджено прояви дисфункційності системи бюджетного регулювання регіонального розвитку, яка ускладнює вирішення проблеми подолання міжрегіональної дивергенції, зменшує ефективність державної регіональної політики щодо мінімізації міжтериторіальних диспропорцій. Висвітлено особливості соціальної і просторової ексклюзії в регіонах та містах України та проаналізовано прояви ексклюзивного регулювання розвитку регіональних споживчих ринків. Видання може бути корисним при виробленні, прийнятті та ре-

алізації рішень у сфері регіональної політики на різних рівнях управління, для науковців, студентів, практиків і тих, хто цікавиться питаннями регіонального розвитку.

ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України». Львів, 2022. 290 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»)

Б. В. БУРКИНСЬКИЙ, О. В. НІКШИНА

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО КОМПЛЕКСНОЇ ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА ТА СПОЖИВАННЯ НА ЗАСАДАХ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ Монографія

Монографія містить результати досліджень, що присвячені обґрунтуванню методичного забезпечення комплексної оцінки соціально відповідального виробництва та споживання на засадах стійкості й сталого розвитку. Досліджено взаємозв'язок між елементами систем національної безпеки та стійкості в контексті екологізації економіки та сталого розвитку. Розроблено методичні рекомендації та оціночну систему індикаторів, згрупованих у розрізі завдань і Цілей сталого розвитку за п'яти напрямками оцінки: інвестиційно-інноваційне забезпечення, соціально відповідальне споживання ресурсів секторами, сфера поводження з відходами, екологічна ємність економіки, зайнятість, доходи і витрати населення. Використовуючи розроблені методичні рекомендації, проведено комплексну оцінку стану соціально відповідального виробництва та споживання в Україні в довоєнний період та визначено очікувані тенденції його розвитку в воєнний і повоєнний періоди. На основі результатів комплексної оцінки соціально відповідального виробництва та споживання обґрунтовано напрями його стійкого розвитку з урахуванням стратегічних пріоритетів повоєнного відновлення національної економіки. Монографія розрахована на фахівців органів влади різних рівнів, підприємців, науковців, діячів громадських організацій та профільних інституцій, аспірантів, студентів, усіх зацікавлених питаннями соціально відповідального виробництва та споживання.

НАН України, ДУ «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України». Одеса: ДУ ІРЕЕД НАНУ, 2022. 154 с.

СОЦІАЛЬНО ВІДПОВІДАЛЬНЕ ВЕДЕННЯ БІЗНЕСУ — СКЛАДОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Збірник матеріалів за результатами Всеукраїнського конкурсу наукових робіт
За заг. ред. В. А. УСТИМЕНКА

Збірник містить матеріали наукових і експертних робіт з питань бізнесу та прав людини, які підготовлені учасниками Всеукраїнського конкурсу здобувачів вищої освіти і молодих учених з нагоди 30-ї річниці Незалежності України та провідними вітчизняними і зарубіжними експертами. Роботи висвітлюють теоретичні й практичні аспекти проблематики соціально відповідального ведення бізнесу в Україні та світі, що стосуються різних галузей науки і сфер життєдіяльності суспільства, реалізації Україною міжнародних зобов'язань і досягнення Цілей сталого розвитку.

Для науковців, викладачів, аспірантів та студентів різних спеціальностей закладів вищої освіти, працівників органів державної влади і органів місцевого самоврядування, фахівців-практиків і суб'єктів господарювання, широкої зацікавленої громадськості.

ISBN 978-966-02-9928-3.

<https://hozpravoreposit.kyiv.ua/handle/765432198/167>

Київ, 2022. 395 с.

О. В. ГАРАЩУК, В. І. КУЦЕНКО

ІННОВАЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ — ПРІОРИТЕТ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження ролі соціальної сфери та її складових у забезпеченні соціальної безпеки та сталого розвитку. Здійснено комплексний аналіз соціально-економічних трансформацій в Україні. Розкрито вплив соціальних галузей, зокрема освітньої, на досягнення соціальної безпеки та 17 Цілей сталого розвитку України. Особлива увага приділена модернізації як соціальної сфери в цілому, так і освіти, зокрема, інноваційним параметрам соціального розвитку. Запропоновані підходи до прискорення модернізації соціальних галузей в контексті забезпечення соціальної безпеки та сталого розвитку.

Для викладачів, студентів, докторантів, фахівців органів державного і регіонального управління та об'єднаних територіальних громад.

Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2022. 160 с.

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР Монографія

За ред. В. Д. БАЗИЛЕВИЧА, Н. І. ГРАЖЕВСЬКОЇ, В. В. ВІРЧЕНКА

Монографію присвячено комплексному аналізу особливостей і концептуальних засад сучасного соціально-економічного розвитку національної економіки. Визначено цільові орієнтири трансформації економічної моделі у контексті прогресивного соціально-економічного розвитку країн світу в ХХІ ст., досліджено вплив інституційних чинників на процеси конвергентно-дивергентного розвитку національних економік в умовах глобалізації. Дослідження детермінант і пріоритетів соціально-економічного розвитку України ґрунтується на поглибленому аналізі цифровізації економіки як одного з викликів для конкурентних відносин, інституційного забезпечення державного регулювання структурної трансформації економіки України, ролі соціальної інклюзії у прискоренні макроекономічної стабілізації економіки, стратегічних пріоритетів розвитку інтелектуального капіталу і національної інноваційної системи в Україні. Видання узагальнює результати наукових досліджень викладачів кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки та фахівців Міждисциплінарного аналітичного центру соціально-економічного добробуту та психічного здоров'я Київського національного університету імені Тараса Шевченка, є логічним продовженням науково-дослідної теми «Концептуальні засади та інституційний вимір сучасної макроекономічної стратегії України». Для державних службовців, науковців, викладачів, аспірантів і студентів економічних спеціальностей, а також усіх, кого цікавлять концептуальні засади та

перспективи соціально-економічного розвитку України. Монографію видано в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні. Думки та погляди, викладені у монографії, є точкою зору авторів та не обов'язково відображають позицію Посольства Швеції в Україні, Міжнародного фонду «Відродження» та Ініціативи відкритого суспільства для Європи (OSIFE).

ISBN: 978-617-520-276-0

Київ: Ліра-К, 2022. 430 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕЄСТРИ: СТАН В УКРАЇНІ

Колективна монографія

За ред. О. М. ГЛАДУНА

Монографію присвячено дослідженню стану основних українських електронних реєстрів, які містять інформацію про населення. Докладно проаналізовано проблеми, пов'язані зі створенням, функціонуванням і використанням цих реєстрів в Україні для цілей державного управління і статистики зокрема. Розглянуто питання взаємозв'язку реєстрів та можливості створення цілісної системи якісної інформації щодо населення на базі проаналізованих реєстрів. У роботі викладено рекомендації щодо удосконалення певних реєстрів і подальших можливостей їх використання.

Для демографів, державних службовців, працівників сфери ІТ та усіх, хто цікавиться питаннями інформатизації суспільства.

ISBN 978-966-02-9687-9 (PDF)

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи.
Київ, 2021. 636 с.

ЕЛЕКТРОННІ РЕЄСТРИ: НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ

Колективна монографія

За ред. О. М. ГЛАДУНА, М. В. ПУГАЧОВОЇ

Монографію присвячено дослідженню напрямів використання українських електронних реєстрів для інформаційної підтримки соціальної політики держави. Докладно проаналізовано проблеми сфери соціальної політики, які потребують залучення великих обсягів інформації про населення, визначено реєстри, які мають бути використані, перелік полів цих реєстрів, що слід залучити, та їх взаємозв'язок. Представлено алгоритми використання інформації реєстрів, визначено імовірних користувачів серед органів державної влади і місцевого самоврядування, сформульовано рекомендації щодо застосування електронних реєстрів для підтримки ухвалення управлінських рішень.

Для демографів, державних службовців, працівників сфери ІТ та усіх, хто цікавиться питаннями інформатизації суспільства.

ISBN 978-966-02-9843-9 (PDF)

НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи.
Київ, 2021. 364 с.

Н. БАКАЕР

КОРОТКА ІСТОРІЯ МАТЕМАТИЧНОЇ ДИНАМІКИ НАСЕЛЕННЯ

Редактор перекладу П. Є. ШЕВЧУК за участю С. А. ПОНЯКІНОЇ

У цій книзі простежується історія математичної динаміки населення — теоретичної дисципліни, тісно пов'язаної з генетикою, екологією, епідеміологією та демографією, де математика зробила значний внесок у пізнання. У ній представлений огляд походження кількох важливих тем: експоненційне зростання (від книг Ейлера та Мальтуса до китайської політики однієї дитини); розробка стохастичних моделей (від законів Менделя і питання про зникнення прізвищ до теорії просочування для поширення епідемій) і хаотичних популяцій (де переплітаються детермінізм і випадковість). Книга сприяє поглибленню розуміння єдності науки, зв'язків і взаємозбагачення наукових галузей. Окрім пізнавального історичного контексту, в ній наводяться детальні математичні задачі та їхні розв'язки. Наприкінці кожного розділу наведено списки літератури для поглибленого вивчення певної проблеми.

Для старшокласників і студентів, які задаються питанням про зв'язки, що можуть існувати між математикою та навколишнім світом, викладачів математики, які прагнуть зробити свій курс більш привабливим, фахівців із демографії, епідеміології, генетики й екології, котрі цікавляться використанням схожих математичних моделей у суміжних наукових дисциплінах, а також осіб, які цікавляться історією науки.

ISBN: 979-10-343-8562-1

Париж: Cassini, 2021. 177 с.

До опублікування у фаховому журналі «Демографія та соціальна економіка» приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів — **без оплати**. Стаття подається за адресою на сайті журналу.

Науковий журнал відповідає вимогам Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25.04.2019 № 2704-VIII, а саме статті 22 «Державна мова у сфері науки». Наукові статті та матеріали готуються і друкуються державною — українською та англійською мовами.

Стаття, подана без дотримання вимог, опублікуванню не підлягає. Рукопис не повинен перевищувати обсяг 25 сторінок (разом з літературою, анотаціями) формату А4, набір тексту через 1,5 інтервали. Поля: всі — по 2 см, абзац — відступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір — 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською чи англійською мовами.

Разом зі статтею автор повинен надати підписаний Ліцензійний договір на використання твору (форма розміщена на сайті журналу).

Кожна стаття повинна мати коди УДК, JEL Classification, кожний автор — ідентифікатор ORCID, Scopus ID, Researcher ID.

Стаття має складатись із таких розділів: постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, методи дослідження, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. У кінці статті розташовують переліки посилань: Література, References, анотацію англійською мовою.

Обсяг анотації українською та англійською мовами — 300—400 слів (не менше 1800 знаків без пробілів).

Обов'язкові вимоги до анотацій. Вони мають бути: інформативними (без загальних слів); структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті); змістовними (відображати основний зміст статті; описувати актуальність дослідження, основну мету, новизну, методи дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати); містити конкретизацію авторського внеску (що *проаналізовано, розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено, визначено, виявлено, впроваджено* тощо).

Авторська анотація має: містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей; не містити посилання та абревіатури.

Список **літератури** має бути оформлено відповідно до чинного Національного стандарту України (ДСТУ 8302:2015).

Назви праць у списку літератури розміщують у порядку цитування в тексті.

References. Україномовні та російськомовні джерела слід перекласти англійською мовою максимально точно. Усі джерела мають бути оформлені за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010. Якщо джерелу призначено номер DOI, автор статті зобов'язаний його вказати в кінці посилання на джерело. Якщо джерело має інтернет-посилання, то його обов'язково необхідно вказати. Посилатись на підручники, навчальні посібники, публіцистичні статті не доцільно. Міжнародний бібліографічний стандарт Правила для авторів APA-2010 необхідно також використовувати при посиланні на будь-які праці в тексті статті.

Список літератури та **References** має становити не менше **18—20 джерел**. Автор може робити посилання в Літературі на свої наукові твори, але **тільки на одну роботу**.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають конфіденційному рецензуванню, кожна стаття отримує не менше двох рецензій. За потреби може застосовуватись додаткове незалежне конфіденційне рецензування.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) надані матеріали та здійснювати відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень стаття може бути відхилена або направлена автору (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Рецензовані, доопрацьовані статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатись із позицією редакційної колегії.

Термін подання статей до журналу:

№ 1 — 20 грудня (подання журналу до друку у березні наступного року);

№ 2 — 10 березня (подання журналу до друку у червні поточного року);

№ 3 — 20 травня (подання журналу до друку у вересні поточного року);

№ 4 — 10 вересня (подання журналу до друку у листопаді поточного року).

До тексту статті обов'язково додається **авторська довідка**.

Детально всі вимоги висвітлено на сайті журналу <https://ojs.dse.org.ua>

ПРОХОДЖЕННЯ РЕЦЕНЗУВАННЯ СТАТЕЙ У НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА»

I. Наукові статті, що надійшли та зареєстровані у редакції журналу, проходять рецензування, яке виконують висококваліфіковані фахівці з відповідних наукових напрямів. Вони мають наукові ступені доктора або кандидата наук, дослідження і публікації за відповідною спеціальністю та тематикою. За необхідністю голова редколегії журналу додатково залучає фахівців за відповідною спеціальністю. У разі виявлення різних позицій рецензентів і автора стаття направляється третьому рецензенту та додатково розглядається на засіданні редколегії журналу. Рецензентів запрошують до співпраці з конкретними матеріалами голова редколегії журналу та його заступники.

У журналі запроваджено двостороннє конфіденційне (сліпе) рецензування.

II. Рецензент має розглянути статтю упродовж 10—12 робочих днів з моменту її отримання та направити рецензію до редакції журналу особисто чи електронною по-

штою. У випадку неможливості прорецензувати статтю (наприклад, через конфлікт інтересів) рецензент надсилає мотивовану відмову упродовж трьох днів із дня отримання листа від редакції журналу.

Строки рецензування в кожному випадку визначаються з урахуванням необхідності забезпечення умов для максимально оперативної публікації статті та не можуть перевищувати двох тижнів.

III. Рецензія має однозначно характеризувати теоретичну або прикладну значущість дослідження, співвідносити назву статті, мету статті і висновки автора з відомими науковими концепціями. Необхідним елементом рецензії є оцінка рецензентом особистого внеску автора статті в рішення розглянутої проблеми, її актуальності та новизни; а також визначення категорії, до якої належить стаття: містить наукові результати, науково-методична чи оглядова. Доцільно відзначити в рецензії відповідність стилю, логіки й доступності викладу наукового характеру матеріалу, повноту і достатність розкриття теми у викладі статті, в розширених анотаціях, оцінити достовірність і обґрунтованість висновків автора, повноту, достатність і актуальність цитувань, здійснених автором, дотримання ним наукової етики, зокрема відсутність у рецензованій статті плагіату.

Висновок рецензента, укладений за запропонованою редакцією формою, має бути підписаний рецензентом із зазначенням місця роботи, посади, наукового ступеня, вченого звання, дати завершення рецензування.

IV. У разі отримання рецензії з зауваженнями та рекомендаціями, стаття із анонімною копією рецензії направляється авторам на доопрацювання.

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів автор виділяє у доопрацьованому електронному варіанті статті змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за наданими рецензіями.

Після отримання висновків рецензентів про придатність до опублікування доопрацьованих авторами статей редакційна колегія журналу ухвалює остаточне рішення щодо укладання змісту номерів журналу.

Вчена рада Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України затверджує до друку та опублікування в мережі Інтернет кожен номер наукового журналу.

V. Оригінали рецензій зберігаються в редакції журналу два роки.

VI. За наявності критичних зауважень рецензента до статті по суті, але за загальної позитивної рекомендації, редколегія може віднести матеріал до розряду полемічних і друкувати статтю з позначкою «Наукова дискусія».

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for a publication in the journal, only research papers that have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). The publication is *free of charge* for the authors.

The scientific journal meets the requirements of the Law of Ukraine "On ensuring the functioning of the Ukrainian language as the state language" from 25.04.2019 № 2704-VIII Article 22 "State language in the field of science". Scientific articles and materials are prepared and published in the state — Ukrainian and English languages.

The length of accepted manuscripts should be 21 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins — 2 cm, indent — 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc). The articles are accepted in Ukrainian or English.

The author should also sign the License Agreement to agree with publication in the Journal (the Form of Agreement is available at the web-site).

Every manuscript should be classified with UDC, JEL Classification Codes, each author is an ORCID, Scopus ID, Researcher ID. **The scheme of situation of abbreviations**, font sizes, intervals, structure of paragraphs and subparagraphs, as well as references.

At the beginning of the article, authors' name and surname should be placed, as well as their academic degree and rank, position, affiliation, postal and electronic address, the publication's title, summary and the key words — *in two languages*.

The article should consist of the next structural components: description of the research problem, relevance of the theme, innovative character, analysis of the recent studies and publications, research methods, setting of the article's goal and tasks, the main findings of the study, conclusions and prospects of future studies in the field. The references are placed in the end of the article.

The Summary in Ukrainian and English should be within 300-400 words (not less than 1,800 printed signs).

Mandatory guidelines for the Summary: informing character (no general words); well-developed structure (successive logic of description of the article's findings: relevance of the study, the main purpose, novelty, research methods, should be assured); relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance); detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.); compact character.

Author's summary should: explain the study's approaches, but without methodological details; provide no references and abbreviations.

The author can do the social work in Literature once for his own scientific work. All sources must be registered according to the international bibliographic standard APA-2010.

All manuscripts are subjects for internal and external review by the members of the Editorial Board, and experts from the respective research fields. The Editorial Board should receive at least one external review and at least one internal review. To ensure the fair examination of scientific value of manuscript, an independent blind review can be used (without mentioning the names of authors and reviewers).

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. In case of a negative review or important remarks, the manuscript can be returned to the author (authors) for working out. Declined manuscripts should not be returned. The manuscripts submitted with no consideration of the mentioned requirements, cannot be published in the Journal. The reviewed manuscripts are examined by the Editorial Board of the Journal and recommended by the Scientific Council of the Institute.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

Deadline for submission of articles to the journal:

No 1 — 20th of December (journal submission for publication in March of this year);

No 2 — 10th of March (journal submission for publication in June of this year);

No 3 — 20th of May (journal submission for publication in September);

No 4 — 10th of September (journal submission for publication in November).

The manuscript should be attached with the author's reference.

Is described at the web-site in details <https://ojs.dse.org.ua>

THE PROCESS OF REVIEWING THE ARTICLES SUBMITTED TO THE SCIENTIFIC JOURNAL DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY

I. Academic papers submitted to the Editorial Office have to pass through the process of reviewing by highly qualified experts in the relevant research fields. The experts hold the academic degrees (Doctors of Science or Candidates of Science (PhD) and have experience in the related studies, as well as academic publications. In case of a need, the Chairman of the Editorial Board invites additional scientific experts.

If authors' views significantly differ from the reviewer's views, the article is submitted to the third party reviewer, while it is also discussed at the meeting of the Editorial Board. The reviewers are invited by the Chairman of the Editorial Board and the Deputy Chairman.

The blind peer review of two experts is conducted for all papers.

II. The reviewer should work on the article within 10-12 business days since the date of receipt and submit his/her review to the Editorial Board in person or by e-mail. If the reviewer is unable to review this article (for example, due to a conflict of interest), he/she should send the motivated rejection within 3 days.

The length of reviewing is identified individually in order to ensure the most expeditious publication of the article, but must not exceed two weeks.

III. The review should clearly identify the theoretical or practical significance of the study, and estimate the links between the article's title, objectives and conclusions with the existing scientific concepts. The reviewer should evaluate author's personal contribution to the study of research problems, its relevance and novelty; determination of which category the article belongs to: contains scientific results, scientific-methodical or review. It is purpo-

seful to mention the conformity of style, logics and comprehensibility of the presentation of research findings, as well as completeness and adequacy of representation in the title and the extended abstracts. Authors' conclusions might be evaluated in terms of reliability and validity, as well as ethical considerations, including plagiarism.

The review should be based on the proposed form, signed by the reviewer with identifying his affiliation, position, academic degree and title, date of signing the review.

IV. In the review provides additional comments and suggestions for the author, the paper is sent to the author with a confidential review.

When finalizing the articles with regard to the comments of reviewers, the author should mark the revised text, as well as amendments in the text, tables, figures and other additional information in order to enable the timely informing of the reviewer about the accepted suggestions.

After article's updating, the texts are sent to the reviewer to verify the accuracy of the revisions and amendments.

The final decision on publishing of the article is made by the Editorial Boars after receipt of the reviewer's conclusion.

Academic Council of the Ptoukha Institute of Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine approve for publication and publication on the Internet of each issue of the scientific journal.

V. The original texts of reviews are kept in the Editorial Office of the Journal for two years.

VI. In case of the reviewer's multiple critical comments, but general positive recommendations for publishing, the article might be placed in the category of polemical studies and marked with the note "Scientific discussion".

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (липень, 2016).
- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> (грудень, 2013).
- **Polish Scholarly Bibliography (PBN)** (Польща) — наукова база даних польського Міністерства науки и Вищої Ради. PBN є частиною POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (квітень, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com (липень, 2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (листопад, 2013).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, Німеччина), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935> (серпень, 2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (грудень, 2015).
- **IBSS: International Bibliography of the Social Sciences** (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html (липень, 2016).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (грудень, 2015).
- **Наукова періодика України**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (лютий, 2013).

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **ERIH PLUS** — European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830> (2016).
- **Index Copernicus** (Poland), <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html> .
- **Polish Scholarly Bibliography** (PBN) (Poland) - a scientific database of the Polish Ministry of Science and the Supreme Council. The PBN is part of POL-on-The System of Information on Higher Education, <https://pbn.nauka.gov.pl/sedno-webapp/journals/56713> (April, 2018).
- **Ulrich's Periodicals Directory** (CIIA), www.ulrichweb.serialssolutions.com (2013).
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results (2015).
- **EZB** — Elektronische Zeitschriftenbibliothek (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany), <http://ezb.uniregensburg.de/?2815935> (2016).
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&-sortby=pubdate (2015).
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse> (2015).
- **Academic Periodicals of Ukraine**, Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine (2013).

Адреса редакції:

Україна, 01032, м. Київ, бул. Тараса Шевченка, 60

Тел.: (044) 486-62-37, 482-17-45, 486-04-97

E-mail: j_dse@ukr.net,

<http://ojs.dse.org.ua>

Редакційна підготовка до друку *О. М. Чадюк*

Технічний секретар редакційної колегії *Л. О. Григор'єва*

Редактор-перекладач англ. тексту *А. О. Чепиленко*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Коваленко*

Підп. до друку 20.03.2023 р. Формат 70 × 100/16.

Гарн. Minion Pro. Ум. друк. арк. 11,21. Обл.-вид. арк. 11,54.

Тираж 140 пр. Зам. № 6876

Видавець і виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001